

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВІ ПРАЦІ

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 32

**ДО 30-РІЧЧЯ ПРОГОЛОШЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ
НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ**

Кам'янець-Подільський
2021

Н16

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія КВ № 24667–14607 ПР від 16.10.2020 р.

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 8 від 24 червня 2021 р.)

Видання індексується наукометричними базами: **Index Copernicus, OUCI, Google Scholar**

Рецензенти:

В. Венгерська – доктор історичних наук, доцент (м. Житомир);

О. Сминтина – доктор історичних наук, професор (м. Одеса)

Редакційна колегія тому:

В. Магась, кандидат історичних наук, доцент (*головний редактор*); **В. Смолий**, академік НАН України, доктор історичних наук, професор; **Л. Баженов**, доктор історичних наук, професор; **І. Боровець**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. Ващук**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **В. Газін**, доктор історичних наук, професор; **А. Глушковецький**, кандидат історичних наук, доцент; **О. Головка**, доктор історичних наук, професор; **М. Гутька**, доктор філософії (м. Ружомберок, Словаччина); **В. Дубінський**, кандидат історичних наук, доцент (*заступник відповідального редактора*); **О. Дяченко**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **О. Завальнюк**, доктор історичних наук, професор; **М. Кметь**, доктор філософії, доцент (м. Банська Бистриця, Словаччина); **О. Комарніцький**, доктор історичних наук, професор (*відповідальний секретар*); **С. Копилов**, доктор історичних наук, професор (*заступник відповідального редактора*); **М. Кружляк**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. Кудінов**, доктор історичних наук, доцент; **В. Лозовий**, доктор історичних наук, професор; **О. Мельничук**, доктор історичних наук, професор; **В. Михайловський**, доктор історичних наук, професор; **П. Олексак**, доктор філософії, доцент (м. Ружомберок, Словаччина); **Р. Петраускас**, доктор історичних наук, професор (м. Вільнюс, Литовська Республіка); **О. Рябченко**, доктор історичних наук, професор; **І. Собковьяк-Табака**, доктор габілітований, професор (м. Познань, Республіка Польща); **В. Степанков**, доктор історичних наук, професор (*відповідальний редактор*); **О. Федьков**, доктор історичних наук, доцент; **А. Філінюк**, доктор історичних наук, професор.

Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. Т. 32: До 30-річчя проголошення державної незалежності України. 236 с.

Адреса редакційної колегії: *історичний факультет, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300*

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання: <http://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/>

Наказом Міністерства освіти і науки України збірник включено до КАТЕГОРІЇ «Б» Переліку наукових фахових видань України у галузі «ІСТОРИЧНІ НАУКИ» (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University

SCIENTIFIC PAPERS

**OF THE KAMIANETS-PODILSKYI
NATIONAL IVAN OHIIENKO UNIVERSITY**

HISTORY

Volume 32

**TO THE 30th ANNIVERSARY OF THE PROCLAMATION
OF STATE INDEPENDENCE OF UKRAINE**

Kamianets-Podilskyi
2021

The publication is indexed by scientometric databases: **Index Copernicus**, **OUCI**,
Google Scholar

Reviewers:

V. Vengerska – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Zhytomyr);
O. Smyntyna – Doctor of Historical Sciences, Professor (Odessa)

Editorial college:

V. Mahas, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (*Editor in Chief*);
V. Smoliy, academician NAS of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor;
L. Bazhenov, Doctor of Historical Sciences, Professor; **I. Borovets**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **D. Vashchuk**, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow; **V. Hazin**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **A. Hlushkovetskiy**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **O. Holovko**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **M. Hutka**, Doctor of Philosophy (Ruzomberok, Slovakia); **V. Dubynskiy**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (*deputy editor-in-chief*); **A. Diachenko**, Candidate of Historical Sciences, Research Fellow; **O. Zaval'niuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **M. Kmet**, Doctor of Philosophy, Associate Professor (Banska Bystrica, Slovakia); **O. Komarnitskiy**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*assistant editor*); **S. Kopylov**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*deputy editor-in-chief*); **M. Krugliak**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **D. Kudinov**, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor; **V. Lozovyi**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **O. Melnychuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **V. Mykhaylovskiy**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **P. Olexak**, Doctor of Philosophy, Associate Professor (Ruzomberok, Slovakia); **R. Petrauskas**, Doctor of Historical Sciences, Professor (Vilnius, Lithuania); **O. Ryabchenko**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **I. Sobkoviak-Tabaka**, Dr hab, Professor (Poznan, Poland); **V. Stepankov**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*editor-in-chief*); **O. Fedkov**, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor; **A. Filinyuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Scientific Papers of the Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohiienko University: History. Kamianets-Podilskiy: Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohiienko University, 2021. Vol. 32: To the 30th anniversary of the proclamation of state independence of Ukraine. 236 p.

Address of editorial board: *The Faculty of History, Kamianets-Podilskiy National Ivan Ohiienko University, 14, Tatars'ka St., Kamianets-Podilskiy, 32300*

Web-site: <http://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/>

ЗМІСТ

ДО 30-РІЧЧЯ ПРОГОЛОШЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Лариса Якубова. ВИЖИТИ І ВІДБУТИСЯ: «ДОВГЕ УКРАЇНСЬКЕ
XX СТОЛІТТЯ».....9

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Андрій Чуткий. НОВІ МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ ПОДОЛЯН
У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 рр..... 32

Олеся Стасюк. ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ УПОВНОВАЖЕНИХ
В УСРР НА ПОЧАТКУ 1932 р.: ВИЗНАЧЕННЯ НАПРЯМУ, ЗАГАЛЬНІ
РІШЕННЯ ТА ЇХ ВИКОНАННЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПАРТІЙНИХ
ДОКУМЕНТІВ 52

Володимир Ярич. ПРОБЛЕМАТИКА МОЛОДІЖНОГО РУХУ ОУН
НА ТЕРИТОРІЇ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ У ПОВОЄННІ
РОКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ 66

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Анастасія Мишуста. УКРАЇНКИ В МІЖВОЄННІЙ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ:
МАТЕРІАЛЬНА ПІДТРИМКА УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАНТСЬКОЇ
СПІЛЬНОТИ..... 81

Наталія Залеток. СЛУЖБА ТА ПОБУТ БРИТАНСЬКИХ І РАДЯНСЬКИХ
ЖІНОК У ПРОТИПОВІТРЯНІЙ ОБОРОНІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ
ВІЙНИ..... 94

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Олександр Пилипенко, Анатолій Філінюк. НАДДНІПРЯНСЬКА
УКРАЇНА В ПОЛІТИЦІ САМОДЕРЖАВСТВА ЩОДО РОЗВИТКУ
ТОРГІВЛІ РОСІЇ ТА ФРАНЦІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII –
НА ПОЧАТКУ XIX ст. 106

Оксана Альошина. ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ПРАВОСЛАВНИМИ БРАТСТВАМИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД.....	122
Андрій Задорожнюк. ПРОМИСЛОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.	131
Олексій Кошель. УКРАЇНСЬКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО В ПОДІЯХ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр.	149
Світлана Маркова, Інна Шугальова. ЕПІДЕМІЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ ст.: ПОШИРЕННЯ ЕПІДЕМІЙ, ПІКОВІ ПЕРІОДИ, НАСЛІДКИ	164
Андрій Іванець, Іван Петренко. ДОСВІД ВИЖИВАННЯ РОДИНИ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА І КООПЕРАТОРА ПЕТРА БЛИЗНЮКА В УМОВАХ МАСОВОГО ШТУЧНОГО ГОЛОДУ 1921–1923 рр. В УСРР	177
Віктор Колесник, Оксана Чеберяко. СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ГУБЕРНСЬКИХ БЮДЖЕТІВ В УСРР (1922–1925 рр.).....	191
Валерій Богуненко. УТВЕРДЖЕННЯ ГАЛУЗЕВОЇ СПЕЦИФІКИ МОНОПРОФІЛЬНИХ МІСТ ДОНБАСУ В ЕКОНОМІКО-СТРАТЕГІЧНИХ УМОВАХ 1920–1930-х рр.....	203
Наталія Тріпутіна, Ольга Рябченко, Ольга Гончарова. СТАРОГО МІСТА ПОДИХ МОЛОДИЙ: ГОЛОВНИЙ АРХІТЕКТОР ХАРКОВА ОЛЕКСАНДР МИХАЙЛОВИЧ КАСЬЯНОВ	221

CONTENTS

TO THE 30th ANNIVERSARY OF THE PROCLAMATION OF STATE INDEPENDENCE OF UKRAINE

Larysa Yakubova. TO SURVIVE AND TO HAPPEN: “THE LONG UKRAINIAN XX CENTURY”	9
--	---

METHODOLOGY OF HISTORY, HISTORIOGRAPHY AND SOURCING

Andrii Chutkyi. THE NEW MATERIALS ON THE HISTORY OF PODOLYANS DURING WWI AND THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917-1921	32
---	----

Olesia Stasiuk. THE FUNCTIONING OF THE INSTITUTION OF THE COMMISSIONERS IN THE UKRAINIAN SSR IN EARLY 1932: DEFINING OF DIRECTION, GENERAL DECISIONS AND THEIR IMPLEMENTATION THROUGH THE PRISM OF PARTY DOCUMENTS.....	52
---	----

Volodymyr Yarych. THE PROBLEMS OF THE OUN YOUTH MOVEMENT ON THE TERRITORY OF THE KAMIANETS-PODILSK REGION IN THE POST-WAR YEARS IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF THE PERIOD OF INDEPENDENCE	66
---	----

WORLD HISTORY

Anasnasiiia Myshusta. UKRAINIAN WOMEN IN INTERWAR CZECHOSLOVAKIA: MATERIAL SUPPORT TO THE UKRAINIAN EMIGRANT COMMUNITY	81
---	----

Nataliia Zalietok. THE SERVICE AND LIFE OF BRITISH AND SOVIET WOMEN IN AIR DEFENSE DURING WWII.....	94
---	----

HISTORY OF UKRAINE

Oleksandr Pylypenko, Anatoly Filinyuk. DNIPRO UKRAINE IN THE POLICY OF AUTOCRACY ON THE DEVELOPMENT OF TRADE BETWEEN RUSSIA AND FRANCE IN THE LATE XVIII – EARLY XIX CENTURY	106
---	-----

Oksana Alyoshina. FUNCTIONING OF THE MANAGEMENT SYSTEM OF ORTHODOX FRATERNITIES OF RIGHT-BANK UKRAINE IN THE POST-REFORM PERIOD	122
Andriy Zadorozhnyuk. THE INDUSTRIAL POTENTIAL OF THE PODILSK PROVINCE IN THE 2ND HALF OF THE XIX CENTURY	131
Oleksii Koshel. THE UKRAINIAN ORTHODOX CLERGY IN THE EVENTS OF THE FIRST RUSSIAN REVOLUTION OF 1905–1907.....	149
Svitlana Markova, Inna Shugalyova. THE EPIDEMIC SITUATION IN UKRAINE IN THE FIRST QUARTER OF THE XX CENTURY: THE SPREAD OF EPIDEMICS, PEAK PERIODS, IMPACT	164
Andriy Ivanets, Ivan Petrenko. THE EXPERIENCE OF THE SURVIVAL OF THE FAMILY OF THE SOCIAL AND POLITICAL FIGURE AND COOPERATOR PETRO BLYZNYUK IN THE CONDITIONS OF THE MASS ARTIFICIAL HUNGER OF 1921–1923 IN THE UKRAINIAN SSR	177
Viktor Kolesnyk, Oksana Cheberyako. THE ESTABLISHMENT AND FUNCTIONING OF THE PROVINCIAL BUDGETS IN THE USSR (1922–1925)	191
Valerii Bohunenko. APPROVAL OF INDUSTRIAL SPECIFICITY OF MONOPROFILE CITIES OF DONBAS IN ECONOMIC AND STRATEGIC CONDITIONS OF THE 1920–1930s.....	203
Natalija Triputina, Olga Ryabchenko, Olga Honcharova. THE YOUNG BREATH OF THE OLD CITY: THE CHIEF ARCHITECT OF KHARKIV OLEKSANDR MYKHAYLOVYCH KASYANOV	221

ДО 30-РІЧЧЯ ПРОГОЛОШЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-32.9-31

УДК 94:342.1(477)«19»

ЯКУБОВА Лариса – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України 20-30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України, вул. Грушевського, 4, м. Київ, індекс 01001, Україна (lyakubova@ukr.net)

ORCID 0000-0003-3651-4225

YAKUBOVA Larysa – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of NAS of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine (1920s–1930s), NASU Institute of History of Ukraine, 4, Hrushevskoho Street, Kyiv, index 01001, Ukraine (lyakubova@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Якубова, Л. (2021). Вижити і відбутися: «Дове українське ХХ століття». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (32), 9-31.

ВИЖИТИ І ВІДБУТИСЯ: «ДОВГЕ УКРАЇНСЬКЕ ХХ СТОЛІТТЯ»

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати проблеми і перспективи зародження, становлення та реалізації українського проєкта в хронотопі «довгого ХХ сторіччя». **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму, об'єктивності, детермінованості та системності, що при застосуванні історико-типологічного, порівняльно-історичного, історико-хронологічного методів, дозволяють проаналізувати історичний поступ України до незалежності в системі координат світового цивілізаційного руху. **Наукова новизна** полягає в системному аналізі українського досвіду нації/державотворення та його інтерпретації в концепті «українського довгого ХХ сторіччя». **Висновки.** Визначальною ознакою процесу українського державотворення впродовж ХХ сторіччя була проблема дотримання балансу між суб'єктивністю держави, як територіальної і політичної форми існування української нації, та суспільства, його соціальної та етнокультурної форми. Власне через відсутність спільності між формою та змістом доводиться казати про незавершеність «довгого ХХ сторіччя» в Україні та незмінну актуальність завдання модернізації.

Українська – чи не єдина з тих націй, які волею долі увійшли в комуністичний експеримент як його активний учасник і співтворець, сповна розплатилася за свою ілюзію, випробувавши на собі всю руйнівну потугу комуністичного експерименту, вистоявши зокрема у найбільших соціодемографічних катастрофах ХХ століття – Голодоморі та Голокості, переживши тотальне розчарування комуністичною утопією, безліч принижень та нехтувань з боку «народної» влади, чи не найяскравіше оприявлене на сконі радянського ладу під час Чорнобильської катастрофи, пройшовши випробування неефективного стагнуючого пострадянського транзиту, врешті знайшла в собі сили поставити на належну висоту питання Гідності та вартості підійшла до осмислення комуністичного експерименту як катастрофи планетарного масштабу. Виживши в тих умовах, які важко уявити мешканцям країн золотого мільярду, українці довели своє право на історичну та геополітичну суб'єктність.

Уся історія української нації – це історія пошуку адекватних відповідей на виклики високого геополітичного масштабу. Це нація, яка вижила, відбулася і йде у майбутнє, перебуваючи в епіцентрі цивілізаційного розламу. Все «довге ХХ сторіччя» територія України була полем протистояння світових систем і політичних проєктів, що визначали саму суть цього періоду в історії людства. Від 1917 р. Україна опинилася в епіцентрі світового геополітичного конфлікту. Комуністичний експеримент – явище вищого онтологічного порядку, відповідальний за низку трагедій ХХ сторіччя, що врешті докорінним чином переформатували карту світу. Однак водночас комуністичний експеримент переформатував сутність світу: світу політичного і світу ментального. СРСР загалом, радянська Україна зокрема, були в серці темряви, що розповзалася світом, поглинаючи світло, змінюючи його напівтонами темряви, замулюючи словарним багном Слово. Вирватися з її міцних пазурів, викрити всі її приховані жахливі якості, зробити її повернення неможливим і врешті здобути справжню свободу – це і є місія і покликання України на поточному етапі світової історії.

Ключові слова: Україна, сторіччя, проєкт, державотворення, російський експансіонізм.

TO SURVIVE AND TO HAPPEN: "THE LONG UKRAINIAN XX CENTURY"

Abstract. *The purpose of study* – to analyze the problems and prospects of the origin, formation, and implementation of the Ukrainian project in the chronotope of the "long XX century". *The methodological basis* of the study is the principles of historicism, objectivity, determinism, and systematics. Using the historical-typological, comparative-historical, historical-chronological methods allows us to analyze the historical progress of Ukraine to independence in the coordinate system of the world civilization movement. *The scientific novelty* lies in the systematic analysis of the Ukrainian experience of nation-building and its interpretation in the concept of "the long Ukrainian XX century". **Conclusions.** The defining feature of the process of the Ukrainian state formation during the XX century was the problem of maintaining a balance between the subjectivity of the state, as a territorial and political form of existence of the Ukrainian nation, and society as its social and ethnocultural form. In fact, due to the lack of commonality between form and content, we have to talk about the incompleteness of "the long XX century" in Ukraine and the constant urgency of the task of modernization.

The Ukrainian nation is perhaps the only that, by fate, entered the communist experiment as its active participant and co-creator, fully paid for its illusion, experiencing all the destructive

power of communal Bolshevism, enduring the greatest socio-demographic catastrophes of the XX century – Holodomor and Holocaust, having experienced a total disappointment with the communist utopia, many humiliations and neglects on the part of the “people’s” government, perhaps most vividly manifested in the demise of the Soviet system during the Chernobyl disaster; having passed the test of the ineffective stagnant post-Soviet transit, ultimately, approached the understanding of the communist experiment as a catastrophe on a planetary scale. Having survived in the conditions that are difficult for the inhabitants of the golden billion countries to imagine, Ukrainians have proved their right to historical and geopolitical subjectivity.

The whole history of the Ukrainian nation is a history of finding adequate answers to challenges of a high geopolitical scale. This is a nation that has survived, happened, and is walking into the future, being at the epicenter of the civilizational rift. Throughout “the long XX century” the territory of Ukraine had been a field of the confrontation of world systems and political projects that determined the very essence of this period in human history. Since 1917, Ukraine has been at the epicenter of the world geopolitical conflict. The Communist-Bolshevik experiment is a phenomenon of a higher ontological order, responsible for a number of tragedies of the XX century, which eventually radically reformatted the map of the world. At the same time, however, the communist-Bolshevik experiment reformatted the essence of the world: the political world and the mental world. The USSR in general, Soviet Ukraine in particular, were at the heart of the darkness that spread across the world, absorbing light, changing it into halftones of darkness, silting up the Word with a dictionary swamp. Breaking out of its strong clutches, exposing all its hidden terrible qualities, making it return impossible, and finally gaining true freedom - this is the mission and vocation of Ukraine at the current stage of world history.

Key words: *Ukraine, century, project, state formation, Russian expansionism.*

Постановка проблеми. Осмислення засадничих проблем українсько-го нації/державотворення залишається центральною проблемою вітчизняної історіософії. Виклики сьогодення, зокрема й ті, що постають у контексті триваючої гібридної російсько-української війни, потребують зміцнення ментальних, інтелектуальних та духовних основ опорності українського проєкта. Останнє не можливе без системної та послідовної деконструкції колоніального та комунобільшовицького дискурсів, які зрештою і є основним фокусом пропонованої праці.

Аналіз джерел та останні дослідження. Стаття є авторською інтерпретацією українського досвіду нації/державотворення та посттоталітарного транзиту і узагальненням низки досліджень авторки, зокрема праць «Євразійський розлам: Україна в добу гібридних викликів» (Київ, 2020), підрозділу національної доповіді «Україна як цивілізаційний суб’єкт історії та сучасності» (Київ, 2020) та підрозділів у трикнижжі «Україна: нарис історії. Шлях суверенізації і державотворення. 1914–2019», підготованої Інститутом історії України НАНУ до 30-річчя Незалежності.

Мета статті. Проаналізувати проблеми і перспективи зародження, становлення та реалізації українського проєкта в хронотопі «довгого ХХ сторіччя».

Вклад основного матеріалу. ХХ сторіччя для України, всупереч баченню Е. Гобсбаума, виявилось не менш довгим за попереднє ХІХ-ге і, власне,

стало його смисловим «гібридним» продовженням. Для того, аби ера імперій не завершилася для України було багато підстав.

Засадничим у комплексі проблем, які обумовили деформацію історичного часу в українській історії, стало питання/завдання досягнення балансу між процесами націє- і державотворення, які через низку історичних обставин розгорталися в зоні цивілізаційного протистояння європейського та євразійського геополітичних проєктів, останні сім років – в умовах гібридного військового конфлікту та дефрагментації державної території. За низкою поверхових сюжетів все ж очевидним є те, що процес новітнього українського націєтворення розгортається в режимі хронологічного відстрочування, що стався внаслідок 74-річної перерви і випадення з загальноєвропейського тренду модернізації. Низку проблем українцям доводиться вирішувати знов, низка постають як автентичний виклик саме українського пострадянського національного проєкту, з яким не стикалася жодна інша країна світу, низка – актуалізовані процесами глобалізації.

«Довге українське XX сторіччя» перетворився на хронотоп і триває на пострадянських теренах попри те, що умовний Захід існує в XXI. Він набув ознак майже довшеної циклічності, в якій відзначаються кілька підперіодів актуалізації та спроб вирішення однопорядкових завдань суспільно-політичної та соціально-економічної модернізації у суттєво змінюваному геополітичному контексті. В ньому політична історія України і, відповідно, історія державотворення, а й історія суспільства і людини, динаміка ментальних змін українства, що супроводжують (забезпечують ефективність) процес/су українського націєтворення/постання громадянського суспільства і відповідальні за його адекватну імплементацію у загальносвітовий історичний процес виглядають як автентична гілка світової історії, що дозволяє під новим кутом зору аналізувати явища історичного, політичного та етнокультурного прогресу/руху людства.

Війна розпочинає і поки що завершує «довге українське XX сторіччя». Війна – як історична подія, інструмент вирішення геополітичних конфліктів, процес, спосіб виживання, історична травма, історичний досвід і шлях переосмислення суспільнозначущих питань – відіграє роль системотвірного чинника суспільної історії України. Внаслідок Першої світової війни Україна з'явилася як суб'єкт на політичній мапі світу, внаслідок Другої світової війни вона стала соборною, нині, в контексті збройного російсько-українського протистояння в новому геополітичному контексті вирішується питання підтвердження геополітичної суб'єктності України та її соборності.

Ключова роль України в першому світовому геополітичному конфлікті розумілася багатьма провідними інтелектуалами часу. Р. Сетон-Вотсон та Р. Челлен, зокрема відзначали важливість українського питання та необхідність створення буферного/захисного поясу між Європою та Росією. Х. Макіндер – автор концепції «Осередньої землі» («Heartland») пропонував план утворення «широкого клину незалежності від Адріатичного та Чорного

морів до Балтійського» з Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Югославії, Румунії, Болгарії та Греції, що однак виявився фатально незрозумілим уряду Великобританії і відхилений. Суголосними останньому були пангерманські міркування Ф. Науманна про світ «Середньої Європи» (Левандовський, 1996).

Проте домінував погляд на українців як на «неісторичний» народ. Визначення ролі й місця України/українців у світовому геополітичному просторі варіювалися поміж перспективною інкорпорацією у паннаціональні федерації чи статиста певного імперського проекту. Ті, хто вважав українців спроможними створити власний політичний проект, лишалися в інтелектуальному гетто. І в самій Україні також.

Ситуація почала стрімко змінюватися наприкінці виснажливої світової війни та з початком російської революції, що знищили і попередній політичний світ, і систему поглядів, що складала його фундамент. У конфігураціях повоєнного світу, що вимальовувалися провідними геополітичними гравцями, ставку було зроблено на Польщу, Чехословаччину, Румунію та Королівство сербів, хорватів і словенців (Мала Антанта), що задумувалися як захисний бар'єр між Європою та Росією і стримувальний пас угорської ірреденти. Українськими/білоруськими землями та українцями/білорусами заплатили за короткочасний мир, витрачений на підготовку до нової – ще кривавішої війни.

На руїнах Німецької, Австро-Угорської та Російської імперій постали кілька національних держав. Соціалісти сформували уряди (прийшли до влади) у Веймарській республіці, Австрії, II Речі Посполитій та Угорщині. На демократичних засадах, як здавалося тоді, почався відлік нового етапу всесвітньої історії, імперії (з відповідними їм інститутами, інституціями і дискурсами) перестали бути провідними геополітичними акторами Європи. На короткому історичному відтинку, відведеному на існування «першої російської та першої німецької демократії» (Хавкин, 2020, с. 28) стався «Український Великдень» (Докладно див.: Нариси історії Української революції, кн. 1, 2). Однак, час виявився несприятливим для реалізації української ідеї.

Ідеалістичні уявлення українських соціалістів, зокрема утопічні проекти створення паннаціональних союзів визволених революцією народів, відіграли згубну роль у долі України. Голос України в світі не було чути. На міжнародних майданчиках, де вибудовувалася архітектура повоєнного світу, українські представництва з огляду на байдужість одних (зокрема «зоною байдужості» вона була для США) та експансіонізм інших, змушені були діяти переважно в кулуарах, шукаючи впливових покровителів (як це було з режимом П. Скоропадського) і розплачуючись із ними суверенітетом. Зрештою Директорія в декларації 26 грудня 1918 р. вимушено проголосила «цілковитий нейтралітет» (Українська суспільно-політична думка, Мюнхен, с. 411). Визнавати Україну в світі не поспішали. З УНР змушені були врегульовувати відносини передусім безпосередні учасники геополітичного конфлікту: лідери Антанти – Франція та Великобританія, держави Четверного Союзу –

Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина, а також країни, що виникли внаслідок краху Російської імперії (Польська Республіка, Білоруська Народна Республіка, Азербайджанська Демократична Республіка, Естонська республіка, Латвійська республіка та Литва).

Синхронно з Українською державою проголошувалися та певний час існували кілька радянських квазідержавних утворень. Українська Народна Республіка Рад (25 (12) грудня 1917 р. – 18 квітня 1918 р.), Донецько-Криворізька республіка (9 лютого (27 січня) 1918 р. – березень 1918 р.), Одеська Радянська Республіка (20 (7) лютого – 13 березня 1918 р.) та Радянська Соціалістична Республіка Тавриди (19 березня – 30 квітня 1918 р.) проголошувалися більшовиками без огляду на селянство, яке складало більшість населення, дотримання процедур легітимації, в умовах невизначеності кордонів, засад державного устрою та ін. Совітські/радянські квазідержави споріднювала підпорядкованість радянській Росії, що використовувала їх як плацдарми затвердження в Україні. Реальної влади вони не мали й існували як декларативні утворення в умовах слабкості Київського центру влади та невизначеності геополітичної ситуації.

Проголошена на Всеукраїнському з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів за участі селянських депутатів у Харкові 25 (12) грудня 1917 р., УНР Рад стала своєрідним альтер-его київського прототипу, як і уряд нового утворення – «Народний секретаріат», протиставлений уенерівському «Генеральному секретаріату». Обидві УНР задекларували себе частиною федеративної Росії. Така маніпуляція дала більшовикам підстави казати про громадянську війну в Україні, прикриваючи тим свої експансіоністські плани. Різниця між українською та радянською УНР полягала в стратегічних орієнтирах, ладі, що мав будуватися, очільниках та соціальній базі. Утворення, що замислювалося як інструмент дезорієнтації народу України і світової спільноти (в такий спосіб зокрема більшовики намагалися «підмінити» делегацію УНР на переговорах у Бресті на радянську), не розглядалося більшовицькими вождями як геополітичний суб'єкт (Єфіменко, 2019). Вона була своєрідним «побічним ефектом» більшовицького перевороту і наслідком зміни тактики стосовно національних рухів.

Третя радянська Україна витворювалася з широким використанням пропагандистських тез про самостійність/незалежність УСРР і водночас із упевненістю більшовицьких вождів у невідворотності її зв'язку із РСФФР, про що зокрема йшлося в рішенні VII Всеросійського з'їзду рад (5–9 грудня 1919 р.) (Політика Советської влади, 1920, с. 12). Легкість, з якою вожді більшовицького руху змінили свої погляди на «українське питання» та статус УСРР, пояснювалася як стрімкою зміною ситуації на українському фронті, так і правовим нігілізмом та демонстративним ігноруванням думки українських союзників, а тим більше – ворогів. Політичні декларації більшовицької Росії проголошувалися з однією метою: Червону армію українці мали зустрічати не як окупантів, а як визволителів. Своєчасна зміна *ритори-*

ки в українському питанні забезпечила більшовикам підтримку в середовищі українських повстанських сил і врешті – перемогу в протистоянні з білогвардійським політичним проектом за Україну.

Для України зрештою це перетворилося на національну катастрофу. Всеукраєвком (вищий орган виконавчої влади третьої радянської України) 27 січня 1920 р. видав постанову «Про об'єднання діяльності УСРР та РСФРР». Це прагнення увиразнила й постанова Всеросійського ЦВК «Про створення комісії з розробки питань федеративного устрою РСФРР» (7 лютого 1920 р.). Говорячи про *автономність* радянських республік, які входять до РСФРР (7 лютого, 1968, с. 205), у Москві вочевидь не робили різниці між республіканськими партійними організаціями та республіками, вважаючи їх приналежними Росії вже самим фактом проголошеної радянськості. Принцип підміни радянської вертикалі партійною перетворився на вісь існування СРСР та радянської України в його складі. Партійна монополія на владу врешті перетворила виконавчу, законодавчу та судову гілки влади на сурогати, які камуфлювали диктатуру партійних вождів. У побудові держави-комуни не лишалося жодного місця державному суверенітету України. Так само і український народ не був носієм суверенітету, ані в ті часи, коли Конституція УСРР 1919 р. проголосила її державою диктатури пролетаріату, ані коли Конституція УСРР 1929 р. назвала Українську республіку соціалістичною державою робітників і селян, ані коли Конституція 1937 р. декларувала перемогу диктатури пролетаріату, ані коли вищий державний закон 1978 р. заявив про побудову загальнонародної держави та назвав КПРС ядром політичної системи СРСР (Мироненко, 1997). Конституційно декларовані найширші права і свободи були фікцією.

Провідним стримуючим фактором російського експансіонізму в 1920 р. став геополітичний чинник – а саме: перемир'я між РСФРР, УСРР та Польщею 12 жовтня 1920 р. у Ризі, де йшлося зокрема й про визнання незалежності України та Білорусії. На початку грудня 1920 р. ЦК РКП(б) була створена комісія для підготовки проекту угоди, яка б врегулювала до того не визначені міжнародні і правові відносини між РСФРР та УСРР. Договір було укладено 28 грудня 1920 р., а ратифіковано українською стороною у березні 1921 р. на V-му Всеукраїнському з'їзді рад. Упродовж наступних років український субцентр влади докладав безліч зусиль, аби державний суверенітет відповідав букві Договору, тоді як очільники Росії вважали його формальністю. Перехідний етап становлення радянських республік завершився в липні 1923 р., коли вони увійшли до складу СРСР.

У національно-визвольних змаганнях 1917 – 1921 рр. Україна не спромоглася здобути безумовний суверенітет, утім стала державною нацією з чітко окресленою територією умовного суверенітету, що забезпечило українській нації певні можливості розвитку.

Становлення національної за формою, але радянської за змістом України відбувалося в концепті вимушеного компромісу між Москвою та

Харковом. Модифіковані гасла української революції, зокрема національного відродження, були використані більшовиками для встановлення політичного й економічного контролю над Україною. Радянська/комунобільшовицька держава впродовж міжвоєнного часу стала інституційним майданчиком історичного розвитку української нації, оскільки саме тут мешкала її демографічна більшість. Унітаристські нахили Кремля виразно стримувалися об'єктивними обставинами: ефективність господарського управління безпосередньо залежала від укоріненості влади, експлуатація республіканських ресурсів без належної уваги до самої республіки посилювала антиколоніальні настрої, ставлячи комунобільшовицький експеримент під загрозу. Розуміючи, що більшовицької індокринації та багнетів Червоної армії замало для опанування країною, більшовики періодично корегували тактичний курс в українському питанні і ставленні до української квазідержавності.

В умовах глибоких економічних проблем та вибуховості села компроміс між українським та московським центрами влади був нетривким. У той час, як Кремлю йшлося про *поглинення* УСРР радянською Росією, Харків прагнув утворення федерації формально рівноправних республік – унітарної УСРР та федеративної РСФРР. На унормування входження українського радянського проекту до загального радянського (тоді ще не відкидали імовірність створення всесвітнього радянського союзу) пішло три роки. На майданчики гарячого з'ясування українсько-російських відносин перетворилися X (березень 1921 р.) та XII (17–25 квітня 1923 р.) з'їзди РКП(б). Дискусії завершилися лише із створенням 6 липня 1923 р. на II сесії ЦВК СРСР (Детальніше про це див: Єфіменко, 2007, с. 134–153) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, куди УСРР увійшла формально як рівноправний співзасновник.

Запровадження непу та коренізації позірно вагомо підвищило суб'єктивність України та українців у СРСР, що передусім виявлялося у межах економічної самоврядності (український уряд взяв під свій контроль економічні Наркомати, створив Українську Економічну Раду та Українську Загальнопланову Господарчу Комісію (Укрдержплан) та культосвітньої автономії). Водночас історія підписання союзного договору засвідчила, що Кремль, який злегковажив процес суб'єктивізації в Україні в 1920 – 1922 рр. за урядування Християна Раковського, прагнув повернути важелі безумовного врядування. В стратегічних планах Кремля не йшлося про жодний суверенітет радянських республік. Поготів не йшлося і про владний суверенітет українського (як і жодного іншого в межах майбутнього СРСР) народу. Йшлося про диктатуру більшовицької партії та її республіканських/регіональних загонів. Власне, диктатура партії означала, що справжню суб'єктивність мала лише ця нечисленна соціальна група, найбільшою ж мірою – більшовицькі вожді. Багаторівнева конструкція радянських органів була інституційним фасадом, який прикривав узурпований ВКП(б)/КП(б)У владний суверенітет. Зрештою була вибудована українська радянська квазідержавна, цілковито підконтрольна ЦК ВКП(б). Упослідження націєтворчих амбіцій республі-

канської еліти та населення загалом досягалося методами соціальної інженерії, терору та навіть геноциду Голодомором. На кінець 1930-х рр. про суверенні права УРСР не йшлося навіть уможлядно.

У повоєнний час головним завданням європейських лідерів стала розбудова зони, яка б поставила заслон на шляху поширення світом «червоної пошесті». Отже, саме ця «почесна» роль і була відведена українським етнічним землям, які не спромоглися окупувати Червона Росія. Українство, етнічна територія якого в міжвоєнний період була поділена між чотирма контроверсійними політичними проектами, змушене було існувати в дихотомії процесів національної інтеграції (українського націєтворення) та державної інтеграції (в чотирьох історичних версіях).

В умовах розділеності та конкуренції альтернативних моделей модернізації відбувалося становлення низки модерних європейських націй. Такий шлях був властивий не лише українцям, а й білорусам, поділимим, щоправда між меншою кількістю державних проектів. Варто наголосити: формування націоналістичних дискурсів молодих націй Європи було не історичною випадковістю – вони поставали як антитези російського, польського, румунського, німецького, чеського, угорського тощо національних наративів, впливаючи на базові принципи національної ідентичності.

В окреслених умовах принципового значення для української нації вкотре набуло питання не лише геополітичної суб'єктності, а банального етнічного виживання. Воно тим більш загострювалося проблемою онтологічного протистояння: деміург Держави vs деміург нації. Отже, проблеми націє- і державотворення в контексті розділеності української нації та тоталітарної суті комуністичного експерименту набули небаченої гостроти. Впродовж міжвоєнного періоду скалки української нації розривалися поміж двох ціннісних домінант (держава – народ), економічних моделей (капіталізм – комунізм), суспільно-політичних традицій (тоталітаризм/авторитаризм – лібералізм) та цивілізаційних орієнтирів (традиціоналізм/комуністична утопія). За відсутності правдивого народовладдя та радикальності націоналізму молодих європейських держав-націй, до складу яких входили українці, йшлося про відсутність вибору.

Міжвоєнний період пройшов під гаслом підготовки до чергового переділу світу. Цим, власне, пояснювалося розповсюдження в Європі універсальних націоналістичних моделей державотворення з властивими їм апеляціями до етнічного месіанства/гегемонізму, етнополітичної та етнокультурної ексклюзивності, поглядів на асиміляцію як основну мету націєтворення та провідного інструменту її досягнення. Ідеї творення новітніх паннаціональних союзів під проводом того чи іншого народу не лишали Україні, «четвертованій» за влучним висловом Миколи Держалюка згідно з Тріанонським договором 1920 р., жодних шансів. Більшою-меншою мірою моделі силової інтеграції і, відповідно, послаблення, придушення потенційної «п'ятої колони», якою вважали неасимільовані етнічні меншини, практикували всі тогочасні уряди.

Власне, у ставленні до «українського питання» уряди Центральної та Східної Європи перебували в пастці ідеологічних конструктів, вибудованих в другій половині XIX – на початку XX ст. ст., тобто – безпосередньо відповідальних на Першу світову війну. Незмінність концептуальних підходів, що корегувалися лише відповідно до завдань протистояння Червоній Росії (яка сприймалася як онтологічна спадкоємиця геополітичної місії Росії Романових) була мало кому помітним концептуальним каліцтвом, що зрештою дорого коштував і Україні, і світу.

Для української нації XX сторіччя перетворилося на час неодноразових змін вектору націєтворення, носія національної ідеї та її сутнісного наповнення. Ярослав Грицак вважає, що впродовж міжвоєнного періоду демографічною основою формування української нації було «націоналізоване селянство, яке вже стало не проектом нації, але власне нацією» (Україна є результатом розширення Заходу. 14 лютого). Джерела засвідчують, що таким чином ситуацію сприймали і в тодішньому Кремлі. Ототожнення нації «самостійників» із селянством відіграло фатальну роль в історії УСРР/УРСР. Знаковою точкою оприявлення цього стереотипу став Голодомор 1932–1933 рр.

Механістичний догматизм більшовиків не лишив історичного часу на існування селянства, яке вони вважали архаїчним віджилим класом, що стояв на перешкоді втіленню комуністичної утопії. Нагадаємо, що цей стереотип був безвідносним до етнічної належності цього класу і однаково нищівним як стосовно українців, так і білорусів, казахів чи вірмен. Однак стосовно селянства, яке залюднювало найбільш плідні регіони СРСР (Україна, Поволжя, Північний Кавказ та Кубань), через постійний брак мобілізаційних ресурсів у більшовицького проводу він відіграв фатальну роль. Україна з її багатим повстанським минулим і не менш багатими ґрунтами пережила кілька голодів не випадково. Вони засвідчили цинічне споживацьке ставлення кремлівського проводу до житниці СРСР. На етапі останнього комуністичного штурму Голодомор перетворився на геноцид також не випадково. Населення почали рятувати лише тоді, коли усвідомили що в іншому випадку не буде кому обробляти лани.

Суцільна колективізація та Голодомор стали катастрофічною поразкою селянства України у боротьбі з більшовицькою державою-комуною, з якої воно вийшло гібридизованим: це вже був не клас вільних виробників з власними ділянками, а закріпачені в колгоспах чи пролетаризовані в радгоспах мешканці сільської місцевості, позбавлені елементарних громадянських прав та можливостей їхньої реалізації. На довгі півстоліття їх першочерговим завданням і метою стане фізичне виживання. Звільнення від радянського кріпацтва, що прийшло у 1972 р., не спроможне було змінити історичної колізії. Як суспільний клас із низкою соціально-економічних та ментальних ознак українське поліетнічне селянство припинило існувати. Виняток із загального правила становили хіба що ізольовані в високогірних полонинах нечисельні анклавні, що через об'єктивні природні умови не піддавалися уніфікаційним радянським соціальним практикам.

У поєднанні із послідовним знищенням української інтелектуальної/мистецької еліти та еліт етнічних меншин, які генерували смисли новітньої доби, радянські соціальні практики докорінним чином вплинули на природні процеси націєтворення. Від 1917 р. усі порівняння та аналогії між процесом українського націєтворення/його складовими та класичними прикладами народження сучасних європейських націй варто сприймати з певною долею скептицизму.

В умовах світової економічної кризи 1929–1933 рр., що була синхронною «останньому комуністичному штурму» в СРСР, українці опинилися в історичній пастці, яку створили системна криза лібералізму та тоталітаризація/авторитаризація режимів держав, до складу яких входили українські анклави. Поміж двох геополітичних хижаків – комуністичного та нацистського – для них вибору практично не лишилося. Тож радикалізм не був «родовою хворобою» українців, як це часто представляється у низці національних історіографій, він був *типовою і характерною* ознакою всіх європейських сусідів українців, що зрештою й стало основою трагічного геополітичного каєтклізму – Другої світової війни.

Під час Другої світової війни українці пережили кілька окупацій, якими впродовж 1939 – 1944 рр. була «порізана» не лише фізична, а й ментальна територія України. Олена Стяжкіна пропонує розглядати їх як режими пролонгованих трансформаційних окупацій (Стяжкіна, 2020, с. 94–162). Це: угорська окупація Закарпаття (13/14 березня 1939 р. – жовтень 1944 р.), радянська окупація західноукраїнських земель II Речі Посполитої (17 вересня 1939 р. – 22 червня 1941 р.)¹; радянська окупація Північної Буковини та Бессарабії (28 червня 1940 р. – 22 червня 1941 р.), внаслідок якої до УРСР були включені Північна Буковина, Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії; нацистська окупація українських земель, що перед тим перебували в складі СРСР² (від 22 червня 1941 р.); румунська окупація (від липня 1941 р.)³; друга радянська окупація Західної України (з січня 1944 р. – 1945 р.), Північної Буковини і Хотинщини (від травня 1944 р.), а також Закарпаття⁴ (осінь 1944 р. – 1946 р.).

¹ Легітимізована через інструмент Народних зборів (Львів, 26–28 жовтня 1939 р.).

² Адміністративно: райкомісаріат «Україна», створений 20 серпня 1941 р. (округи «Волинь», «Житомир», «Київ», «Миколаїв», «Таврія», «Дніпропетровськ»), дистрикт Галичина у складі Польського Генерального губернаторства (1 серпня 1941 р.) та зона військової адміністрації.

³ Губернаторства Бессарабія й Буковина керувалися безпосередньо Бухарестом, на території так званого губернаторства «Трансністрія» румуни отримали від німців мандат на тимчасове управління.

⁴ Долю перехідного утворення під назвою Закарпатська Україна вирішило укладення 29 червня 1945 р. радянсько-чехословацького договору про перехід Закарпаття до складу УРСР. 22 листопада 1945 р. договір ратифікували тимчасові Національні збори Чехословаччини, а 27 листопада – президія Верховної Ради СРСР. Закарпатська Україна 22 січня 1946 р. перетворилася на Закарпатську область УРСР.

Зауваження Олени Стяжкіної про те, що «нацистський окупаційний режим на українських землях зруйнував Україну як соборну територію» (Стяжкіна, 2020, с. 106), є цілком доречним. Але водночас слід наголосити, що й решта виконували ту саму роль. Традиційним залишалось й позірне ставлення *всіх тогочасних геополітичних акторів* до України та українців як об'єкта власного експансіонізму, що виявлялося передусім у маніпуляціях із територіями, заселеними українцями, що з легкістю переформатовувалися відповідно до бажань окупаційних сил, найменшою ж мірою – самих українців.

В умовах звичного насилля, беззаконня, широкого застосування принципу колективної відповідальності, злочинів проти людяності на окупованих українських землях про жодну суб'єктність населення, яке існувало в режимі «голого життя» («*nuda vita*») (Applebaum, 2010), здавалося б не йшлося. І все ж був актор, який ламав стереотипне уявлення про суб'єктність окупованих територій – йшлося про український повстанський рух, очолений ОУН/УПА. На кінець Другої світової війни ОУН перетворилася на потужну силу, що контролювала територію в 150 тис. км² з 15-мільйонним населенням, де понад десятиліття повоєнної радянізації тривала повномасштабна партизанська війна.

Національні сентименти цинічно використовували як нацисти, які на перших порах доволі вправно використовували позірну українізацію для притягнення симпатій місцевого населення, так і «радянці», для яких вона перетворилася на універсальний інструмент прискореної уніфікації. З формального погляду в очах світового співтовариства радянська Україна постала соборною державою – в складі СРСР, втім вона не була суверенною, так само, як і не мав жодних можливостей для втілення реального владного суверенітету український народ.

Сталінському режиму найменшою мірою йшлося про втілення «історичної мрії» українського народу про соборність чи його права на неї. Кремль думав про просування кордону комуністичного експерименту в Європу. Визнавши перехід західноукраїнських територій, Бессарабії та Північної Буковини до складу УРСР, Польща, Чехословаччина, Угорщина та Румунія уклали договори з СРСР з огляду на попередні домовленості переможців. Йшлося про узгоджене на найвищому рівні поглинання українських земель разом із населенням сталінським тоталітарним режимом.

Констатуючи тогочасне становище анексованих українських територій як позицію жертви, не слід забувати ще один важливий нюанс: не лише українська державність у цей час мала ознаки квазідержавності, всі країни Європи, що увійшли до зони геополітичного контролю сталінського СРСР, і де були встановлені «дружні» Радянському Союзу режими, мали обмежений суверенітет. Фактично у них діяв режим зовнішнього управління – з Кремля. Отже, втрата геополітичної суб'єктності Україною в цей час не була лише її ознакою і не свідчила про її цивілізаційну неспроможність. Вона засвідчува-

ла потугу комунобільшовицького проєкта, що волею історичних обставин опинився серед переможців Другої світової війни і дістав можливість вирішувати долі майже двох десятків країн світу на свій розсуд. Це відбулося за потурання решти країн-переможниць. Новонабуті українські території інтегрувалися до радянської державності через сценарії «народного волевиявлення» (так було із Закарпаттям), шляхом обміну населенням і територіями на підставі «дружніх угод» між переможним СРСР і переможеними Румунією та Угорщиною (Репринцев, 1996).

На завершальному етапі війни Кремль подбав про підвищення позірного міжнародного статусу УРСР. Внаслідок конституційної реформи 1944 р. вона (як і решта союзних республік) отримала формальність вступати у прями зносини з іноземними державами, утворюючи наркомати оборони та закордонних справ. Після створення ООН, куди Україна увійшла як член-засновник, НКЗС функціонував без права створення посольств і консульств в інших державах. Не маючи геополітичної самостійності, УРСР, однак, перетворилася на впливового учасника міжнародних відносин. Зокрема, на Паризькій міжнародній конференції, що розглядала проєкти мирних договорів Об'єднаних Націй з союзниками Німеччини Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною і Фінляндією, уряди Угорщини та Румунії змушені були відмовитися від претензій на історичні українські землі – Закарпатську Україну, Аккерманський, Ізмайльський і Хотинський повіти Бессарабії, Північну Буковину.

У російському суспільно-політичному дискурсі досі панує теза про те, що саме комуністам, а власне – Й. Сталіну, Україна завдячує соборностію.

За наскрізь облудним, цинічним імперативом неосталіністів, як завжди, не видно ані ціни, яку заплатив за соборність український народ, ані шрамів на тілі нації, завданих спочатку штучним розділенням, а згодом – штучним поєднанням. Травми, завдані впродовж 1940–1950-х рр., досі не заліковані. Їхньою важкістю, а не соборністю, завдячують українці сталінському режиму.

«Культ особи – це зовсім не головне, що характеризує сталінський режим. Це не більш ніж розхожий вислів, який вперше використав Хрущов. Найбільш страшне в сталінізмі – не глорифікація диктатора, а терор і фальсифікації, які є суттю його політики» (Конквест, 1990), – зазначав незадово до розвалу СРСР Роберт Конквест. З висоти сьогоденних знань можна стверджувати, що найстрашніше в сталінізмі – його руйнівний вплив на базові ціннісні основи відтворення суспільства, масова дисплазія свідомості, що виявлялася в мімікрії пересічних обивателів та перетворенні на хижаків цілих професійних верств, які працювали на більшовицький терор – фізично та ідеологічно, в чекістських катівнях та радянських ЗМІ та школах. Метафорично висловлюючись, хірургічне видалення божого образу з homo soveticus і перетворення його на особливу соціальну істоту, що відроджувалася і продовжує відроджуватися в якісно відмінному понятійному й цінніс-

ному контексті, є найстрашнішим наслідком сталінізму. Для українців воно, на жаль, не менш актуальне.

Другою за частотою повторювань є теза про те, що радянські нації, а не лише республіки, також були сконструйовані Кремлем.

Більшу частину свого історичного часу в складі Російської/радянської імперій Україна, якщо не випадала з цього тренду, то намагалася це зробити. Відбувалося це не випадково, а внаслідок власних внутрішніх, невідкладних імперському уніфікаційному впливу, інтенцій. У радянські часи, з їх карколомними соціальними, економічними і культурними експериментами на межі соціоінженерії та масового кодування, радянська Україна була яскравим майданчиком. Цьому сприяло безліч факторів: і місцеві за походженням, харизматичні більшовики з неабияким інтелектуальним потенціалом (зокрема, М. Скрипник та О. Шумський); і непересічна етнонаціональна ситуація; і змістовний революційний андеграунд та історія революційного руху в середовищі етнічних громад; і потужний вплив/тиск альтернативних національних проектів сусідніх молодих держав; і, власне, український характер та історична пам'ять з вікопомними акцентами Запорозької Січі та Коліївщини, оспіваними великим Кобзарем і вкоріненими у масову свідомість як національний міф. Навіть на тлі європейських поліетнічних країн досвід радянської України посідав непересічне місце саме внаслідок оригінальної постановки не лише українського питання (що, зрозуміло, було центральним), а й питань етнічних меншин – єврейського, польського, німецького, румунського, грецького, болгарського тощо.

Перша світова війна та спричинені нею зміни державних кордонів та розпад континентальних імперій актуалізували проблему самоідентифікації, бо каталізували народження нових соціальних/регіональних/національних спільнот. Низка новонароджених країн Європи практикували моделі жорсткого націоналізму як основи націє- і державотворення. Класифікуючи населення за релігійними, етнічними, соціальними, статевими тощо ознаками і сортуючи їх в установах на зразок шкіл і тюрем, уряди, як зазначав М. Фуко, формували тим самим ідентичності мешканців модерних держав. Децю подібне відбувалося й у СРСР.

Та все ж система категоризації за класовою і національною ознаками, усталена зрештою в СРСР/УРСР, не мала аналогів у світі. Її наріжними каміннями були репресивна складова (в цьому сенсі активним співтворцем ідентичностей були органи ВУЧК-ДПУ-НКВС-КДБ з їхніми особливими обліками) та ідеологія. Засадничою ідеєю суспільного розвитку впродовж міжвоєнного періоду була ідея класової боротьби/війни. Впродовж двадцяти років найбільш карколомних соціальних трансформацій з кількома «комуністичними штурмами», безкінечними «чистками» та репресіями категорія «національність» виявилася найбільш сталою, бо можна було бути «колишнім» і при цьому членом політбюро, а от про те, щоб перестати бути грузином не йшлося. На перешкоді цьому стояла традиційна свідомість пересічних оби-

вателів і партійців, тобто – об'єктивний стан уявленої спільноти, що за кілька десятиліть отримала назву «радянський народ». Банальною мовою: в 1917 р. постімперське суспільство перестало бути основою імперського проєкту, що тримався на трьох китах «Православ'я. Самодержавство. Народність», але громадянською нацією не стало і стати не могло апріорно. На перешкоді цього процесу поставала сама природа радянського ладу.

Курс національної політики більшовиків чутливо корегувався кілька разів. Почавши з відвертого шельмування українського питання, на середину 1923 р. Кремль підійшов до розуміння своїх тактичних помилок і допустив яскравий коренізаційний експеримент О. Шумського/М. Скрипника¹, в 1933 р. заставрований як націонал-ухильництво. Згодом він ще неодноразово використовував алгоритм радянської апаратної українізації як жорстко керований і напрочуд ефективний політичний інструмент. Саме під керівництвом О. Шумського та М. Скрипника коренізація в Україні перетворилася на державний інструмент модернізації широких верств населення. Значною мірою, хоч і в урізаній класовій версії, вона надала потужного поштовху процесу «дозрівання» етнічної української нації. Більш сприятливих умов та не мала ні до, ні після цього короткочасного періоду. Проте водночас, передусім завдячуючи непівській лібералізації, українізація перетворилася на вагомий політичний фактор укорінення більшовицької влади в Україні та її подальшої радянізації, що на кінець 1920-х рр. мала безліч безперечних досягнень. Дискурсивно українізація існувала в двох інтерпретаціях: радянської – прогресивної і петлюрівської – контрреволюційної, що забезпечувало ідеологічний фундамент освітування СРСР як союзу рівноправних народів і синхронних йому зачисток тих, хто виступав за нерадянський формат існування держав-націй.

Умоглядна загроза переростання автономізму радянської республіки в самостійництво (як це було під час політичної еволюції Центральної Ради) залишалася нав'язливою ідеєю Й. Сталіна. В його плані побудови комунізму Україна була тим елементом, без якого вся конструкція розсипалася наче картковий будиночок. Загрози радянському проєкту, що нібито генерував Харків/Київ, були умоглядними. Ані М. Скрипник, ані поготів П. Постишев не виношували жодних планів суверенізації України. Приписування їм виги-

¹ Напрочуд відверто мотиви більшовицької українізації віддзеркалювали слова представника Політбюро ЦК РКП(б) Ірїгорія Зінов'єва на V Всеукраїнській партконференції (17–22 листопада 1920 р.): *«Сделать так, чтобы никто не мог заподозрить, что мы хотим мешать украинскому мужику говорить на украинском языке... Мы считаем, что язык должен свободно развиваться. В конце концов через ряд лет победит тот язык, который имеет больше корней, более жизненный, более культурный»* (Див.: Попов, 1929, с. 255). У ньому концентровано висловлене як механістичне тлумачення проблем культурного й мовного транзиту, так і властиве більшовикам маніпулювання мовним питанням: зрозуміло ж, у соціальному світі закон Ч. Дарвіна не діє, мова сама по собі не може бути ані «культурнішою», ані «життєвішою» – такою її роблять умови, що створюються в контексті соціально-економічного та етнокультурного існування її носія.

даних злочинів відіграло роль банального приводу, що дозволяв Кремлю здійснювати періодичну/профілактичну санацію етнокультурного простору, оновлення номенклатури та масові «виховні» акції, головною метою яких було превентивне упередження визрівання національних еліт: політичних, інтелектуальних, мистецьких, отже – ефективне гальмування повноцінного націєтворення. Маніпулювання масовою свідомістю та генерування хронічних суспільних тривог дозволяли дискурсивно творити новий світ відносин, в якому національне походження і національна ідея перетворювалися на загрозу фізичному існуванню як такому. Внаслідок цього так звана національна політика після 1933 р. нагадувала смертоносний маховик, який щораз «підчищав» зловмисних попередників. Врешті після Великого терору здійснювати національну політику в Україні фізично було нікому. Кадровий кістяк українізації/коренізації був знищений чи ізольований у ГУЛАГу. Пересічні радянські громадяни, виснажені багаторічними змінами курсу та його виконавців/керівників, були морально готові до згорання українізації/коренізації та русифікації, що перетворилася на тест політичної лояльності. Це, однак, не означало, що національна карта була остаточно скинута з рахунків.

Інкорпорувавши Західну Україну, Москва реінкарнувала українізацію. Вкотре терор на тлі українізаційної риторики став основою радянської анексованих територій та їхнього населення. Те ж у новій історичній ситуації повторилося по Великій війні, коли керована українізація інструменталізувала антибандерівський терор і черговий погром так званого українського буржуазного націоналізму. Москва ще неодноразово робитиме спроби денационалізувати Україну, підбираючи більш вдалий час для остаточної відмови від «української карти», однак до кінця радянської історії цього так і не станеться. Тож історія «вирішення національного питання» по-радянському виявила очевидну закономірність: лібералізація в сфері національної політики досягала максимуму на етапі утвердження при владі чи при загрозі її втрати та зводилася до мінімуму тоді, коли Кремль упевнено тримав у руках важелі управління.

Російський дослідник В. Красильщиков ту модель модернізації, яка склалася в СРСР, основним принципом якої є оновлення заради збереження імперії, називає імперською (Красильщиков, 1998, с. 22, 28, 52). Цей принцип мав безпосереднє відображення у більшовицькій теорії національного питання, де відзначалася потреба будівництва «національної формою та соціалістичною змістом» культури. «Врахування особливостей національного менталітету інших, хоча б основних («титульних») народів СРСР (а не лише російського), гіпотетично могло б створити таку модель модерного суспільства, яке б пододало проблему саморозвитку за відсутності мобілізуючого чинника зовнішньої небезпеки. Але це зробило б реальною небезпеку зростання національної самосвідомості та швидшого розпаду СРСР, що жодною мірою не могло задовольнити модераторів комуністичного будівництва» (Єфіменко, Якубова, 2012, с. 218), – зауважував свого часу Г. Єфіменко.

Утім, для керівників Країни Рад у цьому умоглядному парадоксі нічого парадоксального не було: вони ж бо знали, що ніякого добровільного союзу не було, ніякого добровільного виходу не буде. Словоформи радянської новомови, складені для зовнішнього використання, прикривали неприглядну дійсність – СРСР тримався на примусі і омані. Щоправда, величезна частка радянських громадян сприймала брехню за чисту монету і ладна була покласти своє життя на вівтар комунізму. Тож наслідки радянських експериментів у сфері етнонаціональних відносин не доводиться применшувати.

Комуністичний експеримент «вилучив» майже 150 мільйонів населення із переднаціональною свідомістю, або на ранньому етапі її становлення з загальносвітового модерністського тренду та «перемістив» його в геть іншу соціально-економічну і смислову реальність, що задавала відмінні від решти світу темп і якість націєгенезу та насаджувала геть інші стандарти категоризації/самоідентифікації. Результат цього експерименту, пафосно поіменованій пізньорадянськими партійними теоретиками ідеологією «радянський народ», та його похідні – низка сегрегованих пострадянських транзитних суспільств із якісно відмінними від решти світу внутрішніми соціальними та ментальними характеристиками «націй», які були рукотворним продуктом радянської цивілізації – і досі не монтуються в оточуючий світ. Це, власне, на сьогодні один з найбільш проблемних наслідків комуністичного експерименту в світовому масштабі. З огляду на це проблема полягає не так у категоризації та дослідженні феномену «пострадянських націй», як у поверненні їм внутрішніх механізмів самовідтворення тоді, як ці складні механізми, що діють методом саморегуляції за своїми автентичними кодами та алгоритмами, були вщент зруйновані. Опір вестернізації та глобалізації у «пострадянських націях» набагато сильніший і радикальніший за решту етнічних спільнот світу саме внаслідок внутрішньої розбалансованості та «інакшості», яка з політичної площини перейшла в розряд сутнісних.

Потужний вплив право- і ліворадикальних ідеологій, інтегрального націоналізму в Україні впродовж усього ХХ століття і навіть тепер обумовлюється саме тим, що у період радянської історії націєтворення¹ влада його насильницьки гальмувала, виразно маргіналізуючи класовими сурогатами самоусвідомлення. Штучне уповільнення становлення етнічної нації та переходу її на якісно новий рівень (або ж: модернізації, становлення як нації громадянської/політичної) спричинило не лише ерозію засад націєтворення (соціальних і культурних), а й непоправні зміни у її якісних показниках. Їхнє народження в нових історичних обставинах (не варто сумніватися у спроможності соціального організму до самовідтворення під впливом глобальної динаміки) є історичним завданням наступних поколінь українців.

¹ Йдеться про самонародження нації, а не про спроби її штучного моделювання/конструювання згори за заданими владою критеріями. Для такого процесу доречніше застосовувати визначення націєбудівництва.

Тонкі налаштування процесу націєтворення у сучасному розвиненому світі відтворюються в ментальній та інформаційній царинах. Люди (носії всіх культурно-цивілізаційних матриць) прагнуть переважно свободи. Націоналізм є органічним втіленням природно притаманного прагнення особистої свободи через національне звільнення. Воно, як засвідчують результати референдуму в Шотландії, втрачає актуальність лише там, де особистій свободі вже нічого не загрожує. Перед Україною, на жаль, нині постають інші завдання й інші виклики.

Мобілізація політичних українців навколо захисту суверенітету України обумовлюється сьогодні передусім негативним зовнішньополітичним порядком денним. Екзистенційна загроза з боку російського державного гібриду, що після 2014 р. став на шлях консервативного розвороту, і де ідеологія «*руського мира*» перетворилася чи не на державну, змушує українців прискорювати власний пострадянський транзит і руйнувати застигли десятиліттями стандарти та орієнтації. Втім, негативний зовнішній виклик не має відволікати від провідного завдання, спрямованого в майбутнє, – розбудови належного соціально-економічного та етнокультурного фундаменту модернізації української нації.

На величезній частині пострадянських просторів, за винятком країн Балтії, транзит, започаткований у 1917 р. триває. *І, відповідно, триває й «довге» ХХ сторіччя з його завданням – невиконаним ані Україною, ані Росією, ані Білорусією – суспільної модернізації. Чимдалі очевидніші намагання підмінити суспільну модернізацію черговою апаратною квазімодернізацією. Чимдалі очевиднішим стає також, що це лише відтермінує чергове загострення, бо не вирішує базової суперечності між інтересами суспільства і державного апарату по суті.*

Тоді, як «система» функціонує «одночасно у двох паралельних вимірах – у реальному вимірі боротьби за владний ресурс та імітаційному вимірі боротьби ідей, гасел та іміджів» (Розумний, 2016, с. 69), у школах підрастають нові покоління, які чимдалі упертіше вимагають переходу від імітаційних практик до реальної політики, від корпоративного типу правління до реального владного суверенітету народу. На щастя для молодих поколінь, імітаційні практики політичного життя на тлі симетричного цинічного переділу власності не переросли в суцільну фабрику брехні, як це сталося в Росії. Зіткнення реальної політики у вигляді ситуаційних Майданів із політичними симулякрами системи стало поворотним моментом сучасної історії України, що дає надію на те, що країна зможе вискочити з колії, прокладеної більшовиками наприкінці 1917 року.

Як засвідчує історія пострадянського транзиту України (і не лише її), останнє виявилось чи не найскладнішим. У цьому сенсі Революція Гідності стала висхідною точкою, найвищим вивершенням кількох спроб революційним шляхом змінити систему та обличчя влади. Вона також діагностувала невидимі пересічному оку процеси, що відбуваються в товщі постра-

дянського соціального організму, який уже майже три десятиліття вагається поміж радянським минулим і досі не усвідомленим майбутнім. Про ці глибинні процеси на диво багато знають українські соціологи, які кілька десятиріч тримають руку на пульсі цього тіла, яке й досі не зрозуміло, є мертвим, вистигає і тліє, чи живим організмом, який народжується для нового життя. Діагноз з радянської кіноказки: «Пацієнт скоріше мертвий, ніж живий!», час від часу ставлять йому навіть найбільш оптимістичні інтелектуали-суспільствознавці, не кажучи вже про громадських активістів та політиків, а ще більше – зарубіжні ненависники України. Іронізувати з приводу надзвичайно важливих речей стало нормою українського політичного сьогодення.

Проте, яким би бурхливим воно не видавалося, з огляду на історичну перспективу стає зрозумілим – ще ніколи Україна не перебувала так близько до мети реальної суверенізації, реальної демократизації, реального народовладдя. Соціологічні заміри «життєвих показників» українського організму дають підстави робити висновки, що він зрештою став на шлях подолання кризи надзвичайно складної затяжної хвороби і поволі одужує. Переламним моментом став Майдан-2014, принциповим досягненням якого стало *перепрочитання і актуалізація на масовому рівні поняття Гідності як такого*.

Про цю віху Вахтанг Кебуладзе писав так: «Не можна редукувати Майдан до інтересів і розглядати його лише як виступ за краще життя або до ресентименту і жаги помсти, мовляв, головною була вимога посадити Януковича та членів його злочинної зграї. Майдан також аж ніяк не був лише виступом за створення насправду української держави, вільної від руйнівного впливу російської імперії. Дуже важливим елементом дискурсу Майдана було відчуття власної гідності. Люди виходили не тому, що вони погано жили і, до речі, всі соціологи мають підтвердити, що Майдани відбуваються не тоді, коли економічний занепад. Навпаки, люди виходять не заради того, щоби краще жити, люди виходять тому, що відчувають, що їхня гідність під загрозою» (Кебуладзе, 2020).

Не доводиться применшувати історичне значення цього зламу в житті нації, яку не одне сторіччя намагалися стерти з лиця землі та з історії, знищуючи передусім Гідність, а вже потім – фізично, економічно, інституційно, ментально, етнічно, мовно, культурно.

Висновки. Визначальною ознакою процесу українського державотворення впродовж ХХ сторіччя була проблема дотримання балансу між суб'єктністю держави, як територіальної і політичної форми існування української нації, та суспільства, як його соціальної та етнокультурної форми. Власне через відсутність спільності між формою та змістом доводиться казати про незавершеність «довгого ХХ сторіччя» в Україні та незмінну актуальність завдання модернізації.

Українська – чи не єдина з тих націй, які волею долі увійшли в комуністичний експеримент як його активний учасник і співтворець, сповна роз-

платилася за свою ілюзію, випробувавши на собі всю руйнівну потугу комунобільшовизму, вистоявши зокрема у найбільших соціодемографічних катастрофах ХХ століття – Голодоморі та Голокості, переживши тотальне розчарування комуністичною утопією, безліч принижень та нехтувань з боку «народної» влади, чи не найяскравіше оприявлене на сконі радянського ладу під час Чорнобильської катастрофи, пройшовши випробування неефективного стагнуючого пострадянського транзиту, врешті знайшла в собі сили поставити на належну висоту питання Гідності та впритул підійшла до осмислення комуністичного експерименту як катастрофи планетарного масштабу. Вживши в тих умовах, які важко уявити мешканцям країн золотого мільярду, українці довели своє право на історичну та геополітичну суб'єктність.

Вся історія української нації – це історія пошуку адекватних відповідей на виклики високого геополітичного масштабу. Це нація, яка вижила, відбулася і йде в майбутнє, перебуваючи в епіцентрі цивілізаційного розламу. Все «довге ХХ сторіччя» територія України була полем протистояння світових систем і політичних проєктів, що визначали саму суть цього періоду в історії людства. Від 1917 р. Україна опинилася в епіцентрі світового геополітичного конфлікту. Комунобільшовицький експеримент – явище вищого онтологічного порядку, відповідальний за низку трагедій ХХ сторіччя, що врешті докорінним чином переформатували карту світу. Однак водночас комунобільшовицький експеримент переформатував *сутність світу: світу політичного і світу ментального. СРСР загалом, радянська Україна зокрема, були в серці темряви, що розповзалася світом, поглинаючи світло, змінюючи його напівами темряви, замулюючи словарним багном Слово.*

Вирватися з її міцних пазурів, викрити всі її приховані страшні якості, зробити її повернення неможливим і врешті здобути справжню свободу – це і є місія і покликання України на поточному етапі світової історії.

Список використаних джерел і літератури:

Гунчак, Т. & Сольчаник, Р. (Упорядн.) (1983). *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті*, (1). Мюнхен, 510 с.

Єфіменко, Г. 6 липня як «червоний день» календаря: Причини появи сталінського міфу про дату створення СРСР та потреба його реконструкції. (2007). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, (16, ч. 1). Київ, 134–153.

Єфіменко, Г. Г. (2019). Українська Радянська Держава. *Енциклопедія історії України: Україна – Українці*, (2). Київ, 842 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=ukrajinska_radjanska_derzhava (дата звернення: 11.10.2020).

Єфіменко, Г. & Якубова, Л. (2012). Національні відносини в радянській Україні. *Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: Історичні нариси*. Київ: Інститут історії України НАН України, 196–263.

Кебуладзе, В. (2020). Дикувата посмішка демократії – жажливий вищир тиранії. *Тиждень.ua*. (10 берез.). URL: https://tyzhden.ua/Columns/50/241368?fbclid=IwAR1sXe4Sk_hiN-nXsUgBDKkjgVof23F-TdHsFx_B5BBOz7RfheSNV_XC17k (дата звернення: 10.01.2021).

- Конквест, Р.** (1990). Культ личности ничто по сравнению с террором и фальсификацией. *Известия*. (19 мая).
- Красильщиков, В. А.** (1998). *Вдогонку за прошедшим веком: Развитие России в XX веке с точки зрения мировых модернизаций*. Москва: РОССПЭН, 148 с.
- Левандовський, В.** (1996). Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ століття. *Українська державність у ХХ столітті (Історико-політологічний аналіз)*. Київ. URL: <http://litopys.org.ua/ukrxx/zmist.htm> (дата звернення: 16.10.2020).
- Мироненко, О. М.** (1997). *Історія Конституції України*. Київ: Ін Юре, 60 с.
- Политика Советской власти по национальным делам за три года. 1917 – XI.1920.* (1920). Москва: Гос. изд-во, 178 с.
- Попов, Н. Н.** (1929). *Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины* (2-е изд.). Харьков.
- Репринцев, В.** (1996). Україна у польських зовнішньополітичних доктринах. *Українська державність у ХХ столітті (Історико-політологічний аналіз)*. Київ. URL: <http://litopys.org.ua/ukrxx/zmist.htm> (дата звернення: 16.10.2020).
- Розумний, М. М.** (2016). *Виклики національного самовизначення: монографія*. Київ: НІСД, 196 с.
- 7 февраля. Постановление ВЦИК об образовании комиссии по разработке вопросов федеративного устройства РСФСР. (1968). *Декреты советской власти (10 декабря 1919 – 31 марта 1920)*. (VII). Москва.
- Смолий, В. А.** (ред.). (2011). *Нариси історії Української революції 1917 – 1921 років* (кн. 1). Київ: НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 390 с.
- Смолий, В. А.** (ред.). (2012). *Нариси історії Української революції 1917 – 1921 років* (кн. 2). Київ: НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 464 с.
- Стяжкіна, О.** (2020). *Рокада: Чотири нариси з історії Другої Світової*. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 272 с.
- Україна є результатом розширення Заходу на Схід – історик Ярослав Грицак. (2019). *Громадське*. (14 лют.). URL: https://hromadske.ua/posts/ukrayina-ye-rezultatom-rozshirennya-zahodu-na-shid-istorik-yaroslav-gricak?fbclid=IwAR2Q8gPdumHICW212LNnq_yiFJLZSXzwxNI5EiWgQ1kL_ewmpRamfVpzQo (дата звернення: 15.01.2021).
- Хавкин, Б.** (2020). «Особые пути» России и Германии и их отражение в зеркале немецкой и русской культуры памяти. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*: русское издание, (1-2), 28–49. URL: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss33-34.html> (дата звернення: 23.12.2020).
- Якубова, Л.** (2020). *Євразійський розлам: Україна в добу гібридних викликів*. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 391 с.
- Якубова, Л.** (2020). Формування української державності у ХХ ст. *Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь*. Київ: Ніка-Центр, 128–149.
- Applebaum, A.** (2010). The Worst of the Madness. *The New York Review of Books*, 11. URL: www.nybooks.com/articles/2010/11/11/worst-madness/ (дата звернення: 26.10.2020).

References:

- Hunchak, T., Solchanyk, R.** (Uporiadn.) (1983). *Ukrainska suspilno-politychna dumka v 20 stolitti* [The Ukrainian socio-political thought in the XX century], (1). Miunkhen, 510 s. [in Ukrainian].

Yefimenko, H. 6 lypnia yak «chervonyi den» kalendaria: Prychyny poiavy stalinskoho mifu pro datu stvorennia SRSR ta potreba yoho rekonstrukttsii [July 6th as a red letter day: The reasons for the appearance of Stalin's myth about the date of the creation of the USSR and the need for its reconstruction]. (2007). *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, (16, ch. 1). Kyiv, 134–153. [in Ukrainian].

Yefimenko, H. H. (2019). *Ukrainska Radianska Derzhava* [the Ukrainian Soviet State]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: Ukraina – Ukraintsi*, (2). Kyiv, 842 s. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=ukrajinska_radjanska_derzhava. [in Ukrainian].

Yefimenko, H., Yakubova, L. (2012). *Natsionalni vidnosyny v radianskii Ukraini* [National relations in Soviet Ukraine]. *Natsionalne pytannia v Ukraini KhKh – pochatku XXI st.: Istorychni narysy*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 196–263. [in Ukrainian].

Kebuladze, V. (2020). *Dykvuvata posmishka demokratsii – zhakhlyvyi vshchyr tyranii* [The savage smile of democracy – a terrible outburst of tyranny]. *Tyzhden.ua*. (10 berez.). Retrieved from https://tyzhden.ua/Columns/50/241368?fbclid=IwAR1sXe4Sk_hiN-nXsUg-BDKkjgVof23F-TdHsFx_B5BBOz7RfheSNV_XCl7k [in Ukrainian].

Konkvest, R. (1990). *Kult lychnosti nycho to po sravneniiu s terrorom y falsyfykatsiei* [The cult of personality is nothing compared to terror and falsification]. *Yzvestyia*. (19 maia). [in Russian].

Krasil'shchikov, V. A. (1998). *Vdgonku za proshedshim vekom: Razvitiye Rossii v XX veke s tochki zreniya mirovykh modernizatsiy* [In pursuit of the past century: Development of Russia in the XX century from the world modernizations perspective]. Moskva: ROSSPEN, 148 s. [in Russian].

Levandovskiy, V. (1996). *Ukraina v heopolitychnykh kontseptsiiakh pershoi tretyny XX stolittia* [Ukraine in the geopolitical concepts of the first third of the XX century]. *Ukrainska derzhavnist u XX stolitti (Istoryko-politohichnyi analiz)*. Kyiv. Retrieved from <http://litopys.org.ua/ukrxx/zmist.htm> [in Ukrainian].

Myronenko, O. M. (1997). *Istoriia Konstytutsii Ukrainy* [History of the Constitution of Ukraine]. Kyiv: In Yure, 60 s. [in Ukrainian].

Politika Sovetskoy vlasti po natsional'nym delam za tri goda [The policy of the Soviet government on national affairs for three years]. 1917 – XI.1920. (1920). Moskva: Gos. izd-vo, 178 s. [in Russian].

Popov, N. N. (1929). *Ocherk istorii Kommunisticheskoy partii (bol'shevikov) Ukrainy* [The essay on the history of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine] (2-ye izd.). Xar'kov. [in Russian].

Repryntsev, V. (1996). *Ukraina u polskykh zovnishnopolitychnykh doktrynakh* [Ukraine in Polish foreign policy doctrines]. *Ukrainska derzhavnist u XX stolitti (Istoryko-politohichnyi analiz)*. Kyiv. Retrieved from <http://litopys.org.ua/ukrxx/zmist.htm> [in Ukrainian].

Rozumnyi, M. M. (2016). *Vykyky natsionalnoho samovyznachennia* [Challenges of national self-determination]: monohrafiia. Kyiv: NISD, 196 s. [in Ukrainian].

7 fevralya. *Postanovleniye VTSIK ob obrazovanii komissii po razrabotke voprosov federativnogo ustroystva RSFSR* [February 7th. The resolution of the All-Russian Central Executive Committee on the formation of a commission for the development of issues of the federal structure of the RSFSR]. (1968). *Dekrety sovetskoy vlasti (10 dekabrya 1919 – 31 marta 1920)*. (VII). Moskva. [in Russian].

Smolii, V. A. (red.). (2011). *Narysy istorii Ukrainської revoliutsii 1917–1921 rokiv* [The essays on the history of the Ukrainian revolution of 1917-1921] (kn. 1). Kyiv: NVP «Vydavnytstvo «Naukova dumka» NAN Ukrainy», 390 s. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (red.). (2012). *Narysy istorii Ukrainської revoliutsii 1917 – 1921 rokiv* [The essays on the history of the Ukrainian revolution of 1917 - 1921] (kn. 2). Kyiv: NVP «Vydavnytstvo «Naukova dumka» NAN Ukrainy», 464 s. [in Ukrainian].

Stiazhkina, O. (2020). *Rokada: Chotyry narysy z istorii Druhoi Svitovoi* [Rokada: Four essays on the history of WWII]. Kyiv: DUKh I LITERA, 272 s. [in Ukrainian].

Ukraina ye rezultatom rozshyrennia Zakhodu na Skhid – istoryk Yaroslav Hrytsak [Ukraine is the result of the expansion of the West to the East – the historian Yaroslav Hrytsak]. (2019). *Hromadske*. (14 liut.). Retrieved from https://hromadske.ua/posts/ukrayina-ye-rezultatom-rozshyrennya-zahodu-na-shid-istorik-yaroslav-gricak?fbclid=IwAR2Q8gPdumHLC-W2l2LNnq-_yiFJLZSXzwxNI5EiWgQ1kL_ewmpRamfVpzQo [in Ukrainian].

Khavkin, B. (2020). «Osobyie puti» Rossii i Germanii i ikh otrazheniye v zerkale nemetskoy i russkoy kul'tury pamyati [“Special ways” of Russia and Germany and their reflection in the mirror of German and Russian culture of memory]. *Forum noveyshey vostochnoyevropeyskoy istorii i kul'tury: russkoye izdaniye*, (1-2), 28–49. Retrieved from <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss33-34.html> [in Russian].

Yakubova, L. (2020). *Yevraziyskyi rozlam: Ukraina v dobu hibridnykh vyklykiv* [The Eurasian Fault: Ukraine in the Age of Hybrid Challenges]. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Klio»», 391 s. [in Ukrainian].

Yakubova, L. (2020). Formuvannya ukraïnskoi derzhavnosti u XX st. [The formation of the Ukrainian statehood in the XX century]. *Ukraina yak tsyvilizatsiyni subiekt istorii ta suchasnosti: natsionalna dopovid*. Kyiv: Nika-Tsentr, 128–149. [in Ukrainian].

Applebaum, A. (2010). The Worst of the Madness. *The New York Review of Books*, 11. Retrieved from www.nybooks.com/articles/2010/11/11/worst-madness/ [in English].

Отримано: 21.05.2021

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-32.32-51

УДК 94:323.272(477.43/44)«1914/1918»

ЧУТКИЙ Андрій – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, м. Київ, індекс 01033, Україна (andr32_ukr@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9640-9905>

CHUTKYI Andrii – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60, Volodymyrska Street, Kyiv, Ukraine, index 01033 (andr32_ukr@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Чуткий, А. (2021). Нові матеріали з історії подолян у роки Першої світової війни та Української революції 1917-1921 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (32), 32–51.

НОВІ МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ ПОДОЛЯН У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 рр.

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати та включити до загального контексту історії України початку ХХ ст. недосліджувані раніше архівні матеріали, які стосуються студентів Київського комерційного інституту, що походили з Поділля та навчалися у цьому закладі в період Першої світової війни та Української революції 1917-1921 рр. **Методологія дослідження** заснована на загальнонаукових (науковості, об'єктивності, структурно-системному) і спеціально-історичних методах дослідження, та базується на конкретно-історичному підході. Використані методи аналізу, синтезу, історико-порівняльний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний. **Наукова новизна** полягає у тому, що більшість архівних матеріалів, на яких побудоване це дослідження, вперше вводяться до наукового обігу. Відповідно, вони дозволяють поповнити новим фактичним матеріалом уже відомі складові історичного поступу підросійської України перших десятиліть ХХ ст., а це поглиблює історичний дискурс. **Висновки.** Вступ на навчання до першого вітчизняного вишу економічного профілю вихідців з Поділля, чимало з яких були представниками польської та єврейської нації, підтверджує їх значну роль у господарському житті краю на початку ХХ ст. На підставі наявності

серед студентів Київського комерційного інституту вихідців з Поділля, котрі вступали до нього навіть у роки Першої світової війни та Української революції 1917-1921 рр., доводиться тісний зв'язок цього регіону із Києвом і в ті буремні роки. Обгрунтовується складний матеріальний стан більшості тогочасних студентів, що суттєво ускладнювало та розтягувало процес навчання. Вплив цього чинника особливо посилюється з початком Першої світової війни й обумовив припинення навчання багатьма студентами, також і внаслідок мобілізації. При цьому представники пригноблених націй Російської імперії (зокрема українці, євреї та поляки) прагнули уникати мобілізації, що є свідченням їх опозиції до імперії, а отже і небажання захищати її зі зброєю в руках. Загалом, засвідчено потужний вплив подій тогочасного політичного життя на долі пересічних особистостей, що пояснює зміни у житті населення України тієї епохи.

Ключові слова: історія Поділля, історія України початку XX ст., персоналістика, Перша світова війна, Українська революція 1917-1921 рр.

THE NEW MATERIALS ON THE HISTORY OF PODOLYANS DURING WWI AND THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917-1921

Abstract. *The purpose of the study is to analyze and include in the general context of the history of Ukraine of the early XX century the previously unexplored archival materials on the students of the Kyiv Commercial Institute who came from Podillya and studied at this institution during WWI and the Ukrainian Revolution of 1917-1921. The research methodology is based on general scientific (scientificity, objectivity, structural and systemic) and special-historical research methods, and is built on a concrete-historical approach. The methods of analysis, synthesis, historical-comparative, historical-typological, problem-chronological are used. The scientific novelty is that most of the archival materials on which this study is based are introduced into scientific circulation for the first time. Accordingly, they make it possible to supplement the already known components of the historical progress of Russian Ukraine in the first decades of the XX century with new factual material, and this deepens the historical discourse. Conclusions. The admission to the first domestic university of the economic profile of Podillya natives, many of whom were representatives of the Polish and Jewish nations, confirms their significant role in the economic life of the region in the early XX century. Based on the presence of students from Podillya among the students of the Kyiv Commercial Institute, who entered it even during WWI and the Ukrainian Revolution of 1917-1921, the region has a close connection with Kyiv even in those turbulent years. The difficult financial situation of the majority of students of that time is substantiated, which significantly complicated and stretched the learning process. The influence of this factor intensified especially with the beginning of WWI and led to the termination of studies for many students, also due to mobilization. At the same time, representatives of the oppressed nations of the Russian Empire (including Ukrainians, Jews, and Poles) sought to avoid mobilization, which is an indication of their opposition to the empire, and hence the unwillingness to defend it with weapons in hand.*

In general, the strong influence of the events of the political life of that time on the fate of ordinary individuals is evidenced, which explains the changes in the life of the population of Ukraine of that time.

Key words: *the history of Podillya, the history of Ukraine of the beginning of the XX century, personalistics, WWI, the Ukrainian revolution of 1917-1921.*

Постановка проблеми. Крізь призму аналізу матеріалів з особових справ студентів Київського комерційного інституту, які походили з Поділля з'ясуємо ступінь пов'язаності цього регіону з Києвом і міру включеності до господарського життя регіону різних етнічних груп, які його заселяли.

Аналіз джерел та останні дослідження. Дослідження засноване на архівних джерелах, які зберігаються в Державному архіві м. Києва й становлять фонд «Київський комерційний інститут». Оскільки більшість з них уперше вводяться до наукового обігу, то це надає цій розвідці як актуальності, так і новизни.

Однак, задля встановлення ступеня унікальності отриманого з цих джерел історичного матеріалу усталеним поглядом на історію України загалом, і Поділля зокрема, початку ХХ ст., або навпаки – вписування отриманих даних у вже відомий контекст історичного поступу, було залучено праці сучасних учених-істориків і публікації джерел. Всі вони в цій розвідці мають додаткове значення, оскільки пріоритет відданий введенню до наукового обігу нових архівних матеріалів. Новизна ж останніх обумовлює відсутність праць, в яких би вони досліджувались. Значну роль для пояснення контексту ситуації у вищій школі в Україні у досліджуваній період, відіграла публікація документів з історії Університету св. Володимира «Alma mater», упорядкована В. Коротким та В. Ульяновським (Короткий, Ульяновський, 2000). Для пояснення ситуації в Російській імперії у роки Першої світової війни використано збірник тогочасного законодавства (Законы и распоряжения по обстоятельствам военного времени, 1914).

Також використано праці з регіональної історії (Поділля, 1994) та роботи, що висвітлюють загальну ситуацію в Україні на початку ХХ ст. (Грицак, 2000).

Однак основну частку історіографії становили роботи присвячені економічній ситуації в Україні на початку ХХ ст.: узагальнюючого характеру (Смолій, 2011; Лукін, 1983; Вірник, 1949), так і спеціальні (Рубач, 1958; Иванов, 1958; Реєнт, 2011; Криськов, 2014; Смолій, 2006). Нами залучено праці, що описували роль в економічній сфері окремих етнічних груп, зокрема поляків (Бовуа, 1998).

Мета статті. Проаналізувати і включити до загального контексту історії України початку ХХ ст. недосліджуваних раніше архівних матеріалів, які стосуються окремих студентів Київського комерційного інституту, котрі походили з Поділля і навчались у цьому навчальному закладі в період Першої світової війни та Української революції 1917-1921 рр.

Виклад основного матеріалу. Перша світова війна та Українська революція 1917-1921 рр., яка почалась наприкінці тієї «світової бійни» та подарувала Україні черговий шанс на відновлення політичної незалежності, особливо радикально позначились на населенні Наддніпрянської України.

Фактично відбувся докорінний злам усталених традицій, системи цінностей, зрештою – всього способу життя. При цьому саме життя суттєво девальгувалося в умовах суцільного хаосу та непевності. Всі ці зміни вплинули на весь подальший розвиток України. А тому ці епохальні події назавжди увійдуть до «топ-тем» для дослідження їх фахівцями з історії України.

Найбільш продуктивним для вивчення таких тем для окремих дослідників залишається мікро-історичний підхід, зокрема й дослідження на прикладі змін у долях звичайних особистостей, оскільки саме вони й відображають загальну ситуацію у суспільстві. У цьому зв'язку особливий інтерес становить вивчення біографії осіб, які навчались у вищій школі, оскільки студентство традиційно перебуває на вістрі всіх суспільно-політичних процесів, що доводять й останні події в Україні та світі. До того ж незначна кількість вишів в Україні на початку ХХ ст. обумовлювала ту обставину, що кожен з них відображав ціле суспільство у так би мовити «концентрованому вигляді». Останнє було особливо характерним для першого вітчизняного вишу економічного профілю – Київського комерційного інституту, оскільки до нього, по-перше, йшли вчитися представники всіх станів, які пов'язували свою подальшу професійну діяльність з економічною сферою (за відсутності аналогів). А по-друге – завдяки своєму демократизму та особливій лояльності відносно студентів він дійсно притягав вихідців із різних станів, навіть якщо вони і не пов'язували свою подальшу професійну діяльність з економічною сферою (Чуткий, 2013, с. 95–104, 2014–216; Чуткий, 2013а; Чуткий, 2010; Чуткий, 2011). До того ж це був перший в Україні заклад, який приймав на навчання представників обох статей, що засвідчено як його статутом, так і звітами по студентському контингенту (Держархів м. Києва, ф. 2293, оп. 1, спр. 8, арк. 1; Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 19, арк. 73; Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 538, арк. 11; Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1327, арк. 3 зв.).

На нашу думку, доречним є вивчення змін у регіональному зрізі, оскільки при всіх узагальнюючих рисах кожен регіон України характеризувався певною специфікою розвитку, що залежала від наближеності до лінії фронту в роки Першої світової війни, а за часів Української революції 1917-1921 рр. – тривалістю перебування під контролем тієї або іншої влади. У цьому зв'язку особливий інтерес представляє Поділля – регіон України, що найдовше залишався під контролем української влади за всіх змін ситуації у період українських визвольних змагань 1917-1921 рр.

Враховуючи вище зазначені фактори, у статті взято за об'єкт дослідження долі вихідців з Поділля, котрі здобували вищу освіту у Київському комерційному інституті в період 1914-1920 рр., відібравши найбільш типові, а також і цікаві справи серед їх загальної кількості. Оскільки ж було досліджено вихідців з Поділля, що представляли різні етнічні та соціальні групи, то це дозволило відобразити ситуацію у етно-соціальній структурі населення Поділля тих років, а принагідно – й міру зв'язку цього українського регіону з Києвом як центром суспільно-політичного життя.

Також маємо зазначити, що долі студентів Київського комерційного інституту, котрі походили з Поділля і навчались у цьому виші у 1914-1920 рр., досліджуються на основі раніше не залучених до наукового обігу архівних документів, а саме – їх особових справ, які збереглися в архіві Київського комерційного інституту і що забезпечує додаткову актуальність та новизну цього дослідження.

Також потрібно наголосити, що серед вихідців з Поділля, котрі навчались у Київському комерційному інституті, домінують євреї та поляки. Це жодною мірою не спростовує соціологічних досліджень, які доводять, що абсолютну більшість населення регіону склали українці, тоді як відсоток поляків становив 2,8%, а євреїв – 8,3% і водночас українці становили понад 80% (Грицак, 2000, с. 62-63). При цьому засвідчує, що економічне життя Поділля значною мірою контролювалось вихідцями з названих етнічних груп, що також узгоджується з відповідними дослідженнями. Наприклад, доведено, що аграрний сектор Поділля значною мірою контролювався польськими магнатами та шляхтою, а також і євреями (Бовуа, 1998; Історія народного господарства Української РСР, 1983, с. 401; Иванов, 1957, с. 176–214) та сумарно на три правобережні губернії припадало до половини площі землі, що залишилась у власності поміщиків по всім 9 українським губерніям (Реєнт, Сердюк, 2011, с. 25; Криськов, 2014, с. 203). І хоча загальна площа землі, що залишилась у власності правобережних поміщиків й складала близько 30%, однак це були найкращої якості землі й до того ж їх було розподілено між набагато меншою кількістю власників, аніж решта землі, що перебувала у клаптиковому володінні безлічі селянських господарств (Рубач, 1956, с. 15–17). Збереглися тут і величезні латифундії низки польських аристократичних родин (Вірник, 1949, с. 75; Смолій, 2006, с. 473). До того ж господарський комплекс цього регіону України й напередодні Першої світової війни зберігав переважно аграрний характер (Артюх, 1994, с. 84, 110–121; Смолій, 2011, с. 612–632). Відповідно, такий етнічний склад вихідців з Поділля у стінах цього першого в Україні вишу економічного профілю підтверджує ці тенденції.

Серед вихідців з Поділля, що вступили на навчання до Київського комерційного інституту напередодні або на початку Першої світової війни й мали українське походження, можна назвати кілька типових прикладів.

Так, у 1908 р. на навчання до Київського комерційного інституту поступив *Володимир Іполитович Коцюбинський* – син дрібного чиновника, що народився у м. Хмільник в 1889 р. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 1768, арк. 17, 4). Як видно з формулярного списку про службу його батька, останній походив «з обер-офіцерських дітей», його мати була з дворян, у батьківській сім'ї загалом було восьмеро дітей, з яких один був священником і ще двоє – навчались у духовних семінаріях (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 1768, арк. 7 зв.). Початкову освіту В. Коцюбинський здобув у Кам'янець-Подільському духовному училищі, а середню – у Кам'янець-Подільській духовній семінарії (1903-1907 рр.) (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 1768, арк. 7 зв.).

Враховуючи багатодітність батьківської родини, В. Коцюбинський не міг розраховувати на особливу матеріальну підтримку й тому мусив шукати підробітків. Зокрема, в останні передвоєнні літні канікули він підробляв на залізниці (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 1768, арк. 9–11) і навіть прохав про надання дострокової відпустки, оскільки «спонукальною причиною до від'їзду є відсутність матеріальних засобів» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 1768, арк. 12). По логіці В. Коцюбинський мав закінчити навчання в інституті в 1912 р. Однак освітній процес розтягся і з початком війни його особова справа в архіві інституту уривається. Це дає підстави вести мову про припинення ним навчання.

Інший серед студентів-українців Київського комерційного інституту, що походив з Поділля – *Валентин Олександрович Галевич* – особа, котра як і ряд інших вихідців з Поділля належав до Українського студентської громади інституту і до того ж був її першим головою (тобто фактично засновником), а отже був активним учасником українського національного руху серед тогочасної молоді. Він народився в 1881 р. у с. Сліди Могилівського повіту Подільської губернії в сім'ї місцевого протоієрея. У метричній випиці зазначено, що його хресними батьками були так само представники місцевого духовенства, що підтверджує сильний корпоративний дух у середовищі сільського духовенства Поділля другої половини XIX ст. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 547, арк. 61). Середню освіту В. Галевич, так само як і В. Коцюбинський, здобув у Подільській духовній семінарії, а після її закінчення у 1903 р. п'ять років до вступу у Київській комерційний інститут (1908 р.) прослужив псаломщиком у с. Шелудькі Брацлавського повіту (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 547, арк. 53), що було необхідно для покриття витрат на навчання у духовній семінарії.

У квітні 1911 р. В. Галевич був арештований і висланий з Києва (з одночасним звільненням з інституту) у зв'язку з виявленням його приналежності до забороненої політичної партії (УСДРП), що підтверджує висновок про його активну проукраїнську позицію (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 547, арк. 78, 86, 88, 93). Показово, що рішенням влади В. Галевичу було заборонено проживати «у південно-західних, Чернігівській, Полтавській, Херсонській, Катеринославській та Харківській губерніях» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 547, арк. 88), що дозволяє окреслити й кордони України в уявленні тієї ж таки влади. Наприкінці 1912 р. нагляд поліції з В. Галевича був знятий, йому дозволили повернутись до Києва і він поновився в інституті (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 547, арк. 77).

Проукраїнська позиція В. Галевича виявилась і в самому затягуванні періоду навчання в інституті: він мав закінчити його до осені 1914 р. Однак натомість продовжував навчатись і після початку війни, оскільки це дозволяло уникнути мобілізації. При цьому він спеціально звертався до директора інституту з проханням про надання відповідних документів задля виклопотання відстрочки від призову (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 547, арк. 65, 66).

Враховуючи приналежність В. Галевича до Української студентської громади інституту, а отже й активну українську позицію, показовим є те, що попри те, що випускні іспити В. Галевич склав ще восени 1915 р. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 547, арк. 46), однак диплом отримав 6 березня 1918 р. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 547, арк. 15), тобто одразу ж після повернення Української Центральної Ради до Києва. Варто зазначити також і те, що свою дипломну роботу він присвятив вивченню такого важливого для тогочасного економічного життя України питання як кооперація і дослідив його на прикладі подання інформації про кооперацію на Всеросійській Виставці, що відбулась у Києві в 1913 р. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 547, арк. 16). Зазначимо, що у складеній при закінченні навчання в інституті автобіографії Галевич зазначив, що в студентські роки працював «інструктором зі споживчої кооперації у Київському союзі споживчих товариств, завідувачем кооперативним відділом Всеросійської виставки 1913 р. в Києві та редактором кооперативного журналу «Муравейник» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 547, арк. 53). А як відомо, кооперативний рух значною мірою об'єднував опозиційних українських суспільно-політичних діячів, зокрема Б. Мартоса, Х. Барановського та ін.

Завершуючи аналіз інформації про В. Галевича варто зазначити, що такі симпатии української справи серед молоді Поділля початку ХХ ст. були доволі частим явищем. Вочевидь, це одна з причин, яка пояснює – чому українська влада в роки Української революції 1917-1921 рр. найдовше трималась у цьому регіоні і що саме на його території розігрались останні битви українських визвольних змагань у 1920-1921 рр.

Наприкінці 1909 р. заяву з проханням про зарахування до студентів Київського комерційного інституту подав «син надвірного радника» *Олександр Олександрович Коцюбинський*, який зазначив своєю домашньою адресою м. Кам'янець-Подільський, Новий план, буд. Марцинкевича (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 1769, арк. 2). Оскільки на цьому його особова справа в архіві інституту уривається, то це означає, що він не приступав до навчання – явище, що стало типовим для багатьох вихідців з різних регіонів України на початку ХХ ст., однак особливо після початку Першої світової війни.

Напередодні Першої світової війни на навчання до Київського комерційного інституту вступив *Василь Іванович Зарицький*. Як засвідчує копія метричної виписки, він народився в 1892 р. у с. Должка Кременецького повіту Подільської губернії в селянській родині, в якій було семеро дітей із яких троє померли (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 2969, арк. 11, 20 зв. –21). Цей факт підтверджує як багатодітність тодішніх родин, так і доволі високу смертність. З копії атестату слідує, що до вступу в інститут В. Зарицький закінчив Кам'янець-Подільське приватне комерційне училище І. Мазінга, де навчався у 1910-1913 рр. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 2969, арк. 12).

З початком Першої світової війни В. Зарицький так само прагнув уникнути мобілізації. Тож він спочатку поступив на службу до Подільського губернського комітету Всеросійського земського союзу, який і клопотався про надання В. Зарицькому відстрочки від призову, як працюючому на фронт (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 2969, арк. 21–22). Однак, задля додаткової підстраховки, Зарицький подав документи до військових навчальних закладів: спочатку в квітні 1915 р. до Одеського артилерійського училища (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 2969, арк. 2), а в жовтні 1916 р. – до Миколаївського піхотного училища у Києві, «оскільки призваний до виконання військового обов'язку» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 2969, арк. 3). Закономірно, що зміну військових навчальних закладів, а також і їх профілю слід розглядати як неперемінливість з єдиною метою – відтягти сам момент призову, а якщо такий і відбудеться, то призиватися бодай у молодшому офіцерському званні, що гарантувалось за умов проходження навчання у військовому навчальному закладі. На цьому в його особовій справі настає лакуна, а останній (за хронологією) документ – це його заява до інституту, що була надіслана з Харкова 16 серпня 1918 р. і містила прохання поновити його у складі студентів «як звільненого по демобілізації цілком від військової служби» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 2969, арк. 1).

Останній факт також є характерним, що підтверджує сподівання суспільства на цілковиту стабілізацію внутрішньої ситуації у країні в період Гетьманату. Як свідчення на його підтвердження – вступ у 1918 р. на навчання до інституту великої кількості вихідців з Поділля, серед яких абсолютно домінували поляки.

Так, наприкінці травня 1918 р. заяву про вступ до Київського комерційного інституту подав *Тадеуш Фіжбін*, який народився в 1897 р. у селянській родині. З серпня 1916 р. до 1918 р. він встиг послужити прапорщиком 4-го запасного піхотного полку і на момент вступу до інституту мешкав у м. Жмеринка Подільської губернії (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 8260).

26 червня 1918 р. заяву з проханням про вступ до Київського комерційного інституту подав Ян Рудницький, який мешкав у Проскуріві Подільської губернії, 1895 р. народження, з селян, середню освіту здобув у Балаківському комерційному училищі (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 6995).

14 вересня 1918 р. до інституту надійшла заяву з проханням про вступ на навчання від *Станіслава-Мечислава Стокольського*, котрий народився в 1899 р. в с. Новоселиця Балтського повіту Подільської губернії у міщанській родині і в лютому 1918 р. закінчив Гайсинську гімназію (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 7673).

Так само 14 вересня 1918 р. датовано й отримано заяву з проханням про зарахування до студентів Київського комерційного інституту *Тадеуша Котовича*, котрий народився у 1899 р., середню освіту здобув у Проскурівському комерційному училищі (яку закінчив в лютому 1918 р.)

і на момент вступу до інституту працював у канцелярії мирового судді у м. Летичів Подільської губернії (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 4084).

24 вересня 1918 р. датована заява про вступ до інституту ще одного поляка з Поділля – *Сигізмунда Свірського*. Він народився в 1898 р. у с. Дзигів Брід Подільської губернії, в дворянській родині і закінчив Жмеринську чоловічу гімназію (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 7201). Зазначимо, що в його атестаті з гімназії, виданому 30 травня 1918 р., з-поміж інших предметів значиться й «Історія та географія України», який він склав на «4» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 7201, арк. 8). Оскільки попередні особи закінчували курс навчання в гімназіях у лютому і в їх атестатах такого предмету не значиться, то це означає, що він був запроваджений у березні – квітні 1918 р.

Звертаємо увагу, що всі вище перераховані особи поляків з Поділля, котрі у травні – вересні 1918 р. подавали заяви про вступ до Київського комерційного інституту, наприкінці 1918 р. перервали навчання у ньому. Це можна пояснити лише черговою дестабілізацією життя в Україні внаслідок кризи Гетьманату, а також і відновленням політичної незалежності Польщі, а отже й прагненням багатьох молодих поляків виїхати на історичну батьківщину.

Що ж до поляків, які вступали до Київського комерційного інституту на початку Першої світової війни, то тут також частими були випадки припинення процесу навчання, а сам вступ до інституту був одним із способів уникнення призову, оскільки одразу ж після вступу вони порушували питання про отримання відстрочки від призову.

Так, 6 липня 1915 р. заяву про вступ до інституту подав *Станіслав Адамович Люблінський* (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 4994, арк. 8). Він народився в 1896 р. у селянській родині у с. Берляткі Могильовського повіту Подільської губернії, а в 1915 р. закінчив Барське реальне училище (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 4994, арк. 2, 4). 22 липня 1915 р., тобто напередодні призову до армії, він подав директору інституту заяву з проханням надати йому документ, який засвідчує його перебування у складі дійсних слухачів задля отримання відстрочки від мобілізації (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 4994, арк. 11).

12 травня 1916 р. С. Люблінський прохав надати посвідчення про те, що є дійсним слухачем інституту задля вступу на роботу (на час канікул) до Всеросійського земського союзу (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 4994, арк. 14). Названа організація здійснювала матеріальне забезпечення армії, а тому її співробітники звільнялися від мобілізації. Отже, бачимо з його сторони прагнення у будь-який спосіб уникнути мобілізації до російської армії. Зазначимо, що влітку 1916 р. С. Люблінський припинив навчання в інституті, що можна пояснювати його переходом на роботу на постійній основі до вище зазначеної організації. Останній (в хронологічному плані) документ з його особової справи в архіві інституту – це прохання про поновлення його у складі студентів інституту датоване 29 жовтня 1918 р. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 4994, арк. 1). Однак, оскільки на цьому справа С. Люблінсь-

кого в архіві інституту припиняється, то це означає, що до навчання він не приступив. Це можна пояснювати вище згаданою причиною – черговою хвилею дестабілізації в Україні в умовах наближення падіння Гетьманату.

31 липня 1915 р. датована заява про вступ на комерційно-технічне відділення Київського комерційного інституту *Станіслава Рудольфовича Ляшевського* (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 5019, арк. 2). Він народився у 1897 р. у Бердичеві в міщанській родині (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 5019, арк. 10), середню освіту здобув у Вінницькому приватному чоловічому комерційному училищі Товариства викладачів, яке закінчив у травні 1915 р. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 5019, арк. 1). На цьому його особова справа в архіві інституту уривається. З останнього документу – заяви С. Лашевського з проханням про поновлення у числі студентів, яка датована липнем 1918 р., довідуємось, що в серпні 1916 р. він був мобілізований, однак тепер звільнився з армії і може приступити до навчання, і на що інститут дав ствердну відповідь (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 5019, арк. 7).

Дещо збільшився вступ поляків з Подільської губернії до Київського комерційного інституту в 1917 р. Це можна пояснювати ліквідацією після демократичної Лютневої революції 1917 р. національних обмежень і дискримінаційної політики щодо неросійського населення з боку нової російської влади. При цьому це знов були вихідці з різних станів.

Наприклад, у серпні 1917 р. на навчання до інституту поступив *Сигізмунд Селецький* (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 7223, арк. 1, 17). Він народився у 1897 р. в дворянській родині, з 1907 по 1917 р. навчався у Барському реальному училищі та на момент вступу до Київського комерційного інституту мешкав у м-ку Ялтушки Могилівського повіту Подільської губернії (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 7223, арк. 1, 6, 9). З осені 1917 р. С. Селецький приступив до навчання в інституті. Однак уже 30 травня 1918 р. подав прохання про видачу всіх його документів з канцелярії інституту, оскільки збирався перевестись на навчання до Київського політехнічного інституту (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 7223, арк. 3).

З польських міщан з Поділля походив *Сигізмунд Погоржельський*. Він народився у 1895 р. в с. Стара Соколовка і в 1917 р. закінчив Могилів-Подільське комерційне училище (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 6327, арк. 14, 16). 14 липня 1917 р. С. Погоржельський подав заяву про вступ на комерційно-технічне відділення інституту, зазначивши, що мешкає в Проскуріві (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 6327, арк. 19). Проте внаслідок хвороби він не приступив до навчання, пропустивши 1917 – 1918 навчальний рік. А тому 14 липня 1918 р. подав чергову заяву з проханням про зарахування до студентів Київського комерційного інституту (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 6327, арк. 4). Це прохання було задоволено, однак на цьому особова справа С. Погоржельського в архіві Київського комерційного інституту уривається. Це означає, що він так і не приступив до на-

вчання і це слід пояснювати загостренням внутрішньополітичної ситуації в Україні наприкінці 1918 р.

Вступ поляків до Київського комерційного інституту тривав навіть наприкінці 1917 р. Наприклад, 20 жовтня 1917 р. заяву про вступ до інституту подав *Тадеуш Козьмінський*. Він переводився з Московського комерційного інституту, де навчався на третьому семестрі (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 3846, арк. 4). Цей факт можна розглядати як свідчення того, що в Україні в той час ситуація була кращою, аніж у Росії. Як видно з копії метричної виписки, Т. Козьмінський народився у 1897 р. у с. Згаркі Подільської губернії в дворянській родині, в червні 1914 р. екстерном склав іспити у Краківському реальному училищі і на момент вступу до Київського комерційного інституту мешкав у Кам'янці-Подільському (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 3846, арк. 7). Тобто, з початком революційних подій у Росії повернувся додому.

Уже 23 жовтня 1917 р. Т. Козьмінський прохав надати йому відпускний білет аби виїхати додому «внаслідок розорення солдатами маєтку моїх батьків та відсутності засобів для проживання у Києві» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 3846, арк. 8) – наочне свідчення розвалу фронту та мародерства, що їх чинили російські війська у прифронтовій смузі. Останній документ з особової справи Т. Козьмінського датований 23 травня 1918 р. – це заява з проханням надати з канцелярії інституту оригінали його документів (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 3846, арк. 1). Це можна пояснити його прагненням припинити навчання в Києві і можливо – переїхати до іншого міста.

Загалом, вплив політичної ситуації на можливості здобуття освіти, навіть і на саме право вступити до вишу, в той період були особливо помітними. Наприклад, початок Першої світової війни призвів до припинення прийому на навчання до вишів Російської імперії підданих воюючих із нею держав та виключення тих, хто уже навчався. Це було закріплено відповідним надзвичайним законодавством (Закони и распоряжения по обстоятельствам военного времени, 1914) і неухильно виконувалось адміністраціями всіх закладів. Зокрема, в Київському комерційному інституті було звільнено 14 таких осіб (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 823, арк. 58) та навіть було інспіровано цькування викладачів, які мали німецьке коріння (Короткий, & Ульяновський, 2000, с. 650–670). А з-поміж таких осіб були й пов'язані з Поділлям особи польського походження. Як підтвердження цього, приклад *Едуарди-Марії Станіславівни Красницької*. Вона народилась у 1883 р. в родині дворянина-австрійського підданого в с. Уладівка Подільської губернії, де, як слідує з її curriculum vitae, мешкала до 14-річного віку (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 852, арк. 42). У 1901 р. закінчила Маріїнську Харківську жіночу гімназію (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 852, арк. 3) та кілька років учительвала (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 852, арк. 42), а в 1907 – 1908 рр. навчалась у додатковому класі Київської жіночої гімна-

зії А. Бейтель (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 852, арк. 4). У липні 1908 р. Е.-М. Красницька подала заяву про вступ на навчання до Київського комерційного інституту (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 852, арк. 1). Е.-М. Красницька під час навчання в інституті перебувала у матеріальній скруті, а тому займалась репетиторством, оскільки жодної матеріальної допомоги не отримувала і в 1912 р. зверталась з проханням про звільнення від плати за навчання (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 852, арк. 18а). У червні 1913 р. вона отримала тимчасове свідоцтво про проходження повного курсу навчання в інституті, склала випускні іспити та була удостоєна диплому кандидата економічних наук другого розряду (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 852, арк. 23, 39, 40). Тобто вона закінчила інститут ще до початку війни. Але на початку Першої світової війни до адміністрації вищу звертались поліційні чини з проханням надати інформацію про її місцеперебування, що слід розглядати як прагнення влади знайти її та її родину й репресувати як піддану ворожої держави.

Повертаючись до подання інформації про вихідців з Поділля, котрі походили з інших етнічних груп, неможливо оминати представників єврейської національності, оскільки вони традиційно відігравали помітну роль у господарському житті цього регіону України. Тому цілком закономірним було їх прагнення здобувати економічну освіту. У цьому зв'язку наведемо два найбільш типові приклади.

По-перше, це *Шмуль-Сруль Янкелевич Лайнер*. Він поступив на навчання до Київського комерційного інституту в 1910 р. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 118, арк. 1] і пройшов повний курс навчання у ньому.

Як слідує з документів, які наявні у його особовій справі в архіві комерційного інституту, Ш.-С. Лайнер народився у 1887 р. у м. Хмільнику в родині міщан юдейського віросповідання (батько – з міщан Літина). Однак середню освіту Лайнер здобув аж в Одеському комерційному училищі Г. Файга, яке закінчив у 1909 р. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 118, арк. 2–4).

У вересні 1911 р. Ш.-С. Лайнер просив директора інституту про звільнення від плати за навчання у зв'язку з відсутністю коштів та підробітків (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 118, арк. 14). Оскільки це прохання було задоволено частково, то у листопаді 1911 р. він знову звертався про звільнення його від решти внеску плати за навчання, оскільки він «знаходиться у зовсім критичному стані, бо з дому нічого не отримую і уроків тепер не маю» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 118, арк. 15). Після відмови у грудні 1911 р., а потім у квітні 1912 р. Лайнер знов і знов просив про звільнення від плати за навчання (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 118, арк. 16–17) та поступово розраховувався з інститутом (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 118, арк. 18–20).

У 1912-1914 роках він продовжував раз у раз порушувати питання про звільнення або принаймні відстрочку у платі за навчання (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 118, арк. 23–26, 29–30). При цьому, задля покращення свого

матеріального становища, Ш.-С. Лайнер влаштувався на посаду помічника хранителя музею інституту та виконував роботу доволі сумлінно. Зокрема, їздив у відрядження по імперії для збирання колекцій для музею інституту. А з 16 грудня 1914 р. по 7 лютого 1915 р. Лайнер навіть їздив у відрядження до окупованої російськими військами Східної Галичини, де зібрав чимало матеріалів для музею. Це засвідчує відповідний звіт (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 118, арк. 38–41 зв.). Хоча, як зазначав сам Ш.-С. Лайнер, у цій справі він зустрів протидію зі сторони російського генерал-губернатора Галичини (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 118, арк. 35, 44, 103). Також покажемо е те, що на початку війни Лайнер змінив своє ім'я та по-батькові на більш «російськомовні» (зі «Шмуль-Сруль Янкелевич» на «Самуїл Якович»). Ці його дії слід розглядати як прагнення уникнути негативних наслідків від наростаючої антисемітської кампанії в імперії. Так, схожу дію вчинив у той самий час виходець з Білорусі В. Висоцький (Чуткий, 2013а).

У червні 1916 р. Лайнер закінчив повний курс навчання в інституті і отримав тимчасове посвідчення та звернувся з проханням про допуск до випускних іспитів, який було задоволено (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 118, арк. 50–51). Однак вже у серпні 1916 р. він повідомляв директора інституту, що ще продовжує перебувати в Монголії, куди був відряджений для збору колекцій для музею інституту (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 118, арк. 54). А у вересні 1916 р. звертався про перенесення складання випускних іспитів на весну 1917 р. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 118, арк. 55), однак так і не приступив до них (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 118, арк. 61). Хоча, як слідує з чергової його заяви на ім'я ректора Київського комерційного інституту, в січні 1917 р. він уже перебував у Києві (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 118, арк. 59). 16 червня 1917 р. Лайнер знов просив допустити його до складання випускних іспитів, тепер уже восени 1917 р. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 118, арк. 62), а потім аналогічне звернення було зроблено у липні 1918 р. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 118, арк. 69). Усі ці переноси складання випускних іспитів можна пояснити лише двома обставинами: ускладненням політичної ситуації у країні в час, на який було заплановане складання іспитів; а також прагненням уникнути мобілізації, оскільки з кожним новим поданням на складання випускних іспитів він отримував чергову відстрочку від призову (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 2, спр. 118, арк. 63, 65). Оскільки на останній його заяві (датованій липнем 1918 р.) особова справа Ш.-С. Лайнера в архіві інституту припиняється, то можна зробити висновок про те, що з початком чергового загострення внутрішньополітичної боротьби в Україні з осені 1918 р. він знов «пішов на дно» (можливо і виїхав з Києва) задля власного порятунку та для уникнення військового призову. У цьому відношенні ця справа доволі характерна для того часу, оскільки основна частина населення України в той час (без національної приналежності) характеризувалась «містечковим» патріотизмом і у жодному разі не бажала віддаватись боротьбі за загальноім-

перські ідеї, а поступово і загалом відходила від участі у політичних зіткненнях. Тож Лайнер у цьому зв'язку своєю поведінкою відповідав настроям тогочасного українського суспільства.

Наприклад, *Мойсей Шмулевич Розенбліт* вступив до інституту в 1911 р. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1668, арк. 34). Як слідує з його особової справи, що зберіглась в архіві Київського комерційного інституту, він походив з єврейських міщан м. Могильов-Подільський, а середню освіту здобув у Вільно, оскільки «середньої школи в кінці минулого століття у моєму рідному місті ще не було» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1668, арк. 12). З 1905 по 1911 рр. працював учителем у єврейських початкових школах у Рівному, Могильові та Кишиневі (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1668, арк. 18 зв.).

У вересні 1914 р., тобто одразу ж після початку Першої світової війни, М. Розенбліт звернувся до керівництва Київського комерційного інституту з проханням про надання відповідного посвідчення для отримання відстрочки від призову (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1668, арк. 40). Відтягування від можливого призову засвідчилось і в подальшому. Так, у січні 1915 р. Розенбліт отримав свідоцтво про закінчення повного курсу навчання в інституті (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1668, арк. 11), однак тільки у лютому – березні 1917 р. склав випускні іспити (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1668, арк. 4) і лише 7 березня 1919 р. звернувся до канцелярії інституту з проханням видати йому диплом нового зразку (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1668, арк. 1).

На завершення наведемо інформацію з ще двох особових справи студентів Київського комерційного інституту, котрі походили з Поділля і представляли невелику групу іноземних колоністів, оскільки вони також були представлені в етнічній палітрі Поділля початку ХХ ст.

Так, у 1908 р. на навчання до інституту вступив *Іван Олександрович фон-Тірбах* (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1334, арк. 54). Він народився у 1884 р. і в 1905 р. закінчив комерційне училище у Варшаві (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1334, арк. 65). Його батько походив з дворян Курляндської губернії, був послідовником євангельсько-лютеранської конфесії, освіти здобув у Володимирській Київській військовій гімназії та Варшавському піхотному юнкерському училищі. З 1888 р., І. фон-Тірбах працював діловодом четвертого округу Подільського акцизного управління (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1334, арк. 18–20). По закінченню середньої освіти перебував в армії, звідки був звільнений у запас в званні старшого унтер-офіцера у 1908 р. (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1334, арк. 35, 54).

У жовтні 1910 р. унаслідок аварії, в яку потрапив батько І. фон-Тірбаха, останній не мав можливостей оплатити навчання і водночас виїхав додому у Вінницю, а також просив директора інституту посприяти у «підшуванні якихось підробітків» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1334, арк. 44–44 зв.).

Наступного року, звертаючись про звільнення від плати за навчання І. фон-Тірбах зазначив, що підробітків так і не знайшов, і що витрачає у Києві щомісяця 5 руб. на наймання квартири і ще 5 руб. на харчування у студентській їдальні (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1334, арк. 48), а його батько, внаслідок вище зазначеної аварії, втратив роботу (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1334, арк. 56). Прохання про звільнення від плати за навчання фон-Тірбах повторив і в січні 1912 р. При цьому повідомив, що зменшив витрати на наймання житла у Києві (з 5 до 4 руб. на місяць), однак жодних підробітків не знайшов і так само не мав матеріальної допомоги за виключенням 3 руб. на місяць від батька (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1334, арк. 61–62).

У травні 1912 р., перебуваючи на 8-му семестрі, І. фон-Тірбах просив директора інституту надіслати його атестат про середню освіту вінницькому повітовому військовому начальнику для вступу на службу (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1334, арк. 1).

У травні, червні та вересні 1913 р. фон-Тірбах звертався до директора Київського комерційного інституту з проханнями про поновлення у складі студентів (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1334, арк. 15, 39, 52–53). Але оскільки отримав відмову, то в жовтні 1913 р. знову звернувся з розширеним проханням поновити його у складі студентів і дати можливість закінчити навчання. При цьому причиною припинення навчання фон-Тірбах назвав крайню матеріальну скруту, що настала внаслідок травми його батька (перекидання повозки на якій той їхав), що змусила залишити службу і що він отримував 40-рубльову пенсію (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1334, арк. 3).

У своїх поданнях до керівництва інституту з приводу поновлення на навчання І. фон-Тірбах зазначив і дуже цінні дані щодо підробітків студентів у тогочасному Києві: «Уроків у Києві, як добре відомо правлінню, дуже складно дістати, навіть за допомогою трудового бюро „Товариства швидкої допомоги нужденним учням”, де студенти очікують на отримання хоч якихось мізерних уроків заледве не п'ять, вісім місяців» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1334, арк. 3). Зрештою, як зазначав І. фон-Тірбах, йому вдалось влаштуватись на монопольний склад при акцизному управлінні в Києві, де він отримував всього 25 руб. на місяць (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1334, арк. 36) і що допомогу у цьому надав (на прохання його батька, оскільки той тривалий час пропрацював в акцизному відомстві) управляючий акцизними зборами Київської губернії В. Новоднілов (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1334, арк. 40). Однак там був потрібен диплом про вищу освіту, а без нього йому доводиться працювати тимчасовим робітником і навіть ця посада надана аби мати можливість здобути вищу освіту. А без цього: «Доведеться опинитися на вулиці і мені доведеться помирати з голоду. Ще раз прошу та молю Правління ввійти у моє безвихідне становище, зачислити мене студентом Інституту» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1334, арк. 3 зв.). Правління Київського комерційного інституту зглянулось на ці пояснення і зарахувало фон-Тірбаха на восьмий, випускний семестр інституту. Цікаво,

що 17 листопада 1913 р. датовано лист від батька І. фон-Тірбаха з проханням повідомити його чи зараховано сина на навчання до інституту: «Хоча син повідомив мене про своє зарахування до інституту, але внаслідок того що я хворію, можливо він не побажав мене засмучувати повідомленням відмови, тому я і прохаю канцелярію інституту повідомити про його зарахування» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1334, арк. 7 зв.).

У квітні 1914 р. І. фон-Тірбах звернувся до правління інституту про надання позики для оплати за випускні іспити, але йому було відмовлено (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1334, арк. 36).

Наприкінці серпня 1914 р. канцелярія інституту надіслала оригінали документів І. фон-Тірбаха його батьку, оскільки він на той час перебував у діючій армії (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1334, арк. 11). На цьому його особова справа в архіві інституту уривається, що означає припинення ним навчання.

Зазначимо, що представники інших етносів (окрім традиційних для Поділля початку ХХ ст. поляків та євреїв) продовжували поступати на навчання до Київського комерційного інституту навіть і після початку Першої світової війни. Так, 3 серпня 1916 р. заяву про вступ на навчання до інституту подав *Генріх-Герман Келер* (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 3595, арк. 1). Він народився у міщанській родині в Могильов-Подільському в 1897 р., сповідував лютеранство, у травні 1916 р. закінчив Могилів-Подільське комерційне училище (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 3595, арк. 5, 7) і на момент подання заяви про вступ мешкав в маєтку у Сорокському повіті Бессарабської губернії (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 3595, арк. 9). Попри прийняття до складу студентів, особова справа Генріха-Германа Келера на цьому уривається. Це означає те, що він не приступив до навчання.

Висновки. Внаслідок проведеного дослідження до наукового обігу було запроваджено комплекс архівних матеріалів, які стосуються 18 представників молоді Поділля початку ХХ ст. У соціальному відношенні це були вихідці з дворян, міщан, духовенства, селянства та навіть іноземні піддані або колоністи. А в етнічному – українці, поляки, євреї та ймовірно німці. А одна з виявлених особових справ студентів Київського комерційного інституту стосувалась представниці прекрасної статі. Тобто, «матеріал» був підібраний таким чином, щоб максимально повно відобразити тогочасний склад населення краю в соціально-етнічному відношенні. Це досягнуто і внаслідок обрання для вивчення осіб «не знакових», оскільки саме вони є індикаторами загальної ситуації в суспільстві. Отримані результати засвідчили, що серед вихідців з Поділля, що на початку ХХ ст. йшли здобувати вищу економічну освіту, переважали поляки та євреї. Оскільки представники цих груп не становили абсолютну більшість населення Поділля, то це підтверджує факт особливой ролі представників цих етносів в економічному житті краю та й цілою Правобережжя на початку ХХ ст.

Матеріальна незабезпеченість більшості респондентів, що загалом характеризувала студентство Київського комерційного інституту, свідчила, що тогочасна молодь пов'язувала отримання такої освіти як запоруку покращення свого матеріального становища. Отже, вплив економіки в житті населення України на початку ХХ ст. надзвичайно зросла і саме економічні питання стали детермінантом подальших зрушень у ньому. Відбулася десакралізація та меркантилізація світогляду та ціннісних установок нового покоління. Тобто воно стало особливо придатним для різного роду соціальних потрясінь, будучи готовою їх підтримати та здійснити, що й відбулось незабаром. Ці висновки стосовно сучасної ситуації в Україні теж можуть мати надзвичайну користь для правильного коригування ситуації, спеціальної роботи з молоддю та забезпечення її потреб і розвитку аби уникнути у такий спосіб різномовних потрясінь, що все більше характеризують сучасні суспільства у багатьох країнах світу і, що в своїй основі породжені тими ж чинниками, що й 100 років тому. Тож це засвідчує прикладне значення історичних студій, а отже й важливість історичної науки для суспільства, держави. Оскільки лише історія здатна витворити найбільш оптимальну модель суспільного розвитку, спираючись на досвід минулого.

Проливається світло і на окремі складові політики влади Російської імперії, а потому й українських урядів щодо різних національностей.

Так само отримані матеріали свідчать про значну пов'язаність Поділля з Києвом, навіть за умов Першої світової війни та Української революції 1917-1921 рр., а також і про вплив цих політичних подій на життя пересічних осіб.

У загальному ж підсумку отримані результати засвідчують нерозривність мікро- та макроісторичних досліджень і можливість за допомогою перших наповнити фактичними даними другі та краще їх структурувати. При цьому саме мікроісторичні дослідження є найбільш продуктивними для кожного окремо взятого історика.

Список використаних джерел і літератури:

Артюх, Л. Ф. & Болтарович, З. Є. та ін. (1994). *Поділля: Історико-етнографічне дослідження*. Київ: НКЦ «Доля», 504 с.

Бовуа, Д. (1998). *Битва за землю в Україні: 1863–1914. Поляки в соціально-етнічних конфліктах*. Київ: Критика, 410 с.

Вірник, Д. Ф. (відп. ред.). (1949). *Нариси розвитку народного господарства Української РСР*. Київ: АН УРСР, 579 с.

Грицак, Я. Й. (2000). *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття*. Київ: Генеза, 360 с.

Державний архів м. Києва (Держархів м. Києва), ф. 153, оп. 2, спр. 118, арк. 1–110.

Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 1768, 19 арк.

Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 3, спр. 1769, 2 арк.

Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 2969, 27 арк.

Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 2800, 16 арк.

Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 3595, 16 арк.

- Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 3846, 10 арк.
 Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 4084, 7 арк.
 Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 4994, арк. 1–22.
 Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 5019, 12 арк.
 Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 6327, арк. 1–20.
 Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 6995, 9 арк.
 Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 7201, 8 арк.
 Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 7223, 23 арк.
 Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 7673, 10 арк.
 Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5, спр. 8260, 8 арк.
 Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 6, спр. 1334, 68 арк.
 Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 547, 106 арк.
 Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 852, 89 арк.
 Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1668, 96 арк.
 Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 538, 15 арк.
 Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 823, 157 арк.
 Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1327, 76 арк.
 Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 8, 19 арк.
 Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 19, 79 арк.
- Законы и распоряжения по обстоятельствам военного времени.* Киев, 1914. 40 с.
- Іванов, Л. М.** (1957). Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907 гг. *Исторические записки (АН СССР)*, 60, 176–214.
- Короткий, В. А. & Ульяновський, В. І.** (упоряд.). (2000). *Alma mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. Матеріали, документи, спогади*, (кн. 1). Київ: Прайм, 703 с.
- Криськов, А. А.** (2014). *Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.* Тернопіль: Астон, 324 с.
- Лукінов, І. І.** (ред.). (1983). *Історія народного господарства Української РСР*, (Т. 1). Київ: Наукова думка, 463 с.
- Реєнт, О. П. & Сердюк, О. В.** (2011). *Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 365 с.
- Рубач, М. А.** (1958). *Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции*. Київ: АН УССР, 456 с.
- Смолій, В. А.** (ред.). (2011). *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження* (в 2 т., Т. 1). Київ: Ніка-Центр, 696 с. [in Ukrainian].
- Смолій, В. А.** (відп. ред.). (2006). *Історія українського селянства*. (Т. 1). Київ: Наукова думка, 631 с.
- Чуткий, А. І.** (2013а). Дзед Уладзіміра Высоцкагага – студэнт Кьескага камерцыйнага інстытута. *Беларускі гістарычны часопіс*, 7 (168), 25–32.
- Чуткий, А. І.** (2010). Еволюція студентського контингенту Київського комерційного інституту. *Київська старовина*, 1, 35–45.
- Чуткий, А. І.** (2011). Етнічний склад студентського контингенту та національне питання в Київському комерційному інституті. *Література та культура Полісся*, (65), 126–138.
- Чуткий, А. І.** (2013б). *Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.)*. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 524 с.

References:

Artyh, L. F., Boltarovich, Z. E. (1994). *Podillya: Istorico-etnografichne doslidzhenya* [Podillya: The historical and ethnographic research]. Kyiv: «Dolya», 504 p. [in Ukrainian].

Bovua, D. (1998). *Bitva sa semly w Ukraine: 1863–1914. Polyaki w socialno-etnichnih konfliktah* [The battle for land in Ukraine: 1863–1914. Poles in socio-ethnic conflicts]. Kyiv: Kritika, 410 p. [in Ukrainian].

Wirnik, D. F. (widp. red.). (1949). *Narisi roswytku narodnogo gospodarstva Ukrainskoi RSR* [The essays on the development of the national economy of the Ukrainian SSR]. Kyiv: AN URSR, 579 p. [in Ukrainian].

Grizak, J. (2000). *Narys istorii Ukrainy. Formufanye modernoi ukrainskoi nazii XIX–XX stolitya* [The essay on the history of Ukraine. The formation of the modern Ukrainian nation of the XIX–XX centuries]. Kyiv: Genesa, 360 p. [in Ukrainian].

Dergavniy arhiv m. Kyiva [State archive of Kyiv], f. 153, op. 2, spr. 118, arc. 1–110. [in Russian].

Dergavniy arhiv m. Kyiva, f. 153, op. 3, spr. 1768, 19 arc. [in Russian].

Dergavniy arhiv m. Kyiva, f. 153, op. 3, spr. 1769, 2 arc. [in Russian].

Dergavniy arhiv m. Kyiva, f. 153, op. 5, spr. 2969, 27 arc. [in Russian].

Dergavniy arhiv m. Kyiva, f. 153, op. 5, spr. 2800, 16 arc. [in Russian].

Dergavniy arhiv m. Kyiva, f. 153, op. 5, spr. 3595, 16 arc. [in Russian].

Dergavniy arhiv m. Kyiva, f. 153, op. 5, spr. 3846, 10 arc. [in Russian].

Dergavniy arhiv m. Kyiva, f. 153, op. 5, spr. 4084, 7 arc. [in Russian].

Dergavniy arhiv m. Kyiva, f. 153, op. 5, spr. 4994, arc. 1–22. [in Russian].

Dergavniy arhiv m. Kyiva, f. 153, op. 5, spr. 5019, 12 arc. [in Russian].

Dergavniy arhiv m. Kyiva, f. 153, op. 5, spr. 6327, arc. 1–20. [in Russian].

Dergavniy arhiv m. Kyiva, f. 153, op. 5, spr. 6959, 9 arc. [in Russian].

Dergavniy arhiv m. Kyiva, f. 153, op. 5, spr. 7201, 8 arc. [in Russian].

Dergavniy arhiv m. Kyiva, f. 153, op. 5, spr. 7223, 23 arc. [in Russian].

Dergavniy arhiv m. Kyiva, f. 153, op. 5, spr. 7673, 10 arc. [in Russian].

Dergavniy arhiv m. Kyiva, f. 153, op. 5, spr. 8260, 8 arc. [in Russian].

Dergavniy arhiv m. Kyiva, f. 153, op. 6, spr. 1334, 68 arc. [in Russian].

Dergavniy arhiv m. Kyiva, f. 153, op. 7, spr. 547, 106 arc. [in Russian].

Dergavniy arhiv m. Kyiva, f. 153, op. 7, spr. 852, 89 arc. [in Russian].

Dergavniy arhiv m. Kyiva, f. 153, op. 7, spr. 1668, 96 arc. [in Russian].

Dergavniy arhiv m. Kyiva, f. 153, op. 8, spr. 538, 15 arc. [in Russian].

Dergavniy arhiv m. Kyiva, f. 153, op. 8, spr. 823, 157 arc. [in Russian].

Dergavniy arhiv m. Kyiva, f. 153, op. 8, spr. 1327, 76 arc. [in Russian].

Dergavniy arhiv m. Kyiva, f. 229, op. 1, spr. 8, 19 arc. [in Russian].

Dergavniy arhiv m. Kyiva, f. 229, op. 1, spr. 19, 79 arc. [in Russian].

Zakony i rasporyazheniya po obstayatelstwam woennogo vremeni [Wartime laws and regulations]. (1914). Kyiv, 40 p. [in Russian].

Iwanov, L. M. (1957). Raspredelenie semlewladieniya na Ukraine nakanune revolyuzii 1905–1907 gg. [The distribution of land ownership in Ukraine on the eve of the revolution of 1905–1907]. *Istoricheskie zapiski (AN SSSR)*, 60, 176–214. [in Russian].

Korotkiy, W. A. & Ulyanowskiy W. I. (Uporyad.). (2001). *Alma Mater. Universitet sw. Wladimira naperedodni ta w dobu ukrainskoi revolyuzii 1917–1920. Materiali, dokumenti, spogady* [Alma mater. The University of St. Volodymyr on the eve and in the day of the

Ukrainian Revolution 1917–1920. Materials, documents, guess], (Kn. 1). Kyiv: Praym, 697 p. [In Ukrainian].

Kriskov, A. A. (2014). *Semlewołodinya I semlekoristuwanya w gubernijah Pravoberejnoi Ukraini kinzya XVIII – pochatku XX st.* [Land tenure and land use in the provinces of Right Bank Ukraine in the late XVIII - early XX centuries]. Ternopil: Aston, 324 p. [in Ukrainian].

Lukinov, I. I. (Ed.). (1983). *Istoriya narodnogo gospodarstva Ukrainiskoi RSR* [The history of the national economy of the Ukrainian SSR]. (T. 1). Kyiv: Naukova dumka, 463 p. [in Ukrainian].

Reent, O. P., & Serdyk, O. V. (2011). *Silse gospodarstvo Ukrainy I svitoviy prodovolchij rinoк (1861–1914 rr.)* [Agriculture of Ukraine and the world food market (1861–1914)]. Kyiv: Institut istorii Ukraini NAN Ukraini, 365 p. [in Ukrainian].

Rubach, M. A. (1958). *Ocherki po istorii revolyuzionnogo preobrasovaniya agrarnih ot-noheniy na Ukraine w period provedeniya Oktyabrskoy revolyuzii* [The essays on the history of the revolutionary transformation of agrarian relations in Ukraine during the October Revolution]. Kyiv: AN SSSR, 456 p. [in Russian].

Smolii, V. A. (Ed.). (2011). *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne dosli-dzhennia* [Economic history of Ukraine: The historical and economic research]. (T. 1). Kyiv: Nika-Tsentr, 696 p. [in Ukrainian].

Smolii, V. A. (Ed.). (2006). *Istoriya ukrainskogo seljanstva* [The history of the Ukrainian peasantry]. (T. 1). Kyiv: Naukova dumka, 631 p. [in Ukrainian].

Chutkyi, A. I. (2013a). Dsed Uladsimira Wisozkaga – student Kieskaga kamerzijnago instituta [Vladimir Vysotsky's grandfather – a student of the Kyiv Commercial Institute]. *Belaruskі gıstarichni chasopis*, 7 (168), 25–32. [in Belorussian].

Chutkyi, A. I. (2010). Evolyuzija studentskogo kontingentu Kyivskogo komerzijnogo institutu [The evolution of the student body of the Kyiv Commercial Institute]. *Kyivska starovina*, 1, 35–45. [in Ukrainian].

Chutkyi, A. I. (2011). Etnichnyy sklad studentskogo kontingentu ta nazionalne pitanya v Kyivskomu komerzijnomu instituti [The ethnic composition of the student body and the national question at the Kyiv Commercial Institute]. *Literatura ta kultura Polissya*, (65), 126–138. [in Ukrainian].

Chutkyi, A. I. (2013b). *Kyivskij komerzijnij institut: wıtokyu ta istorischniy postup (1906–1920 rr.)* [Kyiv Commercial Institute: Origins and Historical Progress (1906–1920)]. Nigin: Lysenko M. M., 524 p. [In Ukrainian].

Отримано: 19.05.2021

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-32.52-66

УДК 930:341.485(=161.2):316.354

СТАСЮК Олеся – кандидат історичних наук, генеральний директор Національного музею Голодомору-геноциду, вул. Лаврська, 3, м. Київ, індекс 02000, Україна (olesia.stasiuk@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-002-9527-982X>

STASIUK Olesia – Candidate of Historical Sciences, Director General of the National Museum of the Holodomor-Genocide, 3 Lavrska Street, Kyiv, index 02000, Ukraine (olesia.stasiuk@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Стасюк, О. (2021). Функціонування інституту уповноважених в УСРР на початку 1932 р.: визначення напрямку, загальні рішення та їх виконання через призму партійних документів. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (32), 52–66.

ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ УПОВНОВАЖЕНИХ В УСРР НА ПОЧАТКУ 1932 р.: ВИЗНАЧЕННЯ НАПРЯМУ, ЗАГАЛЬНІ РІШЕННЯ ТА ЇХ ВИКОНАННЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПАРТІЙНИХ ДОКУМЕНТІВ

Анотація. *Мета дослідження* – виявити, проаналізувати та систематизувати зразки партійної документації щодо функціонування інституту уповноважених в УСРР у січні – березні 1932 р. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму. Авторка використала метод критичного аналізу джерел, проблемно-хронологічний, типологічний, а також аналізу, синтезу та узагальнення. **Наукова новизна.** Уведено в обіг нові історичні джерела; виявлено специфіку мобілізації в рахунок «80», «106», «400», «800». **Висновки.** Партійні документи та матеріали (постанови, протоколи, директивні листи, доповідні записки, телеграми тощо), створені ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У та їх апаратами, визначали загальні рішення, заходи, завдання функціонування інституту уповноважених у січні-березні 1932 р. Вони стали доказом організації та вчинення Голодомору-геноциду українців у 1932–1933 рр. У січні 1932 р. активізувалися мобілізації у села як рядових працівників комуністів, так і членів політбюро. На початку березня 1932 р. уповноважені мали паралелити формування насінневих фондів із хлібозаготівлями з урожаю 1931 р. Уповноважені всіх рівнів, щоб досягти поставленої цілі, вимагали від районів та сіл'рад, які вже виконали розверстані на них плани хлібозаготівель, брати зустрічні, застосовуючи методи примусу й репресії, відбирали в рахунок хлібозаготівель насіннєве зерно. Також проведено переорієнтування уповноважених із хлібозаготівель на посівну кампанію, передислокацію в інші райони, а то й області. Було активізовано відправку комсомольських бригад, котрі переважно склалися з молодих неодружених чоловіків робітничих професій, членів або кандидатів у члени КП(б)У. Уповноважені РПК також несли відповідальність за перемел відходів на артільних млинах і вітряках, пильнували, щоб мололи лише від-

ходи. Для посилення темпів збирання насінневих фондів до степових районів і Донбасу рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 6 березня 1932 р. були відряджені члени і кандидати в члени політбюро В. Затонський, П. Любченко, Г. Петровський, М. Скрипник, В. Строганов із групами працівників, які мали сприяти активізації роботи уповноважених ЦК, уповноважених обласного та районного рівнів. У березні ЦК КП(б)У також починає вимагати застосування обласних і районних буксирів. Тиск уповноважених ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, обкомів КП(б)У, не припинявся упродовж березня (відслідковувалася економічна та політична ситуація; у визначені терміни направлялися інформаційні зведення до відповідних органів; контролювалася, зокрема й з метою покарання, вся низова ланка партійної номенклатури тощо).

Ключові слова: Голодомор-геноцид, інститут уповноважених, механізм злочину, ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, хлібозаготівлі, насінневі фонди, посівна кампанія.

THE FUNCTIONING OF THE INSTITUTION OF THE COMMISSIONERS IN THE UKRAINIAN SSR IN EARLY 1932: DEFINING OF DIRECTION, GENERAL DECISIONS AND THEIR IMPLEMENTATION THROUGH THE PRISM OF PARTY DOCUMENTS

Summary. *The purpose of the study is to identify, analyze and systematize samples of party documentation on the functioning of the institution of the commissioners in the Ukrainian SSR in early 1932 (January to March). Methodology of the study is based on the principles of historicism. The author used the method of critical analysis of the sources, problem chronological and typological methods, as well as analysis, synthesis, and generalization. Scientific novelty.* New historical sources have been introduced; the specifics of mobilization at the expense of «80», «106», «400», and «800» have been defined. **Conclusions.** The party documents and materials (resolutions, protocols, directive letters, reports, telegrams, etc.) created by the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks), the Central Committee of the Communist (Bolshevik) Party of Ukraine and its apparatus, which defined the general decisions, measures, and tasks of functioning of the institute of commissioners in early 1932. They came to be the proof of the organization and commission of the Holodomor genocide of Ukrainians in 1932–1933. In January 1932, mobilizations in the villages of both ordinary communist workers and members of the politburo intensified. At the beginning of March of 1932, the commissioners had to parallel the formation of seed stocks with grain procurement from the 1931 harvest. To reach the goal «by all means», the commissioners of all levels demanded that the districts and village councils that had already performed their grain procurement plans take counter-seeds. Using the methods of coercion and repressions, they collected seed grain at the expense of grain procurement. In March, the commissioners for grain procurement were reoriented to the sowing campaign and relocated to other districts and even regions. A number of Komsomol brigades (they consisted of mostly young unmarried men of working professions, who were members or candidate members of the Communist (Bolshevik) Party of Ukraine) were sent to the villages. The commissioners of district party committees were also responsible for milling the leftovers in the artel mills and windmills, making sure that only waste was ground. To strengthen the pace of collection of seed funds to the steppe regions and Donbas by the decision of the politburo of the Central Committee of the Communist (Bolshevik) Party of Ukraine, on March 6, 1932, the members and candidate members of politburo V. Zatonskyi, P. Liubchenko, H. Petrovskyi, M. Skrypnuk, V. Strohanov to-

gether with the groups of workers were sent to promote the work of the Commissioners of Central Committee and those of the regional and district levels. In March, the Central Committee of the Communist (Bolshevik) Party of Ukraine seized control over the functioning of regional and district "tugs". The pressure of the commissioners of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) and Central Committee of the Communist (Bolshevik) Party of Ukraine and would not stop in March (the economic and political situation was monitored; information reports were sent to the relevant bodies in due time; the entire lower level of the party nomenklatura was controlled, specifically for the purpose of punishment).

Key words: *Holodomor genocide, institution of commissioners, crime mechanism, Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks), Central Committee of the Communist (Bolshevik) Party of Ukraine, grain procurement, seeds funds, sowing campaign.*

Постановка проблеми. Підсумовуючи роботу колгоспів у 1931 р. та окреслюючи завдання на наступний рік, у постанові політбюро ЦК КП(б)У від 28 березня 1932 р. зазначалося: «... Для серйозного ознайомлення з життям і господарством колгоспів на місці і для надання їм допомоги щодо застосування досвіду найкращих колгоспів ЦК зобов'язує обласні і районні партійні та радянські організації постійно відсилати керівних працівників на довші строки (не менше 10–15 днів) у певні колгоспи» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 235, арк. 159-160). Це один із багатьох документів республіканських і місцевих осередків КП(б)У, які містяться у фондосховищах колишніх центральних та обласних колишніх партійних архівів. Ці важливі документи стали доступними для дослідників лише після здобуття Україною державної незалежності. Певне зацікавлення у науковців викликала партійна документація, яка, зокрема, регулювала діяльність уповноважених (мобілізованих партійними органами в українські села для проведення хлібозаготівлі).

Аналіз джерел та останні дослідження. Одним із перших серед вітчизняних науковців до проблеми функціонування інституту уповноважених і його ролі у вилученнях зерна звертався О. Єрмак. Автор зазначав, що з Полтави до навколишніх сіл для «підсилення» місцевого колгоспного керівництва для виконання плану зернопоставок влітку 1932 р. було відправлено 209 осіб керівного партактиву, 100 уповноважених. Однак, на думку керівництва, цього виявилось недостатньо, тому в листопаді було направлено ще 114 партійних активістів, 5000 членів ЛКСМУ та 250 робітників для проведення обшуків та вилучення збіжжя. Варто зауважити, що дослідження науковця охоплюють переважно другу половину 1932 р. (Єрмак, 1997, с. 17–18). М. Дорошко простежує вплив партійних «верхів» на «низи», а також зворотну реакцію окремих виконавців на «революцію зверху», злочинні дії уповноважених щодо хліборобів під час заготівельної кампанії 1932–1933 рр. (Дорошко, 2004). У контексті діяльності партійно-політичних органів кінця 1920 р. – початку 1930 р. інститут уповноважених досліджував український вчений В. Папакін (Папакін, 2013). Провівши евристичну роботу з дослідження справочинної документації вищого комуністичного керівництва

дослідник дійшов висновків, що наприкінці 1920-х рр. саме питання виконання плану хлібозаготівель найбільше турбувало партійне радянське керівництво. Автор зазначав, що вирішення цього питання було покладене на адміністративні й силові структури. Одним із ключових елементів цієї системи став інститут уповноважених із хлібозаготівель (Папакін, 2013, с. 68–70). Досить ґрунтовно досліджено питання інституту уповноважених у монографії В. Васильєва «Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938)» (Васильєв, 2014). Автор не лише виокремлює практику використання інституту уповноважених із хлібозаготівель як один із елементів впровадження злочинної політики комуністичного керівництва, а й намагається простежити реальні наслідки дій цих уповноважених (Васильєв, 2014, с. 221). Дослідник констатує, що частина союзного та республіканського керівництва цілком усвідомлювала безперспективність впровадження інституту уповноважених в умовах відсутності збіжжя, тому поширеною стала практика покарання уповноважених, які не впоралися з покладеними на них об'ємами з хлібозаготівлі. До того ж місцеве керівництво інколи намагалося приховати прізвища уповноважених, які не впоралися із завданням, перед республіканським керівництвом, розуміючи, яке покарання на них чекає (Васильєв, 2014, с. 272).

Мета статті – виявити, проаналізувати та систематизувати зразки партійної документації щодо функціонування інституту уповноважених в УСРР січні – березні 1932 р.

Виклад основного матеріалу. Аналіз архівних матеріалів за 1930–1931 рр., зокрема списків мобілізованих, посвідчень про відрядження з Києва, Харкова, Одеси до Кам'янець-Подільського ОПК «в рахунок 800», підтверджує, що їх використовували на партроботі, насамперед, для «зміцнення» прикордонних округ, а також як інструкторів ЦРК (Церабкооп – торговельна кооперативна система з обслуговування робітників). Кампанія з мобілізації «в рахунок 400» проводилася на посади інструкторів РПК, політінструкторів; на господарську роботу (завбазою, керуючого місцевою конторою Укрм'яса, референта з експорту Наркомторгу в м. Кам'янець-Подільський); на роботу в колгоспах (завфермами, головами артілей), на культроботу тощо. Виявлено такі тенденції: 1) мобілізованим видавали грошові кошти, зокрема 50 крб «підйомних»; 2) без дозволу Оргрозподу ЦК в округи не відряджали (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 3, оп. 1, спр. 319, арк. 2-15, 35-36); 3) у 1930–1931 рр. окремо складали списки мобілізованих на «посівкампанію» та «масову колективізацію» (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 3, оп. 1, спр. 321, арк. 29) (жінок було значно менше, ніж чоловіків); 4) прибулі мали надати характеристику, що складалася з типових тоді фраз, як-от характеристика Г. Котлермана, члена КП(б)У з 1919 р.: «в Одеському ЦРК працював з 1927 р. інспектором фабрикатного відділу ... Активний і дисциплінований товариш. З дорученою роботою справлявся ... Був висунутий на посаду

зав. фермою». Також часто використовували фразу «на роботі рос и с такою справлялся»; 5) частина мобілізованих у 1930-х рр. намагалася уникати відряджень у села. Так, у «рахунок 800» на партроботу з Києва мало прибути 10, прибуло – 3; з Одеси і Харкова не приїхали взагалі. В рахунок «400» мало приїхати 30, прибуло – 26, з яких 4 повернулися назад.

Варто зауважити, що ставлення місцевого населення до «шефів із міста» було негативним, вони вважали, що не варто «робітникам вмішуватися у справи селянина»; з острахом ставилися до «прийшлих» керівників із-за меж УСРР. Проаналізувавши списки радянських партизан і червоноармійців, які працювали в колгоспах у селах прикордонної смуги, варто звернути увагу на те, що третина прибули з інших регіонів, зокрема Сибіру, інші – з міст Запоріжжя, Рикова (сmt Генічеського р-ну Херсонської обл.; у 1920-х рр. – райцентр. Жодного стосунку до О. Рикова назва не мала, у 1930 р. – перейменували в Партизани. 2016 р. повернули назву Рикове). Більшість з них працювали на керівних посадах (головами колгоспів, бригадирами, завідувачами птахоферм, скотоферм тощо) (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 323, оп. 1, спр. 48, арк. 190-191).

Ось зразок типової ситуації. Станом на вересень 1931 р. РПК мобілізував 68 членів партії на хлібозаготівлі у села Проскурівського району (район було поділено на 8 кушів, в яких уповноваженими були члени бюро РПК). Виконавці хлібозаготівель інформували, що населення «очікує війни», «кінця світу», «божого кари за вступ до колгоспів», «у колгосп йти не поспішає»; на зборах пропонували вступати до колгоспів біднякам, щоб навчилися господарювати; активістів запитували: «Доки це буде?» і просили написати розписки, що більше з них не будуть вилучати хліб; владу ототожнювали з «нечистою силою»; також інформували про неприпустиме ставлення голови сільради у с. Мацьківці, котрий казав односельцям, якщо прийдуть забирати хліб до нього, «вижене їх палкою». «Прибулі» боялися побиття з боку селян та фізичних розправ із ними (у с. Аркадіївці під час заготівлі корів активного виконавця було поранено ножом, у с. Шпиченці селяни побили приїжджих). Було ухвалено рішення створити оргпартгрупи, які перебували по 5 днів у кожному сільпартосередку (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 323, оп. 1, спр. 48, арк. 139–143). 2 січня 1932 р. на засіданні бюро РПК Проскурівський район розбили на 13 дільниць (по 4–5 сіл) приблизно, 15 осіб на район. З метою тиску на селян-власників («куркульсько-заможну верхівку») представники органів суду і прокуратури розподілялися відповідно до дільниць, де мали перебувати по 5 днів (Держархів Хмельницької обл., ф. п. 323, оп. 1, спр. 48, арк. 10–11).

Із протоколу № 1 та постанови засідання бюро Богодухівського райпарткому КП(б)У від 9 січня 1932 р. про хід виконання в районі планів хлібозаготівлі та мірчука за 1931 р. дізнаємося, що серед членів бюро райпарткому КП(б)У також був присутній уповноважений ЦК КП(б)У із хлібозаготівель Козлов та представники ЦК КП(б)У Голишев і Нюренберг. У постанові зазна-

чалось, «що рішучого зламу не досягнуто і що взяті темпи не забезпечують виконання пляну хлібозаготівлі по 20 січня ц/р. Бюро РПК констатує про незадовільний стан хлібозаготівлі по району, що ряд партосередків та сільрад ... та уповноважені РПК тов. Островерхов, Бутенко, Ігнатенко, Отрощенко припустили цілу низку клясових викривлень, недооцінюючи ролі індивідуального сектору, недостатньо натискуючи на куркуля, та не вели рішучої боротьби із шкідницькими діями в окремих колгоспах цих сіл, по суті провадили правий опортунізм на практиці не вівши більшовицької рішучості і настирливості в хлібозаготівлі». Бюро рекомендувало використовувати такі соцметоди: буксирні бригади, соцзмагання та ударництво (Держархів Харківської обл., ф. п. 80, оп. 1, спр. 43 арк. 1–3).

Відповідно до протоколу № 4 позачергового засідання бюро Зміївського райпарткому КП(б)У від 13 січня 1932 р. про заходи із завершення хлібозаготівлі в районі до 16 січня шляхом штурмових днів та збільшення тиску на одноосібний сектор дізнаємося з доповіді секретаря РПК Козирева, що план вчасно виконано не було; провина покладалася, зокрема й на уповноважених; колгоспи мали продати державі усі «лишки», а також «колгоспи своє перше завдання виконали, а тепер мають виконати зустрічні пляни». Варто зауважити, що за відрядженими пильно стежили, вони не мали права самовільно відлучатися, зокрема на уповноваженого по Задінчанській сільраді Єріна за самовільний виїзд із сільради було накладено партстягнення, знято рекомендацію про направлення його на навчання (Держархів Харківської обл., ф. п. 72, оп. 1, спр. 51, арк. 3, 4) (рекомендація на навчання була одним із методів заохочення для уповноважених).

У лютому 1932 р. на державному рівні починають оперувати маркером «тверді люди», зокрема про це наголошується в директивному листі ЦК КП(б)У та РНК УСРР до обкомів, міськкомів і райкомів партії про мобілізацію насінневих фондів та організацію взаємодопомоги недорідним районам від 17 лютого 1932 р. Також йдеться про необхідність надання насінневої і продовольчої допомоги недорідним районам Західного Сибіру, Уралу, Волги, заборону допомоги для України, вказана необхідність відрядити «твердих людей», котрі не мають зупинятися ні перед чим (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 235, арк. 82).

Агітмасвідділи «інструктували товаришів, що працюють на районах у справі хлібозаготівлі, що поруч з хлібозаготівлею належить розгорнути більшовицьку роботу по забезпеченню весняної засівкампанії насінневими фондами» (Голодомор 1932–1933 років в Україні, с. 66–67).

Протокол № 12 засідання бюро Зміївського райпарткому КП(б)У від 20 лютого 1932 р. щодо виконання лютого місячного плану заготівель, квартального фінплану, розгляду телеграми С. Косіора і В. Чубаря стосовно мобілізації та утворення насінневих фондів для весняної засівкампанії, висвітлює обов'язки та відповідальність уповноважених РПК у зборі насіння та проведення хлібозаготівель (невиконання планів маркувалося як «опорту-

нізм уповноважених»). Пропонувалося відзначити день Червоної армії червоними валками пшениці; секретарям партосередків та уповноваженим РПК нанести «рішучий удар по куркулях та опортуністах і добитись повного виконання пляну; зобов'язати всіх секретарів партосередків, уповноважених РПК та заготторганізацій протягом декади закінчити оформлення контракти м'яса, молока та птиці, добившись протягом п'ятиденки перелому в м'ясозаготівлі»; відслідковувати політичний стан району; покласти відповідальність «за мобілізацію коштів на уповноважених РПК, попередивши їх, що вони будуть нести відповідальність за невиконання в першу чергу»; для проведення підготовчої роботи та ефективного керування весняною засів-кампанією мала бути організована опертрійка. Цією постановою також передбачалося відкрити згідно з телеграмою ЦК крамницю-розподільник закритого типу, до якого прикріпити весь актив району та спеціалістів: агрономів, лікарів, вчителів та інших (Держархів Харківської обл., ф. п. 72, оп. 1, спр. 52, арк. 16–23). Уповноважені та виконавці забезпечувалися не лише харчуванням за рахунок тих, кого грабували, а можливістю придбати в закритому розподільнику промислові товари, що стали дефіцитом.

*Обоз із зерном, конфіскованим під час розкуркулення у селян с. Коломак
Валківського району Харківського округу. 1930 р.*

(Держархів Харківської обл., ф. п. 11589, оп. 1, спр. 327, арк. 1.)

Починаючи з березня 1932 р. тиск із боку уповноважених носить системний характер. 1 березня у постанові Херсонського міськкому КП(б)У про хлібозаготівлі було запропоновано уповноваженим МПК і секретарям сільпартосередків вжити «найрішучіших заходів адміністративно-фінансового натиску до злісних нездавців хліба» (Держархів Херсонської обл., ф. 185,

оп. 1, спр. 2, арк. 2). Із наведених вище документів видно, що на початку березня уповноважені мали паралелити формування насінневих фондів із хлібозаготівлями з урожаю 1931 року, адже встановлені для республіки завищені контрольні цифри хлібозаготівель виконані не були. Уповноважені всіх рівнів, щоб досягти поставленої цілі, вимагали від районів та сільрад, які вже виконали розверстані на них плани хлібозаготівель, брати зустрічні, застосовуючи методи примусу й репресії, відбирали в рахунок хлібозаготівель також насіннєве зерно. Попри вилучення в українському селі насінневих фондів у рахунок хлібозаготівель, їхнього повернення хліборобам України не передбачалося. У постанові йшлося про допомогу регіонам Росії, які постраждали від минулорічної посухи.

Перед загрозою зриву в Україні посівної кампанії ярих зернових основним напрямом діяльності уповноважених було забезпечити формування насінневих фондів колгоспів та одноосібного сектору. Про це йдеться у кількох документах найвищої влади в УСРР, коли до встановленого в Москві терміну створення насінневих фондів залишилась одна п'ятиденка. Зокрема, до обкомів партії, Молдавського обкому, міськкомів та райкомів Донбасу було направлено директивний лист ЦК КП(б)У за підписом секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора про хід збирання насінневих фондів від 6 березня 1932 р., яким вимагалось: «Зважаючи на необхідність зосередження всієї уваги на посівкампанії і збиранні насіння, припинити хлібозаготівлі та відкликати всіх уповноважених з хлібозаготівель. Наше рішення, щоб цих уповноважених перекинути в інші села для мобілізації насіння, лишається [в] силі» (Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, с. 23).

Про передислокацію уповноважених згадується і в дорученні (обіжнику) відділу агітації та масових кампаній ЦК КП(б)У агітмасвідділам обкомів КП(б)У від 5 березня 1932 р., що, зокрема, надійшов до агітмасвідділу Одеського обкому КП(б)У: «Відділ АМК ЦК просить терміново повідомити, чи прибули у Ваше розпорядження всі товариші, що переключені постановою ЦК від 29/ІІ з хлібозаготівлі на посівкампанію, прізвища товаришів, що до цього часу не з'явилися. Також повідомте, до яких районів Вами ці товариші командировані для проведення засівкампанії (Держархів Одеської обл., ф. п. 11, оп. 1, спр. 40, арк. 5).

Відсутність насінневих фондів на цей час стала критичною саме для Півдня України. Для посилення темпів збирання насінневих фондів до степових районів і Донбасу рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 6 березня 1932 р. були відряджені члени і кандидати в члени політбюро В. Затонський (голова ЦКК КП(б)У – нарком РСІ УСРР), П. Любченко (секретар ЦК КП(б)У), Г. Петровський (голова ВУЦВК), М. Скрипник (нарком освіти УСРР), В. Строганов (другий секретар ЦК КП(б)У) з групами працівників (Голодомор 1932–1933 років в Україні, с. 75). Їхня присутність мала активізувати роботу як уповноважених ЦК, які з переведенням на нові місця отримували завдання займатися збором насіння, так і уповноважених обласного та районного рівнів.

Усвідомлюючи, що сформованих колгоспами й односібними селянами насінневих фондів як таких уже не було, в рахунок хлібозаготівель були забрані не лише товарні лишки, а навіть продовольчий хліб, фуражне зерно. Усвідомлюючи, що існує загроза опору на місцях, ЦК КП(б)У зобов'язав уповноважених надсилати 10-денні зведення й докладні інформації про ситуацію на закріплених за ними ділянках. Про це, зокрема, йшлося в обіжнику відділу агітації та масових кампаній до обкомів КП(б)У щодо надання зведень і докладних інформацій про перебіг підготовки та проведення весняної посівної кампанії від 3 березня 1932 р. ЦК КП(б)У також цікавило, які заходи вживаються «по організації ... обласних і районних букс[ирів] для допомоги відсталим районам і селам» (Держархів Одеської обл., ф. п. 11, оп. 1, спр. 40, арк. 4-4 зв.).

На початку березня 1932 р. активізувалася відправка у села комсомольських бригад. Було проаналізовано список мобілізованих Миколаївським міським комітетом ЛКСМУ в розпорядження бюро Одеського обкому ЛКСМУ в рахунок «80» уповноваженими із засівкампанії. Його складають 49 прізвищ комсомольців із зазначенням національного стану та соціального походження, посад і місця роботи. Виявлено, що комсомольці, переважно були 1906–1912 р.н., а також членами або кандидатами в члени КП(б)У, робітниками миколаївських заводів, студентами радпартшколи, інститутів – машинобудівного і соціального виховання, залізничного технікуму тощо. Мобілізовані були розбиті на 10 бригад із визначеним бригадиром і з зазначенням району області, куди направляли бригаду (Держархів Одеської обл., ф. п. 11, оп. 1, спр. 108, арк. 6–7).

Варто зауважити, що тенденції попередніх років про невіізди на місця зберігалися. Наприклад, у постанові бюро Ніжинського райпарткому КП(б)У про невіїзд у села уповноважених райпарткому та бригад із засівкампанії від 9 березня 1932 р., зазначалося, що до сіл не прибуло 15 осіб. У зв'язку з цим було ухвалено рішення «прохати КК РСІ негайно перевірити причину невіїзду Уповноважених та бригад на села й винних притягти до суворої парт. відповідальності (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5876, арк. 201–202).

Проаналізувавши протокол засідання трійки бюро Одеського обкому КП(б)У з мобілізації комсомольців у рахунок «106» та ін., варто звернути увагу, що особи відправлялися тимчасово (на два тижні). Про важливість цієї категорії мобілізованих свідчить те, що на нараді в Одеському обкомі КП(б)У 14 березня 1932 р., крім Вечкутова, представника від бюро обкому, і Кучерукова (облКСМ), були присутні уповноважений ЦК ВКП(б) Меліксетов, уповноважений ЦК КП(б)У і ЦК ЛКСМУ Луняков, секретар ЦК ЛКСМУ Воробін. Було ухвалено: «1) розверстку міському ЛКСМУ затвердити. Вважати за потрібне встановити резерв у розмірі 10% мобілізованих і створити його за рахунок Херсонської і Миколаївської організацій; тов. Кучерукову негайно дати розверстку цим КСМ організаціям; 2) партпрошарок серед мобілізованих повинен бути не нижче 10%; 3) відмічаючи, що на ряді підприємств проведені

остаточні розрахунки з мобілізованими (до 45 %), доручити тов. Кучерукову і Лунякову виправити це, для чого скликати представників трикутників усіх підприємств, з яких мобілізують товаришів та попередити їх, що розрахунки треба провадити лише після відповідних вказівок; 4) наявність здачі 5-х комсомольських квитків показує, що роз'яснювальна робота навколо мобілізації проведена недостатньо. Доручити т. Кучерукову вжити заходів до підсилення масової роботи навколо мобілізації і домовитися з МПК про надання вказівок про підсилення уваги до мобілізації з боку РПК і ЗПК; 5) т-шам Кучерукову і Лубякову негайно заходитися навколо організації фонду харчів з розрахунку на 150 осіб терміном на 17 днів і проробити детально питання про організацію культмасової роботи у вагонах» (Держархів Одеської обл., ф. п. 11, оп. 1, спр. 108, арк. 9).

Із таємного запрошення уповноваженому ЦК ВКП(б) Меліксетову на засідання трійки з питання мобілізації «106» Одеського обкому КП(б)У від 15 березня 1932 р. дізнаємося про засідання трійки в питанні мобілізації «106» (Держархів Одеської обл., ф. п. 11, оп. 1, спр. 108, арк. 8). Було проаналізовано список мобілізованих у рахунок «106» по Одеській організації ЛКСМУ (без дати, але не пізніше 18 березня 1932 р., найімовірніше, він і розглядався на цьому засіданні) у вигляді таблиці (108 осіб), більшість яких (80%) були неодружені; вік – 19–22 роки; робітники різних підприємств області; фах – токар, слюсар, коваль, бетонник і т.д.; комсомольців було 8 осіб, серед яких і члени КП(б)У (Держархів Одеської обл., ф. п. 11, оп. 1, спр. 108, арк. 13–13зв.). Більшість зі списку «106» не були обізнані зі специфікою сільського життя.

Відповідно до телефонограми Валківського райпарткому КП(б)У та райвиконкому до всіх секретарів партосередків і голів сільрад від 22 березня 1932 р. щодо особливого порядку перемелювання відходів на артільних млинах і вітряках, уповноважені несли відповідальність і за перемел відходів на млинах артільей, а там, де не було механічних млинів, – на вітряках. Вони мали пильнувати, щоб мололи лише відходи, адже за вимогою припису, «...будь-яке друге зерно категорично забороняється перемелювати. Відповідальність за це покладається на секретарів партосередків та голів сільрад і уповноважених РПК. Довідки повинні видавати сільради за підписами секретаря партосередку, голови сільради та уповноваженого РПК. Строк помолу встановлюється 3 дні, після цього млини закрити і опечатати. Для контролю за перемолом зерна на млинах виділити комсомольців або членів партії» (Держархів Харківської обл., ф. р. 154, оп. 1, спр. 21, арк. 29).

Попри спроби політбюро ЦК КП(б)У виконати плани зі створення насінневих фондів, відправивши на збір насіння всю партійну номенклатуру, в Кремлі усвідомлювали можливість зриву посівної. 16 березня 1932 р. було видано постанову на телеграму секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора про хлібозаготівлі в Україні, якою передбачалося направити ЦК КП(б)У телеграму такого змісту: «політбюро вважає, що стан із насінням на Україні в багато разів гірший за те, що впливає з телеграми т. Косіора, тому Політбюро пропо-

нує ЦК КП(б)У вжити всіх залежних від нього заходів з тим, щоб загроза зриву посівної на Україні була попереджена» (Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, с. 129).

На виконання політбюро ЦК КП(б)У 17 березня 1932 р. постановою про збирання колгоспних насінневих фондів та організацію взаємодопомоги оголосило мобілізацію парторганізацій і намітило такий план дій: «зобов'язати обкоми негайно встановити райони, що надаватимуть взаємодопомогу, дати цим районам тверді завдання і відрядити у всі ці райони уповноважених обкомів. ... Секретарі та очільники [виконкомів] районів, що надають допомогу, а також уповноважені обкомів безпосередньо керують роботою представників колгоспів, що потребують допомоги, і несуть за виконання плану зі збору фонду взаємодопомоги таку саму відповідальність, як і за мобілізацію насінневих фондів для свого району. ... Придатний для посіву та обмінних операцій матеріал за відсутності посівних фондів обліковується як продовольчий і фуражний. Перевірку необхідно закінчити в найближчі дні не тільки за бухгалтерськими книгами, а й в натурі за участю уповноважених районів. ... ЦК зобов'язує обкоми негайно відрядити в вирішальні райони області весь основний керівний партійний і радянський склад» (Голодомор 1932–1933 років в Україні, с. 90–92).

З листа голови ЦК КП(б)У, наркома РСІ УСРР В. Затонського до секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора про становище на Маріупольщині від 24 березня 1932 р. дізнаємося, що він побував у колгоспах колишнього Сартанського району (закріплений за Македонівською МТС). «Маріупольці говорять, що в інших селах (Сартана, Чердалки) ще гірше, але те, що я бачив, можна порівняти тільки з Новою Прагою. ... У всьому Сартанському районі в колгоспах офіційно зерна не видавали. Тільки борошно, а з січня – печений хліб, тобто фактично перевели на пайок. Корови всі усупільнені. ... Формально розписані бригади, але насіння немає, ніхто і не намагається збирати. "Якщо держава дасть, то ми засіємо". Скаржаться на врожай минулого року. План заготівель у них виконаний. (Здали близько 5 ц з га, в тому числі і по пшениці). ... запропонував зайнятися викачуванням зерна із більш благополучного Мангуського району, натиснути на тих, хто відстає, але зрозуміло, що виконання плану з культур – справа безнадійна...» (Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, с. 135–137).

Коли у Москві остаточно впевнилися, що в Україні насінневого зерна таки не вистачить для засіву всієї ріллі, було виділено незначну кількість насіння, яке вона мала повернути з нового врожаю. Із постанови політбюро ЦК ВКП(б) про насінневі вантажі від 27 березня 1932 р. дізнаємося, що відправлено «т. Гроссмана на Україну уповноваженим Ради Праці і Оборони з відвантаження насінневого соняшника і кукурудзи» (Голодомор 1932–1933 років в Україні, с. 99).

Аналіз інформації уповноваженого М. Попова для бюро Одеського обкому КП(б)У про стан підготовки до весняної сівби у Знамянському районі

від 28 березня 1932 р. підтверджує неможливість виконання нереальних планів, навіть за тотального тиску уповноважених усіх рівнів. «На 25 березня по Знамянському району заготовлено посівного матеріалу по зернових культурах 54,8% від плану. ... Попри приїзд бригади т. Строганова – її роботу тут, низку вжитих заходів із перекидання на село майже всього районного партійного активу (зараз у селах на 41 сільраду перебуває 104 особи райпартактиву і присланих товаришів з Одеси і Миколаєва, ... мій, секретаря РПК і очільник РІКу інструктаж на місці в селах – перелому в зборі насінневих фондів, якого вимагає директива облбюро від 12/ІІІ, немає (темп приросту з 10/ІІІ до 25/ІІІ по зернових – 2,6 %). Далі в тексті стояло запитання «Чому» та відповідь про те, що підготовка «до весни в районі почалася пізно, тільки в середині березня після приїзду бригад «Правди» і Строганова. ... Комсомольська організація в 3 з половиною тисячі осіб слабо бере участь у підготовці до посівної. Рішення облбюро про зняття секретаря РК КОМ своєчасне. Потрібно тільки швидше відрядити нового товариша» (Держархів Одеської обл., ф. п. 11, оп. 1, спр. 14, арк. 9–10).

Інформація уповноваженого Одеського обкому КП(б)У Афоніна до Одеського обкому КП(б)У від 29 березня 1932 р. щодо стану підготовки до посівкампанії в Анатоліївському районі підтверджує занепад сільського господарства, безправ'я, відсутність зацікавленості селян у хліборобській праці. У проблемах Афонін, зокрема звинувачує уповноважених РПК, які не забезпечили належного керівництва та боротьби з опортунізмом. Афонін докладно описав роль і методи райпарткомів у пошуку й вилученні зерна в Анатоліївському районі Одеської області: «Враховуючи дуже низьке виконання плану зсипання насінфондів, бюро РПК мобілізувало всі особові сили району і кинуло їх на села. Члени бюро і члени президії РВКу прикріплені до визначених ділянок. Дана жорстка установка добитися такого стану, щоб члени партії, правління колгоспів і актив у першу чергу здали насіння, на основі чого була б розгорнута масова робота з мобілізації насінфондів серед колгоспників, одночасно з цим забезпечити очищення колгоспів від куркульських елементів, що зараз і відбувається. За бездіяльність і вияви опортуністичних настроїв знято 2-х уповноважених, 2-м уповноваженим оголошені догани з попередженням, знято 3-х секретарів осередків з переданням справи в КК, ..., знято 3-х гол. с/р ..., арештовано і передано до суду 5-ть гол. колгоспів» (Держархів Одеської обл., ф. п. 11, оп. 1, спр. 14, арк. 72–74зв.).

Тиск уповноважених ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, обкомів КП(б)У, не припинявся впродовж березня (відслідковувалася економічна та політична ситуації, у визначені терміни направлялися інформаційні зведення до відповідних органів; контролювалася, й зокрема з метою покарання, вся низова ланка партійної номенклатури).

Типовою для тих часів була інформація уповноваженого ЦК і Одеського обкому КП(б)У Завадського до Одеського обкому КП(б)У щодо стану підготовки до посівкампанії в Бобринецькому районі від 31 березня 1932 р., зокрема показниками вилученого насіння за останню п'ятиденку березня та пло-

цею ріллі, яка потенційно може залишитися незасіяною. «За п'ятиденку посівфонд збільшився по колгоспному сектору на 0,4 %, по індивідуальному на 0,5%, що становить (без пшениці) 78,5%, а по індивідуальному – 24,5% (в центнерах колг. – 6836 цент, і індив. – 309 ц). ... Не вистачає посівматеріалу: вівса 2987 цен. на 2978 га, насіння трав 288 ц на 576 га, буряка кормового 254 ц на 1016 га, бобових 79 ц на 53 га і кукурудзи 548 ц на 3420 га, а всього 4156 ц на 8052 га. ... Про коней. За обстеженням половини колгоспів у районі виявилось, що в задовільному стані (зможуть виробити норму) всього 36% кінського складу, 21 % в середньому стані і близько 42 % в незадовільному стані. З кормами так. У багатьох колгоспах не вистачає навіть грубих кормів. У більшості є солома і полова. Частина має силос. ... Громадське харчування не всюди налагоджене, особливо скромно з хлібом. Постановою посівтрійки 30 березня покладена відповідальність на голову колгоспспілки та райспоживспілки з'ясувати всі ресурси району і добитися організації харчування у всіх колгоспах на весь час посівної кампанії. ... Актив дотепер у більшості випадків не є справжньою опорою партрадвледи на селі та існує тільки на папері» (Держархів Одеської обл., ф. п. 11, оп. 1, спр. 14, арк. 79-79 зв.).

Висновки. Партійні документи та матеріали (постанови, протоколи, директивні листи, доповідні записки, телеграми тощо), створені ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У та їх апаратами, визначали загальні рішення, заходи, завдання функціонування інституту уповноважених у січні-березні 1932 р. Вони стали доказом організації та вчинення Голодомору-геноциду українців у 1932–1933 рр. У січні 1932 р. активізувалися мобілізації у села як рядових працівників комуністів, так і членів політбюро. На початку березня 1932 р. уповноважені мали паралелити формування насінневих фондів із хлібозаготівлями з урожаю 1931 р. Уповноважені всіх рівнів, щоб досягти поставленої цілі, вимагали від районів та сільрад, які вже виконали розверстані на них плани хлібозаготівель, брати зустрічні, застосовуючи методи примусу й репресії, відбирали в рахунок хлібозаготівель насіннєве зерно. Також проведено переорієнтування уповноважених із хлібозаготівель на посівну кампанію, передислокацію в інші райони, а то й області. Було активізовано відправку комсомольських бригад, котрі переважно склалися з молодих неодружених чоловіків робітничих професій, членів або кандидатів у члени КП(б)У. Уповноважені РПК також несли відповідальність за перемел відходів на артільних млинах і вітряках, пильнували, щоб мололи лише відходи. Для посилення темпів збирання насінневих фондів до степових районів і Донбасу рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 6 березня 1932 р. були відряджені члени і кандидати в члени політбюро В. Затонський, П. Любченко, Г. Петровський, М. Скрипник, В. Строганов із групами працівників, які мали сприяти активізації роботи уповноважених ЦК, уповноважених обласного та районного рівнів. У березні ЦК КП(б)У також починає вимагати застосування обласних і районних буксирів. Тиск уповноважених ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, обкомів

КП(б)У, не припинявся упродовж березня (відслідковувалася економічна та політична ситуації; у визначені терміни направлялися інформаційні зведення до відповідних органів; контролювалася, зокрема й з метою покарання, вся низова ланка партійної номенклатури тощо).

Список використаних джерел і літератури:

- Васильєв, В.** (2014). *Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938)*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 376 с.
- Державний архів Одеської області.
- Державний архів Харківської області.
- Державний архів Херсонської області.
- Державний архів Хмельницької області.
- Дорошко, М.** (2004). *Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 154 с.
- Єрмак, О.** (1997). *Ціна великого перелому. Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929–1933*: збірник документів і матеріалів. Полтава, 264 с.
- Папакін, Г.** (2013). «Чорна дошка»: *антиселянські репресії (1932–1933)*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 422 с.
- Піріг, Р.** (кер. кол. упоряд.). (1990). *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів*. Київ: Політвидав України, 605 с.
- Піріг, Р. Я.** (упоряд.). (2007). *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 1128 с.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України.

References:

- Vasyliiev, V.** (2014). *Politychne kerivnystvo URSR i SRSR: dynamika vidnosyn tsentr-subtsentr vldy (1917–1938)* [Political Authorities of the Ukrainian SSR and the USSR: Dynamics of Relations of Center and Sub-Center of Power (1917–1938)]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 376 s. [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odesa Region]. [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti [State archives of Kharkiv Region]. [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti [State archives of Kherson Region]. [in Ukrainian].
- Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [State archives of Khmelnytskyi Region]. [in Ukrainian].
- Doroshko, M.** (2004). *Kompartiino-derzhavna nomenklatura USRR u 20–30-ti roky XX stolittia: sotsioistorychnyi analiz* [Communist Party and State Nomenclature of the Ukrainian SSR in the 1920s and 1930s: Socio-Historical analysis]. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet», 154 s. [in Ukrainian].
- Yermak, O.** (1997). *Tsina velykoho perelomu. Kolektyvizatsiia silskoho hospodarstva i holod na Poltavshchyni. 1929–1933* [Collectivization of Agriculture and Famine in Poltava Region. 1929–1933]: zbirnyk dokumentiv i materialiv. Poltava, 264 s. [in Ukrainian].
- Papakin, H.** (2013). «Chorna doshka»: *antyselianski represii (1932–1933)* [“Black Board”: Anti-Farmers’ Repressions (1932–1933)]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 422 s. [in Ukrainian].

Pyrih, R. (ker. kol. uporiad.). (1990). *Holod 1932–1933 rokiv na Ukraini: ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv* [Famine of 1932–1933 in Ukraine: by the Eyes of Historians, in the Language of Documents]. Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 605 s. [in Ukrainian].

Pyrih, R. Ya. (uporiad.). (2007). *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini* [Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]: dokumenty i materialy. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 1128 s. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine]. [in Ukrainian].

Отримано: 03.05.2021

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-32.66-80

УДК 930.1:329.78(477.43-21)

ЯРИЧ Володимир – аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300, Україна (yarich219@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4455-952X>

YARYCH Volodymyr – PhD-student of the Department of History of Ukraine Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (yarich219@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Ярич, В. (2021). Проблематика молодіжного руху ОУН на території Кам'янець-Подільської області у повоєнні роки в українській історіографії доби незалежності. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (32), 66–80.

ПРОБЛЕМАТИКА МОЛОДІЖНОГО РУХУ ОУН НА ТЕРИТОРІЇ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ У ПОВОЄННІ РОКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати наявний історіографічний доробок сучасних вітчизняних істориків з проблематики діяльності молодіжних організацій українських націоналістів на території Кам'янець-Подільської області в повоєнні роки. **Методологія дослідження** побудована на принципах історизму, об'єктивності, всебічності, цілісності та системності, методах аналізу і синтезу, історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-типологічного, проблемно-хронологічного. **Наукова новизна** полягає у тому, що автор на прикладі історіографічних досліджень показує зростання інтересу в науковому просторі до теми боротьби ОУН на східноукраїнській від річки Збруч території у загальному, так і до теми участі в цьому русі української молоді. **Висновки.** У розглянутих розвідках дослідники нагромадили значний фактичний матеріал про причини та передумови

створення молодіжної організації «Молоді друзі», впливи зовнішніх і внутрішніх чинників на її діяльність. Локалізовано місця дислокації юнаків ОУН, їхній зв'язок між собою та з підпіллям. У публікаціях відображено загальний стан націоналістичного руху в Кам'янець-Подільській області, показано жорстку агентурну боротьбу МДБ-МВС проти оунівців та їх симпатиків. Цей список варто було б продовжувати і присвятити цій темі більш масштабне дослідження. Однак фактом залишається те, що з виявленням нових джерел і зростаючою мотивацією вітчизняних дослідників до вивчення раніше забороненої проблематики, історіографічний простір України дедалі більше поповнюється публікаціями про молодіжне крило націоналістичного руху в повоєнне десятиліття як комплексного характеру, так і розвідками з вузькоспеціального характеру.

Ключові слова: історіографія, діаспора, ОУН, УПА, молодіжні організації, наукові дослідження.

THE PROBLEMS OF THE OUN YOUTH MOVEMENT ON THE TERRITORY OF THE KAMIANETS-PODILSK REGION IN THE POST-WAR YEARS IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF THE PERIOD OF INDEPENDENCE

Abstract. *The purpose of the study is to analyze historiography on the topic of the national liberation nationalist movement in the Kamianets-Podilskiy region in the postwar years, to show the growing interest in the scientific space to the formation and activities of youth organizations of Ukrainian nationalists. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, comprehensiveness, integrity, systematics, and the methods of analysis and synthesis, historical-genetic, historical-comparative, historical-typological, problem-chronological. The scientific novelty is that on the example of specific research the author shows the growing interest in the scientific space to the topic of the OUN struggle in the east of Ukraine (from the Zbruch river) and the topic of the participation of Ukrainian youth in this movement. Conclusions. Researchers have accumulated significant factual material about the reasons and preconditions for the creation of the youth organization "Young Friends", the influence of external and internal factors on its activities. The locations of the avengers, their connection with each other and with the underground have been localized. The publications reflect the general state of the nationalist movement in the Kamianets-Podilskiy region and show the fierce intelligence struggle of the MGB-MIA against the OUN members and their sympathizers. This list should be continued and a larger study devoted to this topic. However, the fact remains that with the discovery of the new sources and the growing motivation of domestic researchers to study the previously banned issues, the historiographical space of Ukraine is increasingly replenished with the publications about the youth wing of the nationalist movement in the postwar decade.*

Key words: historiography, diaspora, OUN, UPA, youth organizations, scientific research.

Постановка проблеми. В сучасному науковому просторі історіографію національно-визвольного руху 1920–1950-х рр., прийнято розподіляти на чотири групи: емігрантську, радянську, зарубіжну і сучасну українську (після 1991 р.). Кожна з них має свої характерні особливості, що різносторонньо характеризують український резистанс 1920–1950-х рр., та вимагають деталь-

ного наукового аналізу. Варто в цьому контексті згадати монографію української історикині Я. Примаченко (Примаченко, 2010), присвячену американській історіографії діяльності ОУН і УПА. Праця дослідниці показує важливість відображення різних наукових підходів у вивченні теми українського руху опору.

Аналіз останніх досліджень. У сучасному науковому та науково-популярному просторі містяться низка важливих розвідок, фундаментальних монографій та кваліфікаційних досліджень із проблематики національно-визвольного руху 1920–1950-х рр. на території Кам'янець-Подільської області та діяльності українських націоналістичних молодіжних осередків на її території. Варто звернути увагу на роботи таких авторів, як: С. Волянюк (Волянюк, 2016), П. Гай-Нижник (Гай-Нижник, 2020), О. Іщук (Іщук, 2011), В. Ковальчук (Ковальчук, 2011), Р. Ковалюк (Ковалюк, 2001), І. Коломієць (Коломієць, 2010), І. Марчук (Марчук, 2011), Н. Мизак (Мизак, 2006), І. Патриляк (Патриляк, 2012).

Мета статті. Проаналізувати наявний історіографічний доробок сучасних вітчизняних істориків з проблематики діяльності молодіжних організацій українських націоналістів на території Кам'янець-Подільської області в повоєнні роки.

Виклад основного матеріалу. В суспільно-політичному та науковому просторі й на державницькому рівні спостерігається значне зростання інтересу до теми національно-визвольної боротьби 1920–1950-х рр. Проблематика поступово перетворилась в один із головних напрямків дослідження у таких авторитетних інституціях як Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, Центр дослідження визвольного руху, Інститут історії України НАН України, та в більшості вітчизняних університетів. На їх базі підготовлено чимало ґрунтовних досліджень, які висвітлюють доктрини, концепції, стратегію ОУН і саму боротьбу українського народу доводячи, що організація була єдиною політичною силою під час Другої світової війни, яка боролась за незалежність Української держави по всій її території. Загальну панораму доповнюють і вузькоспеціальні теми. На наше переконання, корисно поділити публікації українських науковців з проблематики функціонування молодіжних організацій ОУН на два типи: а) загальні праці з теми, що побіжно торкаються боротьби Організації українських націоналістів та Української повстанської армії (УПА) на території Кам'янець-Подільської області; б) безпосередні наукові розвідки, які різносторонньо висвітлюють діяльність молодіжних організацій українських націоналістів.

Після відродження незалежності України вчені отримали змогу опрацювати недоступні раніше документи державних архівів та музеїв, та проаналізувати матеріали як регіональних так і центральних бібліотек. Закономірно, що такий масштаб джерельної бази із проблематики функ-

ціонування ОУН та УПА спонукав до заснування у 1997 р. спеціальної комісії, що працювала впродовж семи років (1998–2004 рр.). Робоча група істориків була сформована в Інституті історії України НАН України на чолі із С. Кульчицьким. За сім років роботи комісія видала 28 книг обсягом 5819 сторінок з історії ОУН і УПА. Підсумком цієї роботи стала також колективна монографія «Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси» (Організація, 2005) з фактами про повстанський рух на Поділлі.

У числі перших узагальнюючих праць 1994 року в Україні побачила світ монографія І. Біласа у двох книгах. У ній вперше на основі широкої джерельної бази висвітлено суспільно-політичний та історико-правовий аналіз механізму функціонування репресивно-каральної системи для придушення повстанського руху в Україні (Білас, 1994).

Важливе значення для розширення проблематики наукового поля привертає ґрунтовна праця професорів Д. Веденеєва та Г. Биструхіна (Веденеєв, Биструхін, 2007). У дослідженні охарактеризовані ексклюзивні та унікальні дані про розвідувальну і контррозвідувальну діяльність ОУН(б) та їх противників – спецслужб Радянського Союзу. Якісно доповнює панораму боротьби інформація про оперативно-бойове застосування радянських сил спеціальних операцій у протистоянні рухові українських націоналістів у Західній Україні в період 1945–1950-х рр. Хроніку найважливіших битв УПА проти німецьких окупантів доволі детально відтворив О. Денищук (Денищук, 2008).

Серед монографічних праць останнього часу про національно-визвольну боротьбу українців після 1944 р. особливе місце посідає об'ємне дослідження В. Ільницького, у якому комплексно узагальнено діяльність у Карпатському краї ОУН до 1954 р. Підкреслимо, що в книзі містяться свідчення про відправку Калуським окружним проводом ОУН підпільників на Вінниччину та Київщину (Ільницький, 2016). Для осмислення проблеми виняткове методологічне значення має монографія П. Гай-Нижника, в якій розкрито ідеологічну концепцію і програмові засади ОУН і модель майбутньої Української держави, а також проаналізовано внутрішні суперечки та трансформації світоглядних підходів й державотворчих планів її провідних діячів й ідеологів (Гай-Нижник, 2020).

Важливу інформацію про роль похідних груп та ідейно-політичні засади ОУН вводить у науковий обіг у низці статей О. Ходанович (Ходанович, 2005, До питання, с. 92-100; Ходанович, 2005, Роль похідних, с. 187-192). Специфіку формування, стратегію і тактику збройної боротьби УПА дослідив у своїй кандидатській дисертації Р. Забілий (Забілий, 2015).

Вслід за цим відомості про рух другої похідної групи ОУН(м), яка рухалася у напрямку на Білу Церкву через Кам'янець-Подільський – Вінницю залишили А. Дуда та В. Старик, які охарактеризували події в Кам'янці-Подільському, а також враження буковинців від побаченого, звернули увагу на конфлікт між учасниками похідних груп ОУН(б) і ОУН(м), які май-

же одночасно ввійшли до міста (Дуда, Старик, 1995). Окремі епізоди про національно-визвольну боротьбу на теренах Кам'янець-Подільської області відтворив відомий історик А. Кентій у двох книгах, присвячених ОУН-УПА (Кентій, 1999, Нарис боротьби; Кентій, 1999, Українська Повстанська).

В українському науково-історичному просторі значне місце займають наукові студії відомого дослідника ОУН і УПА І. Патриляка, який доволі часто у своїх розвідках покликається на такий регіон як Кам'янець-Подільська область. Автор комплексно розкриває проблему націоналістичного руху від початку Другої світової війни і аж до 1960 р. При цьому приділяє увагу похідним групам на теренах Поділля й наводить приклади діяльності націоналістів у Кам'янець-Подільській і Вінницькій областях, а також зазначає про рейди УПА з Волині у північні райони Кам'янець-Подільської області (Патриляк, 2012). Зауважимо, що історик виділяє два великих періоди в історії українського визвольного руху – діяльність підпілля ОУН і УПА під час Другої світової війни і в повоєнні десятиліття. Із його дослідженням тісно пов'язана монографія відомого фахівця військової історії України Г. Папакіна, присвячена аналізу джерельного контенту про українські визвольні змагання 1939–1956 рр. (Папакін, 2012).

Функціонування підпільних друкарень ОУН у повоєнні роки проаналізувала О. Стасюк, розкривши структуру видавничо-технічної мережі та географію її поширення. Важливим є те, що дослідниця частково вказала за яким способом була облаштована та оснащена підпільна друкарня у с. П'ятничани Кам'янець-Подільського району (Стасюк, 2011). Продовженням згаданої проблематики є книга Н. Ніколаєвої про підпільні друкарні ОУН та їх ліквідацію каральними органами СРСР (Ніколаєва, 2012). Зауважимо, що авторка в своїй монографії проаналізувала ряд документів серед яких як і секретні матеріали комуністичної партії України, документація силових органів тоталітарного режиму так і документальна спадщина українських націоналістів. З-за допомогою такої джерельної бази, авторка крізь призму розсекречених енкаведистами підпільних друкарень висвітлила технічну базу та особливий склад оунівських друкарень.

Серед узагальнюючих досліджень національно-визвольного руху на теренах Кам'янець-Подільської області відзначимо працю Ю. Киричука, де на вперше введених у обіг засекречених джерел із українських і зарубіжних архівів простежено український національний рух упродовж 1940–1950-х рр. (Киричук, 2003).

Окремі аспекти форм і методів діяльності ОУН серед населення на території регіону змістовно висвітлює у невеличкій книзі В. Ковальчук (Ковальчук, 2011). Особливостям побудови та функціонування криївок, бункерів, схронів учасників націоналістичного підпілля присвятив свою дослідницьку увагу М. Паньків (Паньків, 2012).

Значні результати про функціонування похідних груп ОУН(б) розміщено в праці П. Хобота. Науковець висвітлив функціонування Південної похід-

ної групи в напрямку Наддніпрянської України та показав діяльність деяких роїв на ділянці між Проскуровим та Вінницею (Хобот, 2013).

Із численних статей, які безпосередньо торкаються діяльності націоналістичного підпілля на теренах області, наше зацікавлення викликає стаття канадської дослідниці Є. Штендери про третю Подільську воєнну округу УПА «Лисоня», виклад фактичного матеріалу якої опирається на широкий спектр джерел (Штендера, 1989, с. 7-16). Цікавими фактами про командира Третьої Подільської воєнної округи «Лисоня» (УПА–Захід) Омеляна Польового «Остапа» відзначається також стаття дослідника В. Пукача (Пукач, 2007, с. 85-88).

Цінну інформацію, хоча не завжди точну та докладну, знаходяться в дослідженнях краєзнавчого характеру. Так, цікаві відомості про боротьбу українських націоналістів на Летичівщині наводить у своїй розвідці Б. Володимирів. У своїй науковій праці автор розмістив поіменний список учасників Летичівського підпілля, що загинули від рук нацистів у перші роки Другої світової війни (Володимирів, 2004). Окремі епізоди про діяльність ОУН у Кам'янець-Подільській області в роки Другої світової війни знайшли відображення у праці П. Слободянюка (Слободянюк, 2007).

Чимало уваги руху опору на Кам'яниччині в умовах німецького окупаційного режиму присвятив Р. Ковалюк у значній за обсягом і фактичним матеріалом монографії (Ковалюк, 2001).

К. Курилишин у двотомній праці узагальнив функціонування української легальної преси під час нацистської окупації (1939–1944 рр.), відзначивши періодичні видання, які виходили друком «Подоланин» – у Кам'янці-Подільському, «Український голос» – у Проскурові, «Дунаєвецькі вісті» – в Дунаївцях і «Вінницькі вісті» – у Вінниці. Автор вказує на цікавий момент, а саме те, що кадровий склад зазначених газет формували як і мельниківці так і бандерівці. (Курилишин, 2007, т. 1; 2007, т. 2).

Вияткову наукову цінність для порівняння, з'ясування та осмислення обраної проблеми має праця В. Гурина, К. Завальнюка, О. Петренка і Т. Стецюка «Нескорені: національно-визвольний рух на Вінниччині 40–50-х рр. ХХ ст.: мовою документів та досліджень» (Гурин, Завальнюк, Петренко, 2009), в якій узагальнено картину визвольної боротьби на сході Поділля.

В регіональному напрямку активно працює дослідник Б. Савка, присвятивши увагу діяльності ОУН на Чортківщині, Гусятинщині та Копичинеччині й, оприлюднивши важливий матеріал про учасників Кам'янець-Подільського окружного проводу з Тернопільської області, зокрема про Івана Ліщинського, Михайла Чернегу, Йосафата Лазорко, Івана Ковалевича, Михайла Пирога (Савка, 2009). У розвідці І. Коломійця «ОУН–УПА на Вінниччині в роки боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу» (Коломієць, 2010) названо учасників похідних груп, які прийшли до Вінниці та зазначено їх політичне і моральне становище під нацистами, розкрито процес створення осередків ОУН та особливості видання бандерівцями газети «Вінницькі вісті» тощо.

Безпосереднім висвітленням національно-визвольного руху на території Кам'янець-Подільської області помітно виділяється робота Н. Мизака і В. Горбатюка «За тебе, свята Україно. Кам'янець-Подільська область, у визвольній боротьбі ОУН, УПА» (Мизак, Горбатюк, 2006), побудована на значному фактологічному матеріалі про діяльність Кам'янець-Подільського, Дунаєвецького, Вінковоцького, Вінницького надрайонних проводів націоналістичного підпілля ОУН і про боротьбу українських національних сил в 1920–1950-х рр. Проте праця є за характером публіцистичною й опирається на вузьку джерельну базу. Корисною для проблематики є стаття Н. Мизака присвячена віднайденню підпільного малокужелівського схрону та характеристики його вмісту. У розвідці детально описано побут постанців (Мизак, 2014).

Про рейди учасників Вінковоцького надрайонного проводу ОУН на Київщину доволі докладно описує В. Даниленко (Даниленко, 2005). Праця цінна тим, що відображає обставини та деталі загибелі одного з подвижників молодіжного визвольного руху на Поділлі Віталія Мельника «Орлича».

Процес ліквідації радянськими органами державної безпеки крайового проводу ОУН «Поділля» на основі уже відомих джерел простежує рівненський дослідник І. Марчук (Марчук, 2011, с. 191-214), описуючи період функціонування Подільського крайового проводу ОУН (1945–1952 рр.). Дослідник простежив зміни у керівному складі цього краю та обставини загибелі його очільників тощо. Зацікавлення молодіжним аспектом Українського визвольного руху виявляє В. Мороз. В одній зі статей акцентується увага на особових справах студентів (Мороз, 2011, с. 156-190), а в іншій – на особливостях кадрового складу Подільського крайового проводу ОУН, видавничої і редакційної діяльності. Проте розвідка стосується переважно західного Поділля (Мороз, 2013, с. 279-292). С. Воляннюк у низці статей досліджує ВО «Лисоня», висвітлюючи боротьбу упівців проти нацистських, а потім і радянських окупантів на території Тернопільської, Кам'янець-Подільської, Вінницької областей. Науковий доробок автора формує важливу картину історії боротьби Подільського краю ОУН (Воляннюк, 2012, с. 306-315; Воляннюк, 2014, с. 316-330; Воляннюк, 2015, с. 259-269; Воляннюк, 2016). З-поміж дослідників національно-визвольних змагань українців на увагу заслуговує серія наукових статей В. Соловоя (Соловей, 2015, Особливості, с. 189-202; Соловей, 2016, Діяльність Вінницького, 2017, с. 111-115; Вінницький надрайонний, 2017, с. 229-237; Діяльність Кам'янець-Подільського, 2017, с. 159-173; Підпільні друкарні, 2017, с. 59-64; Рейди УПА, 2017, с. 192-200), де висвітлено підпільний рух у краї переважно в роки нацифашистської окупації. Окремі статті проливають світло на функціонування Вінницького і Кам'янець-Подільського надрайонних проводів у 1948–1951 рр.

Цікаві факти з архівів радянських спецслужб про функціонування, учасників та географію боротьби Кам'янець-Подільського окружного проводу висвітлює Ю. Польова. (Польова, 2011, с. 174-179). В її статтях представлені

біографічні відомості, присвячені надрайонному провіднику Дунаєвського і Вінницького проводів ОУН Й. Демчуку (Польова, 2009, вип. 16, с. 205-207) та учаснику Дунаєвського проводу І. Гаргату (Польова, 2011, вип. 104, с. 55-59). Важливу інформацію про історію бойових зіткнень упівців на півночі Кам'янець-Подільської області опублікував М. Руцький у статті «Діяльність ОУН і УПА на Славутчині» (Руцький, 2010, с.123-133). Змістовним нарративом про керівника Вінковоцького надрайонного проводу В. Николина виділяються статті Д. Рогачук (У Сибір, 2017; Загадкова історія, 2018), побудовані на спогадах М. Магас, чий дід Михайло і рідний брат провідника В. Николина, відбув за нього заслання у Сибіру.

Аналізу виховної роботи серед молоді в руслі націоналістичної боротьби упродовж 20–50-х рр. ХХ ст. за матеріалами західного регіону України присвячена монографія В. Кульчицького (Кульчицький, 2001). У своїй праці дослідник фрагментарно торкається цього питання на теренах Подільського краю.

Історіографічний аналіз показує, що молодіжний елемент посідав одне із найважливіших місць у доктринах і практичній діяльності ОУН. Тому закономірним є той факт, що в 2006 р. з'явилася доволі розлога стаття О. Іщука про діяльність молодіжних структур ОУН(б) у центральних і східних областях України в повоєнне десятиліття (Ішук, 2006, с. 225-252), а у 2011 р. світ побачило без перебільшення його фундаментальне дослідження (Ішук, 2011), де вперше комплексно охарактеризовано причини і передумови формування молодіжних структур ОУН, простежено їх еволюцію, організаційну побудову та основні напрямки роботи в 1939–1955 рр. Дослідник звертає увагу на обставини ліквідації молодіжних організацій ОУН–УПА органами каральної системи СРСР.

Певний науковий доробок із теми є і в автора цієї статті (Філінюк, Ярич, 2016, с. 129-134; Ярич, 2016, Молоді борці, с. 209-234; Ярич, 2019, «Секретна операція», с. 312-324).

Висновки. У цих та інших розвідках дослідники нагромадили значний фактичний матеріал про причини та передумови створення оунівських молодіжних організацій, впливи зовнішніх і внутрішніх чинників на їх діяльність. Локалізовано місця дислокації юнаків ОУН, їхній зв'язок з підпіллям. В публікаціях відображено загальний стан націоналістичного руху в Кам'янець-Подільській області, показано жорстку агентурну боротьбу МДБ–МВС проти оунівців та їх симпатиків. Цей список варто було б продовжувати і присвятити цій темі більш масштабне дослідження. Однак фактом залишається те, що з виявленням нових джерел і зростаючою мотивацією вітчизняних дослідників до вивчення раніше забороненої проблематики, історіографічний простір України дедалі більше поповнюється публікаціями про молодіжне крило націоналістичного руху в повоєнне десятиліття як комплексного характеру, так і розвідками з вузькоспеціального характеру.

Список використаних джерел та літератури:

- Білас, І.** (1994). *Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*. Київ: Либідь, 432 с.
- Веденеєв, Д. & Биструхін Г.** (2007). *Двобій без компромісів. Протиборство спецдірозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки*. Київ: К.І.С., 568 с.
- Володимирів, Б.** (2004). *Повернення із забуття: (діяльність націоналістичного підпілля на Лемківщині під час Другої світової війни в 1941–1943 роках)*. Летичів, 67 с.
- Воляннюк, С. Б.** (2015). Організаційно-територіальний поділ Подільського краю ОУН. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, (2), 259–269.
- Воляннюк, С. Б.** (2012). Розбудова та діяльність ВО «Лисоня» у 1944 році. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, (22), 306–315.
- Воляннюк, С. Б.** (2016). *Створення та діяльність воєнної округи УПА «Лисоня»* (дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Київ. 238 с.
- Воляннюк, С. Б.** (2014). Формування та кадровий склад військового штабу воєнної округи УПА «Лисоня». *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, (24), С. 316–333.
- Гай-Нижник, П.** (2020). *Українська Держава: суспільно-політична модель і соціально-економічний лад в теорії та ідеології ОУН (б) (1940–1990 рр.)*. Київ: Крок, 432 с.
- Гурин, В. Й., Завальнюк К. В., Петренко О. С. & Стецюк Т. В.** (2009). *Нескорені: національно-визвольний рух на Вінниччині 40–50-х років ХХ ст.: мовою документів та досліджень*. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 304 с.
- Даниленко, В.** (2005). Діяльність ОУН на Київщині: записки «Кобзаря». *Історичний журнал*, 5, 103–122.
- Денишук, О.** (2008). *Боротьба УПА проти німецьки окупантів* (в 2 т., Т. 2). Рівне: ППДМ, 216 с.
- Дуда, А. & Старик В.** (1995). *Буковинський курінь в бою за українську державність: 1918–1941–1944*. Чернівці: Український Народний Дім в Чернівцях, 271 с.
- Забілий, Р.** (2012). Створення УПА в 1942 р.: від теорії до практики. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, (22), 269–279.
- Забілий, Р. В.** (2015). *Особливості збройної боротьби Української повстанської армії в 1942–1949 рр.* (автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Львів, 20 с.
- Загальна історія керівника Віньковецького надрайонного проводу ОУН*. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/08/28/152839/> (дата звернення: 1.06.2021)
- Ільницький, В.** (2016). *Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954 рр.)*. Дрогобиць: Посвіт, 695 с.
- Іщук, О.** (2006). Діяльність молодіжних структур ОУН (б) на території центральних та східних областей України у 1945–1954 рр. *Український визвольний рух*, (8), 225–252.
- Іщук, О.** (2011). *Молодіжні організації ОУН (1939–1955 рр.)*. Львів; Торонто: Літопис УПА, 941 с.
- Кентій, А.** (1999). *Нарис боротьби ОУН–УПА в Україні (1945–1956 рр.)*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 111 с.
- Кентій, А.** (1999). *Українська Повстанська Армія в 1944–1945 рр.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 219 с.
- Киричук, Ю.** (2003). *Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика*. Львів: Добра справа, 464 с.
- Ковальчук, В.** (2011). *ОУН в Центральній, Південній та Східній Україні. 1941–1950-ті рр.* Київ, 80 с.

- Ковалюк, Р.** (2001). *Український студентський рух на західних землях. ХІХ – ХХ ст.* Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 420 с.
- Коломієць, І.** (2010). *ОУН–УПА на Вінниччині в роки боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу.* Літин: Літинська районна друкарня, 247 с.
- Кульчицький, В.** (2001). *Виховна робота з молоддю в період визвольних змагань (на матеріалах західного регіону України (20–50 рр. ХХ ст.).* Тернопіль, 124 с.
- Кульчицький, С.** (ред.). (2005). *Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси.* Київ: Наук. думка, 496 с.
- Курилишин, К.** (2007). *Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.)* (в 2 т., Т. 1). Львів, 640 с.
- Курилишин, К.** (2007). *Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.)* (в 2 т., Т. 2). Львів, 592 с.
- Марчук, І.** (2011). Ліквідація радянськими карально-репресивними органами Подільського крайового проводу ОУН (1945–1952). *Український визвольний рух*, (15), 191–214.
- Мизак, Н.** (2014). Малокужелівський архів Вінковецького проводу ОУН Кам'янець-Подільської округи: відкриття і відтворення. *Мандрівець*, (6), 41–48.
- Мизак, Н. С. & Горбагнюк В. І.** (2006). *За тебе, свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА.* (Т. 5). Чернівці: Букрек, 352 с.
- Мороз, В.** (2013). Кадровий склад крайового осередку пропаганди ОУН Подільського краю. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, (24), 279–292.
- Мороз, В.** (2011). Особові справи студентів як джерело вивчення Українського визвольного руху. *Український визвольний рух*, (15), 156–190.
- Ніколаєва, Н.** (2012). *Підпільні друкарні ОУН та їх ліквідація каральними органами СРСР в 1944–1954 рр.* Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 132 с.
- Паньків, М.** (2012). *Схрони, криївки і бункери ОУН–УПА.* Коломия: Вік, 192 с.
- Папакін, Г.** (2012). *Українські визвольні змагання 1939–1956: джерельний контент.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 358 с.
- Патриляк, І. К.** (2012). *«Встань і борись слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.).* Львів: Часопис, 592 с.
- Польова, Ю.** (2009). Йосип Демчук («Луговий») – провідник Дунаєвського та Вінницького надрайонів ОУН(б) на Поділлі (1946–1951). *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*, (16), 205–207.
- Польова, Ю.** (2011). Крах Кам'янець-Подільського окружного проводу Українських Націоналістів у 1951–1952 рр. *Гілея*, (50), 174–179.
- Польова, Ю.** (2011). Ліквідація Дунаєвського надрайонного проводу ОУН(б) (1951 р.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, (104), 55–59.
- Примаченко, Я. Л.** (2010). *Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 182 с.
- Пукач, В.** (2007). Омелян Польовий («Остап») – командир Третьої Подільської воєнної округи «Лисоня» (УПА–Захід). *Мандрівець*, (5), 85–88.
- Рущкий, М.** (2010). Діяльність ОУН і УПА на Славутчині. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*, (16), 123–133.
- Савка, Б.** (2009). *Останні на полі слави. З історії національно-визвольної боротьби кінця 40-х – початку 50-х років на терені Чортківської округи ОУН.* Тернопіль: Джура, 336 с.
- Слободянюк, П.** (2007). *Воєнне лихоліття на Поділлі (1941–1945 рр.).* Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 312 с.

Соловей, В. (2017). Вінницький надрайонний провід ОУН (6): структура, пропагандивні заходи (1949–1951). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість*, (29), 229–237.

Соловей, В. (2017). Діяльність Кам'янець-Подільського надрайонного проводу ОУН(6) в 1948–1952 рр. *Evropský filozofický a historický diskurz*, (4), 35–41.

Соловей, В. (2015). Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього життя на Поділлі в 1941–1944 рр. (за матеріалами місцевої періодики). *Збірник праць науково-дослідного інституту пресознавства*, (5), 189–202.

Соловей, В. (2017). Підпільні друкарні та схрони ОУН (6) на території Кам'янець-Подільської області (1948–1951). *Емінак: науковий цоқквартальник*, (1), 59–64.

Соловей, В. (2017). Рейди УПА на Поділлі в 1943 році. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, (30), 192–200.

Стасюк, О. (2011). *Підпільні друкарні ОУН (1941–1953 рр.)*. Львів, 296 с.

У Сибір за брата. Історія Михайла Николина, жителя села Олексинці. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/59e1bc0fb5e8d/> (дата звернення 1.06.2021).

Філіпюк, А. & Ярич В. (2016). П'ятитомне видання В. Сергійчука «Український здви́г», як джерело вивчення самостійницького руху на Буковині і Поділлі. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*, (2), 129–134.

Хобот, П. (2013). Створення Південної похідної групи ОУН(Б) та її діяльність протягом 1939–1941 рр. *Військово-науковий вісник*, (20), 156–168.

Ходанович, О. (2005). До питання еволюції ідейно-політичних засад ОУН у роки німецької окупації України (1941–1944 рр.). *Збірник наук. праць науково-дослідного інституту українознавства*, (4), 92–100.

Ходанович, О. (2005). Роль похідних груп в еволюції ідейно-політичних засад ОУН в роки німецько-радянської війни. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*, (9), 187–192.

Штендера, Є. (1989). Збірник про третю Подільську воєнну округу УПА «Лисоня». *Літопис Української Повстанської Армії*, (12), 7–16.

Ярич, В. (2016). Молоді борці Поділля за українську національну ідею у повоєнні роки. *Український визвольний рух*, (21), 209–234.

Ярич, В. (2019). Секретна операція боївки Василя Галаси «Орлана» в Кам'янець-Подільській області. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*, (12), 312–324.

References:

Bilas, I. (1994). *Represyвно-karalna systema v Ukraini 1917–1953: suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz* [The repressive and punitive system in Ukraine in 1917–1953: the socio-political and historical-legal analysis]. Kyiv: Lybid, 432 s. [in Ukrainian].

Viedienieiev, D., Bystrukhin, H. (2007). *Dvobii bez kompromisiv. Protvyborstvo spetspid-rozdiliv OUN ta radianskykh syl spetsoperatsii 1945–1980-ti roky* [The duel without compromise. The confrontation between OUN special forces and the Soviet special operations forces. The 1945–1980s]. Kyiv: K.I.S., 568 s. [in Ukrainian].

Volodymyriv, B. (2004). *Povernennia iz zabuttia: (diialnist natsionalistychnoho pidpil-lia na Letychivshchyni pid chas Druhoi svitovoi viiny v 1941–1943 rokakh)* [The return from oblivion: (the activity of the nationalist underground in Letychiv region during WWII in 1941–1943)]. Letychiv, 67 s. [in Ukrainian].

Volianiuk, S. (2015). Orhanizatsiino-terytorialnyi podil Podilskoho kraiu OUN [The organizational and territorial division of the Podil region of the OUN]. *Drohobyskyi kraieznavchyyi zbirnyk*, (2), 259–269. [in Ukrainian].

Volianiuk, S. (2012). Rozbudova ta diialnist VO «Lysonia» u 1944 rotsi [The development and activity of the military district “Lysonia” in 1944]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, (22), 306–315. [in Ukrainian].

Volianiuk, S. B. (2016). Stvorennia ta diialnist voiennoi okruhy UPA «Lysonia» [The establishment and activity of the military district of the UPA “Lysonya”] (*Candidate's thesis*). Kyiv. 238 s. [in Ukrainian].

Volianiuk, S. (2014). Formuvannia ta kadrovyi sklad viiskovoho shtabu voiennoi okruhy UPA «Lysonia» [The formation and personnel of the military headquarters of the military district of the UPA “Lysonya”]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, (24), 316–330. [in Ukrainian].

Hai-Nyzhnyk, P. (2020). *Ukrainska Derzhava: suspilno-politychna model i sotsialno-ekonomichnyi lad v teorii ta ideologii OUN (b) (1940–1990 rr.)* [The Ukrainian State: the socio-political model and the socio-economic system in the theory and ideology of the OUN (b) (1940–1990)]. Kyiv: Krok, 432 s.

Huryh, V. Y., Zavalniuk, K. V., Petrenko, O. S., Stetsiuk, T. V. (2009). *Neskoreni: natsionalno-vyzvolnyi rukh na Vinnychchyni 40–50-kh rokiv XX st.: movoiu dokumentiv ta doslidzhen* [The unconquered: the national liberation movement in the Vinnytsia region in the 1940s and 1950s: in the language of the documents and the research]. Vinnytsia: DP «Derzhavna kartohrafichna fabryka», 304 s. [in Ukrainian].

Danylenko, V. (2005). Diialnist OUN na Kyivshchyni: zapysky «Kobzaria» [The OUN activities in the Kyiv region: the notes of “Kobzar”]. *Istorychnyi zhurnal –Historical Journal*, 5, 103–122. [in Ukrainian].

Denyshchuk, O. (2008). *Bopotba UPA proty nimetskykh okupantiv*. [The UPA's struggle against the German occupants] (v 2 t. T. 2). Pivne: PPDМ, 216 s. [in Ukrainian].

Duda, A., Staryk, V. (1995). *Bukovynskyyi kurin v boiakh za ukrainsku derzhavnist: 1918–1941–1944* [The Bukovynian hut in the battles for Ukrainian statehood: 1918–1941–1944]. Chernivtsi: Ukrainskyi Narodnyi Dim v Chernivtsiakh, 271 s. [in Ukrainian].

Zabilyi, R. (2012). Stvorennia UPA v 1942 r.: vid teorii do praktyky [The establishment of the UPA in 1942: from theory to practice]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, (22), 269–279. [in Ukrainian].

Zabilyi, R. V. (2015). *Osoblyvosti zbroinoi borotby Ukrainskoi povstanskoï armii v 1942–1949 rr.*: [The features of the armed struggle of the UPA in 1942–1949] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Lviv, 20 s. [in Ukrainian].

Zahadkova istoriia kerivnyka Vinkovetskoho nadraionnoho provodu OUN [The mysterious story of the head of the Vinkovets OUN supra-district leadership]. Retrieved from <http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/08/28/152839/> [in Ukrainian].

Ilmynskyy, V. (2016). *Karpatskyi kraj OUN v ukrainskomu vyzvolnomu rusi (1945–1954 rr.)* [The Carpathian region of the OUN in the Ukrainian liberation movement (1945–1954)]. Drohobych: Posvit, 695 s. [in Ukrainian].

Ishchuk, O. (2006). Diialnist molodizhnykh struktur OUN(b) na terytorii tsentralnykh ta skhidnykh oblastei Ukrainy u 1945–1954 rr. [The activities of the OUN (b) youth structures on the territory of the central and eastern regions of Ukraine in 1945–1954]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, (8), 225–252. [in Ukrainian].

Ishchuk, O. (2011). *Molodizhni orhanizatsii OUN (1939–1955 rr.)*[The OUN youth organizations (1939-1955)]. Lviv; Toronto: Litopys UPA, 941 s. [in Ukrainian].

Kentii, A. (1999). *Narys borotby OUN-UPA v Ukraini (1945–1956 rr.)* [The essay on the OUN-UPA struggle in Ukraine (1945–1956)]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 111 s. [in Ukrainian].

Kentii, A. (1999). *Ukrainska Povstanska Armiia v 1944–1945 rr.* [The Ukrainian Insurgent Army in 1944–1945]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 219 s. [in Ukrainian].

Kyrychuk, Yu. (2003). *Ukrainskyi natsionalnyi rukh 40–50-kh rokiv XX stolittia: ideolohiia ta praktyka* [The Ukrainian national movement of the 40–50s of the XX century: ideology and practice]. Lviv: Dobra sprava, 464 s. [in Ukrainian].

Kovalchuk, V. (2011). *OUN v Tsentralnii, Pivdennii ta Skhidnii Ukraini. 1941–1950-ti rr.* [The OUN in Central, Southern and Eastern Ukraine. 1941–1950s]. Kyiv, 80 s. [in Ukrainian].

Kovaliuk, R. (2001). *Ukrainskyi studentskyi rukh na zakhidnykh zemliakh. XIX – XX st.* [The Ukrainian student movement in the western lands. The XIX - XX centuries.]. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 420 s. [in Ukrainian].

Kolomiets, I. (2010). *OUN-UPA na Vinnychchyni v roky borotby za Ukrainsku Samostiinu Sobornu Derzhavu* [The OUN-UPA in the Vinnytsia region during the struggle for the Ukrainian Independent Conciliar State]. Lityn: «Litynska raionna drukarnia», 247 s. [in Ukrainian].

Kul'chyts'kyy, V. (2001). *Vykhovna robota z moloddiu v period vyzvolnykh zmahan (na materialakh zakhidnoho rehionu Ukrainy (20–50 rr. XX st.))* [Educational work with youth during the liberation struggle (on the materials of the western region of Ukraine) (the 20–50s of the XX century)]. Ternopil, 124 s. [in Ukrainian].

Kul'chyts'kyy, S. (Ed.). (2005). *Orhanizatsiya Ukrayins'kykh Natsionalistiv i Ukrayins'ka Povstans'ka Armiya. Istorychni narysy* [Organization of Ukrainian Nationalists and Ukrainian Insurgent Army. Historical essays]. Kyiv: Nauk. dumka, 496 s.

Kurylyshyn, K. (2007). *Ukrainska lehalna presa periodu nimetskoï okupatsii (1939–1944 rr.)* [Ukrainian legal press of the period of the German occupation (1939–1944)]. (Vol. 1). Lviv, 640 s. [in Ukrainian].

Kurylyshyn K. (2007). *Ukrainska lehalna presa periodu nimetskoï okupatsii (1939–1944 rr.)* [Ukrainian legal press of the period of the German occupation (1939–1944)]. (Vol. 2). Lviv. 592 s. [in Ukrainian].

Marchuk, I. (2011). Likvidatsiia radianskymy karalno-represyvnymy orhanamy Podilskoho kraiovoho provodu OUN (1945–1952) [The Liquidation of the Podilsk regional leadership of the OUN by the Soviet punitive and repressive bodies (1945–1952)]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, (15), 191–214. [in Ukrainian].

Myzak, N. (2014). *Malokuzhelivskyi arkhiv Vinkovetskoho provodu OUN Kamianets-Podilskoi okruhy: vidkryttia i vidtvorennia* [The Malokuzheliv Archive of the Vinkovetsky branch of the OUN of the Kamianets-Podilsky District: the opening and reproduction]. *Mandrivets*, (6), 41–48. [in Ukrainian].

Myzak, N. S., Horbatiuk V. I. (2006). *Za tebe, sviata Ukraino. Kamianets-Podilska oblast u vyzvolnii borotbi OUN, UPA* [For you, holy Ukraine. The Kamianets-Podilsky region in the liberation struggle of the OUN, UPA]. (Vol 5). Chernivtsi: Bukrek, 352 s. [in Ukrainian].

Moroz, V. (2013). Kadrovyy sklad kraiovoho oseredku propahandy OUN Podilskoho kraiu [The personnel of the regional propaganda center of the OUN of the Podilsk region]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, (24), 279–292. [in Ukrainian].

Moroz, V. (2011). Osobovi spravy studentiv yak dzherelo vyvchennia Ukrainskoho vyzvolnoho rukhu [Personal files of students as a source of study of the Ukrainian liberation movement]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, (15), 156–190. [in Ukrainian].

Nikolaieva, N. (2012). *Pidpilni drukarni OUN ta yikh likvidatsiia karalnymy orhanamy SRSR v 1944–1954 rr.* [The OUN underground printing houses and their liquidation by the punitive bodies of the USSR in 1944–1954]. Toronto; Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA», 132 s. [in Ukrainian].

Pankiv, M. (2012). *Skhrony, kryvky i bunkery OUN–UPA* [The OUN-UPA shelters, hide-outs and bunkers]. Kolomyia: Vik, 192 s. [in Ukrainian].

Papakin, H. (2012). *Ukrainski vyzvolni zmahannia 1939–1956: dzherelnyi kontent* [The Ukrainian liberation struggles 1939–1956: source content]: *Problemy klasyfikatsii y zmistu dzherel povstanskoho ta radianskoho pokhodzhennia*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 358 s. [in Ukrainian].

Patryliak, I. K. (2012). «Vstan i borys slukhai i vir...»: *ukrainske natsionalistyчне pidpilia ta povstanskiy rukh (1939–1960 rr.)* [«Stand up and fight, listen and believe»: the Ukrainian nationalist underground and the insurgent movement (1939-1960)]. Lviv: Chasopys, 592 s. [in Ukrainian].

Polova, Yu. (2009). Yosyp Demchuk (“Luhovyi”) – providnyk Dunaievetskoho ta Vinnytskoho nadraioniv OUN(b) na Podilli (1946–1951) [Yosyp Demchuk (“Luhovyi”) – the leader of the Dunayevetsky and Vinnytsia supraregions of the OUN (b) in Podillya (1946-1951)]. *Aktualni problemy vitchyznianoi ta vsesvitnoi istorii*, (16), 205–207. [in Ukrainian].

Polova, Yu. (2011). Krakh Kamianets-Podilskoho okruzhnogo provodu Ukrainskykh Natsionalistiv u 1951–1952 rr. [The collapse of the Kamianets-Podilsky district leadership of the Ukrainian Nationalists in 1951–1952]. *Hileia*, (50), 174–179. [in Ukrainian].

Polova, Yu. (2011). Likvidatsiia Dunaievetskoho nadraionnogo provodu OUN(b) (1951 r.) [The liquidation of the Dunaevets supra-district leadership of the OUN(b) (1951)]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*, (104), 55–59. [in Ukrainian].

Prymachenko, Ya. L. (2010). *Pivnichnoamerykanska istoriografiiia diialnosti OUN i UPA* [North American historiography of the OUN and UPA]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 182 s. [in Ukrainian].

Pukach, V. (2007). Omelian Polovyi («Ostap») – komandyr Tretoi Podilskoi voiennoi okruhy «Lysonia» (UPA–Zakhid) [Omelyan Polyovyi (“Ostap”) – the Commander of the Third Podilsk Military District “Lysonya” (UPA–West)]. *Mandrivets* (5), 85–88. [in Ukrainian].

Rutskiy, M. (2010). Diialnist OUN i UPA na Slavutchyni [The activities of the OUN and UPA in Slavutych]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*, (16), 123–133. [in Ukrainian].

Savka, B. (2009). *Ostanni na poli slavy. Z istorii natsionalno-vyzvolnoi borotby kintsia 40-kh – pochatku 50-kh rokiv na tereni Chortkivskoi okruhy OUN* [The last on the field of glory. From the history of the national liberation struggle of the late 40’s – early 50’s in the Chortkiv district of the OUN]. Ternopil: Dzhura, 336 s. [in Ukrainian].

Slobodianuk, P. (2007). *Voienne lykholittia na Podilli (1941–1945 rr.)* [The war trouble in Podillya (1941-1945)]. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory–2006», 312 s. [in Ukrainian].

Solovei, V. (2017). Vinnytskiy nadraionnyi provid OUN (b): struktura, propahandyjni zakhody (1949–1951) [The Vinnytsia supra-district leadership of the OUN (b): the structure, propaganda measures (1949–1951)]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, (29), 229–237. [in Ukrainian].

Solovei, V. (2017). Diialnist Kamianets-Podilskoho nadraionnogo provodu OUN(b) v 1948–1952 rr. [The activities of the Kamianets-Podilsky OUN (b) supra-district leadership in 1948–1952]. *Evropský filozofický a historický diskurz*, (4), 35–41. [in Ukrainian].

Solovei, V. (2015). Osoblyvosti sotsialno-ekonomichnoho ta kulturno-osvitnoho zhyttia na Podilli v 1941–1944 rr. [The peculiarities of the socio-economic and cultural-educational life in Podillya in 1941–1944 (according to local periodicals)]. *Zbirnyk prats naukovy-doslidnoho instytutu presoznavstva*, (5), 189–202. [in Ukrainian].

Solovei, V. (2017). Pidpilni drukarni ta skhrony OUN (b) na terytorii Kamianets-Podilskoi oblasti (1948–1951) [The underground printing houses and vaults of the OUN (b) in the territory of the Kamianets-Podilsky region (1948–1951)]. *Eminak: naukovyi shchok-vartalnyk*, (17), 59–64. [in Ukrainian].

Solovei, V. (2017). Reidy UPA na Podilli v 1943 rotsi [The UPA raids in Podillya in 1943]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, (30), 192–200. [in Ukrainian].

Stasiuk, O. (2011). *Podpilni drukarni OUN (1941–1953 rr.)* [The OUN underground printing houses (1941–1953)]. Lviv, 296 s. [in Ukrainian].

U Sybir za brata. Istoriia Mykhaila Nykolyna, zhytelia sela Oleksyntsi [To Siberia for the brother. The story of Mykhailo Nykolyn, a resident of the village of Oleksyntsi]. Retrieved from: <http://www.istpravda.com.ua/articles/59e1bc0fb5e8d/> [in Ukrainian].

Filiniuk, A., Yarych, V. (2016). Piatyotomne vydannia V. Serhiichuka “Ukrainskyi zdvyh”, yak dzherelo vyvchennia samostiinytskoho rukhu na Bukovyni i Podilli [V. Serhiychuk’s five-volume edition “The Ukrainian Shift” as a source for studying the independence movement in Bukovyna and Podillya]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho natsionalnoho universytetu imeni Yurii Fedkovycha. Istoriia*, (2), 129–134. [in Ukrainian].

Khobot, P. (2013). Stvorennia Pivdennoi pokhidnoi hrupy OUN(B) ta yii dialnist protiahom 1939–1941 rr. [The establishment of the OUN (B) Southern Group and its activities during 1939–1941]. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, (20), 156–168. [in Ukrainian].

Khodanovych, O. (2005). Do pytannia evoliutsii ideino-politychnykh zasad OUN u roky nimetskoj okupatsii Ukraini (1941–1944 rr.) [On the question of the evolution of the ideological and political foundations of the OUN during the years of the German occupation of Ukraine (1941–1944)]. *Zbirnyk naukovykh prats Naukovy-doslidnoho instytutu ukrainoznavstva*, (4), 92–100. [in Ukrainian].

Khodanovych, O. (2005). Rol pokhidnykh hrup v evoliutsii ideino-politychnykh zasad OUN v roky nimetsko-radianskoj viiny [The role of derivative groups in the evolution of the ideological and political foundations of the OUN during the German-Soviet war]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho*, (9), 187–192. [in Ukrainian].

Shtendera, Ye. (1989). Zbirnyk pro tretiu Podilsku voiennu okruhu UPA «Lysonia» [The collection about the third Podilsk military district of the UPA “Lysonya”] (Vol 12). *Litopys Ukrayins’koyi Povstans’koyi Armii*, (12), 7–16. [in Ukrainian].

Yarych, V. (2016). Molodi bortsy Podillia za ukrainsku natsionalnu ideiu u povoienni roky [Young fighters of Podillya for the Ukrainian national idea in the postwar years]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, (21), 209–234.

Yarych, V. (2019). Sekretna operatsiia boivky Vasylia Halasy «Orlana» v Kamianets-Podilskii oblasti [The secret operation of the battle group of Vasyl Galas “Orlan” in the Kamianets-Podilsky region]. *Visnyk Kam’ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka*, (12), 312–324. [in Ukrainian].

Отримано: 03.06.2021

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-32.81-93
УДК 061.2-055.2(477):94(437)«1922/1938»

МИШУСТА Анастасія – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії, соціології та історії Дніпровського державного аграрно-економічного університету, вул. Сергія Єфремова, 25, м. Дніпро, індекс 49000, Україна (myshusta2010@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8257-972X>

MYSHUSTA Anasasiia – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Philosophy, Sociology and History Dnipro State Agrarian and Economic University, 25, Serhii Efremov Street, Dnipro, index 49000, Ukraine (myshusta2010@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Мишуста, А. (2021). Українки у міжвоєнній Чехословаччині: матеріальна підтримка української емігрантської спільноти. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (32), 81-93.

УКРАЇНКИ В МІЖВОЄННІЙ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ: МАТЕРІАЛЬНА ПІДТРИМКА УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАНТСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ

Анотація. Мета дослідження: розкрити питання надання матеріальної допомоги українській емігрантській спільноті українськими жіночими організаціями у Чехословаччині міжвоєнного періоду. **Методологія дослідження.** Вивчення діяльності українських жінок-емігранток у міжвоєнній Чехословаччині базувалося на принципах історизму, об'єктивності та системності дослідження. Також використані загальнонаукові (історичний, логічний, біографічний) та спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний проблемно-хронологічний) методи. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше системно висвітлено матеріальну підтримку діяльності українських жіночих організацій у міжвоєнній Чехословаччині (1921-1938). **Висновки.** У цій розвідці увага зосереджена на українських жіночих організаціях, які надавали допомогу представникам емігрантської спільноти передусім матеріально, а саме на діяльності секції допомоги жінкам і дітям при Українському громадському комітеті, Українському жіночому союзі та Громаді українських студенток. Секція допомоги жінкам і дітям при Українському громадському комітеті провела реєстрацію дітей та жінок у Празі, які потребували всебічної допомоги (1922-1923), неодноразово організовувала збір коштів для дітей, які разом із батьками перебували у польських і чехословацьких таборах для інтернованих, опіку-

валася питаннями переведення цих дітей до шкіл ЧСР, створила ївцацьку майстерню, в якій працювали українки, по можливості надавала емігрантам грошову допомогу. Український жіночий союз у Празі проводив благодійні вечори, де збирали кошти на користь громадських, військових та культурних діячок, які перебували в еміграції; за підтримки Масарикової ліги проти туберкульозу започаткував надання безкоштовної медичної допомоги українським емігрантам; у 1933 р. завдяки дотаціям Нансенівського комітету створив у Празі власну їдальню, яка не лише забезпечувала емігрантів недорогим та якісним харчуванням, але й була культурним осередком. Громада українських студенток працювала в сфері забезпечення українських студенток необхідними одягом і коштами, які переважно отримували від Чесько-українського комітету.

Ключові слова: український жіночий рух, емігранти, допомога, міжвоєнний, Чехословаччина.

UKRAINIAN WOMEN IN INTERWAR CZECHOSLOVAKIA: MATERIAL SUPPORT TO THE UKRAINIAN EMIGRANT COMMUNITY

Abstract. *The purpose of the study is to reveal the issue of providing material assistance to the Ukrainian emigrant community by Ukrainian women's organizations in Czechoslovakia in the interwar period. Research methodology.* The principles of historicism, objectivity, and systematic research have been used in the study of the activities of Ukrainian emigrant women in interwar Czechoslovakia. The general scientific (historical, logical, biographical) and special-historical (historical-genetic, historical-comparative, historical-typological problem-chronological) methods have been used. **Scientific novelty** is that for the first time material support to the activities of Ukrainian women's organizations in interwar Czechoslovakia (1921-1938) has been systematically covered. **Conclusions.** This article is focused on Ukrainian women's organizations, which supported members of the immigrant community primarily materially, namely the activities of the section of assistance to women and children at the Ukrainian Public Committee, the Ukrainian Women's Union, and the Ukrainian Female Student Community. The section for assistance to women and children at the Ukrainian Public Committee registered children and women in Prague who needed comprehensive assistance (1922-1923); fundraising for children who were staying with their parents in Polish and Czechoslovak internment camps was held repeatedly; the transfer of these children to schools in Czechoslovakia was organized; a sewing workshop, which employed Ukrainian women, was created; financial aid to emigrants was given if that was possible. The Ukrainian Women's Union held charity evenings in Prague to raise funds for public, military, and cultural figures who were in exile; with the support of the Masaryk League against tuberculosis, the provision of free medical care to Ukrainian emigrants was initiated; in 1933, thanks to the grants from the Nansen Committee, its own canteen in Prague was established, which not only provided emigrants with inexpensive and high-quality food but also was a cultural centre. The community of Ukrainian female students worked in the field of providing Ukrainian female students with necessary clothes and funds, which they mainly received from the Czech-Ukrainian Committee.

Key words: Ukrainian women's movement, emigrants, assistance, interwar, Czechoslovakia.

Постановка проблеми. Вивчення діяльності української еміграції міжвоєнного періоду в Чехословаччині (далі – ЧСР) користується певною популярністю серед сучасних дослідників. І це не випадково. Оскільки уряд цієї

країни створив найсприятливіші умови для проживання та діяльності біженців з теренів колишньої Російської імперії. Серед розмаїття українських організацій в ЧСР «губляться» відносно невеликі союзи, гуртки, секції, громади, які своєю копіткою щоденною працею полегшували життя новоприбулим українцям та їх родинам, займалися громадською, культурницькою, освітньою роботою. Мова йде про українські жіночі організації. Українки на волонтерських засадах включалися у процес адаптації своїх співвітчизників до нових для них умов, опікуючись різними повсякденними аспектами життя. Спектр їхньої діяльності охоплював моменти від допомоги в пошуку житла, забезпечення найнеобхіднішим одягом, взуттям, продуктами, влаштуванням дітей у школи та притулки, клопотання про надання стипендій до створення культурницьких осередків для українських емігрантів. У зв'язку із зовнішньою агресією сусідньої держави за останні сім років питання внутрішньої еміграції в Україні набуло неабиякої актуальності. Забезпечення внутрішньо переміщених осіб найнеобхіднішими речами, помешканням, новою роботою дає нам привід звернутися до вже виробленого алгоритму дій у подібних ситуаціях. Відзначимо, що варто також тримати у полі зору питання зовнішньої еміграції та збереження при цьому українцями своєї ідентичності за межами батьківщини. Цьому сприяють різні українські спільноти за кордоном, які вибудовують свою діяльність на досвіді своїх попередників.

Аналіз джерел та останні дослідження. Наше дослідження ґрунтується переважно на архівних джерелах, які зосереджені у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України та Центральному державному архіві зарубіжної україніки. Основний масив інформації про діяльність українських жіночих організацій у ЧСР зосереджений саме у цих установах і представлений статутами, протоколами засідань, звітами про проведену роботу цих організацій, також змістовним джерелом є щоденники, спогади представниць української еміграції, їх епістолярна спадщина, оповідні матеріали періодики того часу.

Заявлена тема не була окремим предметом вивчення, хоча деяких її сюжетів торкалися такі дослідники: М. Богачеська-Хомяк (Богачеська-Хомяк, 2018), В. Піскун (Піскун, 2006), О. Джус (Джус, 2002), О. Вагіна (Вагіна, 2010), М. Бойчук, Р. Лякіна, (Бойчук, Лякіна, 2009), Л. Божук (Божук, 2014), А. Мишуста (Мишуста, 2016) та ін.

Мета статті. Спираючись на наявну джерельну базу, дослідити та висвітлити процес надання матеріальної допомоги українській емігрантській спільноті українцями-емігрантками Чехословаччини у міжвоєнний період.

Вклад основного матеріалу. Хронологічні рамки дослідження: 1921 р. – березень 1939 р. Нижня межа визначається виникненням першої української жіночої організації в ЧСР, а верхня – припиненням діяльності Української жіночої національної ради й окупація Німеччиною

Чехословаччини, що призвело до фактичної ліквідації Чехословацької республіки як держави.

У зазначений період у Чехословаччині діяло шість українських жіночих організацій: секція допомоги жінкам і дітям при Українському громадському комітеті (далі - УГК), Громада українських студенток (далі - ГУС), Український жіночий союз у Празі (далі - УЖС), Союз українок-християнок у Подебрадах, пражька філія Української жіночої національної ради, Гурток старших пластунок «Україна».

Склад українських жіночих організацій не був сталим і постійно змінювався, оскільки доводилося часто змінювати місце проживання та/або не було можливості робити членські внески. Не зважаючи на це, з активних громадських діячок сформувався кістяк українського жіночого руху в ЧСР. На нашу думку, до них слід віднести: Софію Русову, Зінаїду Мирну, Христину Кононенко, Ганну Чикаленко-Келлер, Ольгу Галаган, Ганну Григорієву, Євгенію Лоську, Маргариту Іваненко, Марію Фуртак, Михайлину Войтович та ін. (Мишуста, 2016, с. 105).

У даній розвідці наша увага зосереджена, на тих організаціях, які допомагали у пошуці роботи, забезпечували житлом, асигнували невеликі суми для побутових потреб та/або навчання, направляли хворих на лікування та реабілітацію, проводили дитячі свята, надавали необхідний одяг і взуття, влаштовували дітей і молодь до українських та/або чехословацьких освітніх закладів тощо. А саме на діяльності секції допомоги жінкам і дітям при УГК, Українському жіночому союзі та Громаді українських студенток.

Джерела фінансування вищевказаних організацій були різними. Наприклад, секція допомоги жінкам і дітям при УГК отримувала фінансову й матеріальну підтримку в рамках «російської допомогової акції»; Український жіночий союз у Празі, Громада українських студенток самостійно забезпечували своє фінансування (членські внески, проведення концертів, лотерей, благодійні внески тощо). Відзначимо, що жіночі організації, як і більшість емігрантських спілок, завжди відчували потребу в коштах. Незважаючи на фінансові труднощі, українки надавали матеріальну допомогу своїм співвітчизникам.

Матеріальний стан українських емігрантів, які прибували до ЧСР та проживали в республіці зазвичай був незадовільний. Люди потребували найнеобхіднішого: харчування, помешкання, одягу, взуття, медичної допомоги. Необхідно було створити центр надання первинної допомоги для новоприбулих та для підтримки українців, які вже перебували в Чехословаччині. За сприяння уряду республіки було створено Український громадський комітет, який взяв на себе функції надання матеріальної підтримки для українських емігрантів.

При УГК працювала секція допомоги жінкам і дітям, представниці якої зосредили свою роботу на наданні матеріальної підтримки українським жінкам та дітям, які знаходились у ЧСР.

У 1922 р. в Подебрадах була заснована Українська господарська академія, де продовжували своє навчання українці, які емігрували до ЧСР. Після

Праги Подебради стали другим містом за кількістю представників української еміграції. Для підвищення ефективності роботи секція допомоги жінкам і дітям при УГК, розділилась на дві робочі групи: празьку й подебрадську. Празьку групу очолювала Ольга Галаган, подебрадську – Софія Русова (ЦДАВО України, ф. 3801, оп. 1, спр. 523, арк. 1).

Для того, щоб визначити об'єми матеріальної допомоги українським дітям, необхідно було провести їх реєстрацію. Слід зауважити, що празькій групі спочатку не вдавалося провести відносно точний облік дітей, оскільки в самій Празі їх було небагато. До того ж, батьки віддавали своїх дітей навчатися до чехословацьких шкіл та притулків, що ускладнювало процес зібрання відомостей про них.

Незважаючи на це, наприкінці 1922 р. у Празі було зареєстровано 58 дітей віком до 5 років та 37 дітей, вік яких перевищував 5 років (всього 95). Паралельно з цим була зібрана інформація про кількісний склад українського жіноцтва в Празі та на її околицях. Відповідно до неї 222 українки потребували матеріальної допомоги. Наприкінці 1923 р. було зареєстровано 67 дітей різного віку, а також 29 дітей-сиріт, яких перевели до української пластунської школи з табору для інтернованих у Каліші (Польща) (ЦДАВО України, ф. 3801, оп. 1, спр. 90, арк. 29).

Актив празької групи провів роботу щодо збору пожертвувань на допомогу голодуючим дітям в Україні та сухотним українцям, які були інтерновані в польських таборах. Так, восени 1922 р. організаційний комітет секції допомоги жінкам і дітям видав чеською мовою оповідання українського письменника М. Левицького «Петрусів сон». Це видання було успішно реалізоване, а отримані кошти, направлені для голодуючих дітей України (ЦДАВО України, ф. 3801, оп. 1, спр. 90, арк. 5зв.).

Подебрадська група жіночої секції теж працювала з українським жіноцтвом, яке опинилося в еміграції. Під егідою комісії допомоги при УГК була створена швацька майстерня, до якої влаштовували працювати українських емігранток. Вони забезпечували недорогою білизною студентів Подебрад.

Членкині секції надавали допомогу жінкам і дітям, які знаходилися в таборах для інтернованих армій Української Народної Республіки та Української Галицької армії в Польщі та Чехословаччині. Найгірші умови проживання були в польських таборах для інтернованих. Тому батьки діти, яких перебували разом із ними в польському таборі для інтернованих Щипіорно, звернулись до С. Русової з проханням клопотати перед УГК про переведення їхніх дітей до шкіл ЧСР. Вони наголошували на тому, що місцевий інтернат, в якому перебувають їхні діти, «довів до жахливого морального і матеріального стану наш сім'я», самі таборяни не мали можливості організувати школу для своїх дітей через відсутність коштів та вчителів. До листа-прохання був доданий список з 14 дітей (12 дівчат і 2 хлопці), в якому було зазначено вік дітей та рівень їхньої освіти. Всі діти були розміщені в перехідній станиці при УГК, а потім влаштовані до українських шкіл у ЧСР (ЦДАВО України, ф. 3801, оп. 1, спр. 523, арк. 29).

У чехословацьких таборах для інтернованих перебували діти-сироти, які не мали рідних, тому ними опікувалася українська громада в ЧСР. Так, у грудні 1923 р. за сприяння Чехословацького Червоного Хреста секція допомоги жінкам і дітям організувала вивезення до Праги 29 дітей-сиріт разом з двома виховательками, які перебували в Калішському таборі для інтернованих.

До цієї секції часто звертались жінки через складне матеріальне становище, як правило, маючи на руках маленьких дітей, вони не могли влаштуватися на роботу. В таких випадках комісія виділяла невелику матеріальну допомогу, розмір якої коливався від 20 до 200 крон. За весь період існування секції така допомога надавалася 46 раз (ЦДАВО України, ф. 3801, оп. 1, спр. 523, арк. 4).

Наприклад, 23 січня 1924 р. 200 крон отримала студентка Раєвич у зв'язку з народженням дитини; 13 лютого того ж року 150 крон виділено студентці Шляхтиченко через хворобу дитини; 12 квітня 20 крон для своєї семимісячної дитини отримала Параска Попович (ЦДАВО України, ф. 3801, оп. 1, спр. 523, арк. 10зв., 12, 14зв.). Інколи через відсутність вільних коштів допомога надавалася одягом, білизною, взуттям, тканиною для пошиття білизни та пелюшок. Цією ділянкою роботи займалась Г. Григорієва.

До секції нерідко зверталися жінки, яким ніде було жити. Представниці комісії, як правило, підшукували для них тимчасове житло. За ініціативою жіноцтва УГК для українських студентів/ок інколи виділялися кошти на харчування, оскільки серед студентської молоді мали місце випадки втрати свідомості через недоїдання. У протоколі засідань жіночої секції від 18 грудня 1923 р. зазначено, що студентка Ольга Чайківська: «... знепритомніла в Українській хаті від недоїдання» (ЦДАВО України, ф. 3801, оп. 1, спр. 333, арк. 28).

Цікавими є згадки у протоколах секції про В. Маруняка (1913-1997), відомого публіциста та історика української діаспори. У 1924 р. він разом з матір'ю емігрував до Чехословаччини, оселившись у передмісті Праги. Його мати, К. Маруняк, у травні 1924 р. звернулася до жіночої секції при УГК з проханням допомогти сину вступити до української школи в ЧСР. Зрештою, за сприяння Г. Григорієвої хлопця прийняли в інтернат Української реальної гімназії, де він здобув початкову освіту (ЦДАВО України, ф. 3801, оп. 1, спр. 523, арк. 17, 18зв.).

У свою чергу жіноча секція УГК нерідко сама зверталася по матеріальну підтримку до Чехословацького Червоного Хреста, співробітники якого зазвичай задовольняли такі прохання. Зокрема, у такий спосіб Червоний Хрест допомагав отримувати грошову допомогу для дітей студентів/ок, а також сприяв організації зібрання коштів для хворих на туберкульоз.

Слід підкреслити, що через поступове згортання «російської допомогової акції», починаючи з 1924 р., спостерігалось зниження активності в цій сфері діяльності членкинь жіночої секції при УГК.

Ще однією організацією, яка займалася допомогою, культурною та освітньою роботою серед української еміграції в ЧСР, був Український жіночий союз у Празі.

На початку своєї діяльності членкині союзу проводили благодійні вечори, де збирали кошти на користь громадських, військових та культурних діячів, які перебували в еміграції (ЦДАВО України, ф. 3993, оп. 1, спр. 1, арк. 1-13в.).

11 грудня 1923 р. був проведений благодійний концерт з метою матеріальної підтримки громадської діячки Л. Старицької-Черняхівської. За результатами акції їй надіслали 10 доларів США. У грудні 1924 р. грошову допомогу виділили письменниці М. Грінченко, яка перебувала в скрутному матеріальному становищі.

Членкині УЖС взяли на себе організацію матеріальної допомоги для лікарки армії УНР Христини Сушко, у зв'язку з чим підготували й розіслали відповідне звернення до українців у ЧСР. За ініціативою Союзу був створений комітет допомоги, до складу якого увійшли генерал-полковник Армії УНР М. Омелянович-Павленко, полковники Армії УНР К. Цуркан та О. Шаповал, а також членкині Союзу В. Багацька, М. Омельченко.

Завдяки активній діяльності цього комітету для хворої Х. Сушко вдалося зібрати необхідну суму (близько 15 тис. крон) для продовження лікування. Як результат – Х. Сушко «стала на ноги» (вона була паралізована), переїхала з Італії до ЧСР, де закінчила курс реабілітації. У своєму листі-подяці до УЖС лікарка клопотала про виділення їй матеріальної допомоги, оскільки з нею проживало двоє малолітніх дітей. Союз по можливості виділяв Х. Сушко невеликі суми (ЦДАВО України, ф. 3993, оп. 1, спр. 2, арк. 20-20зв., 79). Крім УЖС, матеріальна допомога Х. Сушко надавалася секцією допомоги жінкам і дітям при Українському громадському комітеті (ЦДАВО України, ф. 3801, оп. 1, спр. 523, арк. 18).

У період з 13 червня 1923 р. по 1 січня 1925 р. представницями УЖС на потреби дітей емігрантів та сиріт було зібрано 2 тис. крон. Не зважаючи на обсяги проведеної роботи, у порівнянні з кількістю українських емігрантів та їх дітей, які перебували у скрутному матеріальному становищі, ця сума була незначною (ЦДАВО України, ф. 3993, оп. 1, спр. 1, арк. 13в.).

При Жіночому союзі під керівництвом М. Яреми діяв «Комітет допомоги хворим стрільцям». Жінки відвідували солдатів Української Галицької армії та українське студентство у лікарнях, серед яких чимало хворіли на туберкульоз. Під час різдвяних та великодніх свят членкині УЖС намагалися виділяти кожному солдату невелику суму грошей.

У липні 1924 р. «Комітет допомоги хворим стрільцям» відокремився від УЖС і став самостійною організацією – Українською секцією Масарикової ліги боротьби з туберкульозом. Нагадаємо, що з метою підтримання здоров'я біженців і запобігання розповсюдження серед них туберкульозу, в Чехословаччині була створена Масарикова ліга боротьби з туберкульозом, при якій працювали національні секції.

На утримання Української секції Масарикова ліга виділяла по 12 тис. крон щорічно, крім цього секція влаштовувала благодійні концерти, вечір-

ки, на яких збирала пожертви для своїх підопічних (ЦДАВО України, ф. 4006, оп. 1, спр. 5, арк. 113).

За ініціативою Української секції, УЖС і за фінансової підтримки Масарикової ліги проти туберкульозу започатковано надання безкоштовної медичної допомоги українським емігрантам. Було створено медичну консультацію, в якій працювали лікар (М. Кметь) та медсестра (М. Войтович). Вони проводили огляди та назначали лікування. За приписом лікаря хворі отримували 25 крон на молоко, а медсестра видавала направлення до Чехословацького Червоного Хреста для одержання необхідного одягу і взуття. Своєрідним святом для хворих було отримання какао або шоколаду (ЦДАВО України, ф. 4006, оп. 1, спр. 5, арк. 18). Крім того, лікар М. Кметь регулярно проводив огляди та щеплення дітям в Українському дитячому притулку, коли він ще перебував у Горних Черношицях.

Найчастіше УЖС допомагав Українській секції ліги в повсякденних, побутових справах, як, приміром, надання харчів та напоїв для благодійних вечірок, концертів, які проводила Масарикова ліга.

Збереглися документи, які підтверджують співпрацю Української секції ліги з Громадою українських студенток. Наприклад, такі членкині ГУС як В. Радченко, С. Данькевич, Н. Шеманська звертались до секції за грошовою допомогою та з проханням відправити їх на лікування в санаторії, клопотали про матеріальну підтримку для інших учасниць Громади. Як правило, такі прохання задовольнялись (ЦДАВО України, ф. 4006, оп. 1, спр. 3, арк. 5-21).

Український жіночий союз надавав допомогу товариству «Жіноча самопоміч», яке було засновано в березні 1922 р. у Йозефові. Завдяки матеріальній підтримці УЖС у таборі виготовляли українські вишиванки, які потім реалізовувались у ЧСР та поза її межами, що давало можливість заробити хоча б невеликі кошти на потреби українського жіноцтва в Йозефові (Купцов, Срібняк, 2001, с. 39).

Нерідко по допомогу для дітей звертались батьки, які разом з дітьми перебували у таборах. Ось типовий приклад заяви інтернованого вояка армії УГА В. Пучитського: «Прошу про виділення тимчасової допомоги для моєї дитини Віри, яка з 24 квітня 1924 р. перебуває зі мною в еміграції у таборі в Йозефові». В. Пучитський отримав від Союзу 100 крон, дві сорочки, дві сукні, спідницю та білизну для дочки (ЦДАВО України, ф. 3993, оп. 2, спр. 2, арк. 49). Варто зазначити, що члени УЖС нерідко надавали допомогу таборянам, не чекаючи особистих звернень.

Український жіночий союз тісно співпрацював із секцією допомоги жінкам і дітям при УГК. Використовуючи налагоджені зв'язки з Чехословацьким Червоним Хрестом, українських дітей під час канікул відправляли в чехословацькі сім'ї, де вони могли поправити своє здоров'я.

УЖС і УГК спільно організовували проведення різдвяних і великодніх свят, під час яких українські діти отримували одяг, білизну, панчохи, а що важливіше – перебували у рідному для них середовищі.

Не дивлячись на те, що членкині УЖС постійно проводили благодійні заходи по збору коштів, вони не могли забезпечити всіх, хто потребував матеріальної підтримки. Тому було вирішено надати можливість жінкам самостійно заробляти гроші.

У 1924 р. членкині Українського жіночого союзу в Празі відкрили швацьку майстерню, але її роботу вдалося налагодити не відразу. Незважаючи на те, що більшість жінок шукали роботу, не всі погоджувалися працювати в майстерні, оскільки робота була досить копіткою і полягала у пошитті та латанні білизни, виготовленні сорочок та вишиванок на замовлення. Як звітувала М. Іваненко про роботу швацької майстерні на загальних зборах Управи 24 березня 1924 р., «... праця є, тільки мало працівниць» (ЦДАВО України, ф. 3993, оп. 2, спр. 2, арк. 227зв.).

Співпраця з українським кооперативом «Самопоміч» дала змогу отримувати нові замовлення на виробі майстерні. Консультанткою з виготовлення українських вишиванок була Катерина Антонович. Згодом Союз разом із кооперативом організовували виставки-продажі українських виробів. Тобто, і швацька майстерня, і кооператив мали прибуток. До того ж, через реалізацію українських виробів відбувалася популяризація української культури в ЧСР (ЦДАВО України, ф. 3993, оп. 2, спр. 2, арк. 194, 197).

У 1933 р. завдяки дотаціям Нансенівського комітету, який діяв при Лізі націй, членкині УЖС створили в Празі власну ідальню (ЦДАВО України, ф. 3830, оп. 1, спр. 59, арк. 9).

Цінність цього закладу полягала в тому, що він виконував передусім громадські функції, став своєрідним осередком для українців з Праги та її околиць. Тут проводились благодійні акції, діяв створений пункт прийому старих або непотрібних речей, одягу, взуття, білизни, які потім передавали незаможним українським емігрантам. Часто таку допомогу отримував Український дитячий притулок, Українська реальна гімназія у Ржевницях. Крім того, українки формували посилки з гуманітарною допомогою, які за кошт Союзу пересилали в Підкарпатську Україну. Всього за 1933-1937 рр. було відправлено 150 посилок. У повідомленні УЖС про створення ідальні зазначалося, що «... такі посилки мають важливе значення, часто лише вони дають можливість підкарпатській дитині ходити до школи...», тобто дітей забезпечували одягом та взуттям, в якому вони могли відвідувати школу (ЦДАВО України, ф. 3993, оп. 1, спр. 5, арк. 1).

Збирати одяг і взуття для дітей українських емігрантів УЖС допомагав Гурток старших пластунів «Україна». Н. Козицька у листі до О. Сірополко зазначала, що пластунки приймають у дар речі та книги від своїх знайомих і відправляють посилки на Закарпаття від імені Українського жіночого союзу, «щоб не розділяти акції» (ЦДАГО України, ф. 269, оп. 1, спр. 1041, арк. 58). Спільні дії двох організацій створювали відчуття єдності українців на чужині, які залишивши власні амбіції, працювали заради однієї справи.

І все ж головною метою створення ідальні було забезпечення українських емігрантів якісним, недорогим харчуванням. Попри те, що обіди були платними, Союз час від часу проводив благодійні акції, зокрема, з надання безкоштовного харчування та продажу обідів за заниженими цінами для українського студентства. За чотири з половиною роки роботи ідальні таких обідів видали більше трьох тисяч (ЦДАЗУ, ф. 15, оп. 2, спр. 73, арк. 89зв.).

Громада українських студенток цілеспрямовано та плідно працювала в сфері забезпечення українських студенток необхідними одягом та коштами. Справу постачання студенткам одягу взяла на себе, Марія Селянська, яка займалася цим питанням ще з жовтня 1922 р. у відповідній секції Української академічної громади. Пізніше, навесні 1923 р. до М. Селянської приєдналися С. Парфанович, О. Чижович та Н. Паркова, які отримували необхідні студенткам речі в Чесько-українському комітеті.

На жаль, у процесі отримання речей іноді виникали певні труднощі, які створювали члени своїх же, українських, організацій. Наприклад, відповідальний за видачу одягу в Чесько-українському комітеті пан Хровст, кілька місяців уникав видачі купонів на тканину Громаді українських студенток, хоча повинен був надати їм готовий одяг. Серед причин вказував складні фінансові обставини, пов'язані з такою видачею, Хровст інколи посилався на невдоволеність російських студентів/ок, які вже отримали готовий одяг.

Нарешті, наприкінці червня 1923 р. купони на 125 крон для придбання тканини були видані всім студенткам-українкам, окрім тих, що мали академічну заборгованість. Завдяки зусиллям членів Громади на початку літа та наприкінці осені того ж року студентки отримали по 50 крон на придбання капелюшків (ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 330, арк. 53зв.-54). Всі ці речі Громада змогла отримати, дякуючи особистим зусиллям М. Селянської.

Студентки, яким необхідна була допомога, подавали інформацію про свій матеріальний стан у вигляді анкети. З травня 1923 р. ці анкети збирала виключно Громада, стимулюючи тим самим студенток вступати до її складу. Згідно з даними поданих анкет, студенток зараховували до однієї з чотирьох категорій допомоги: I категорія – 520 крон на місяць та допомога одягом; II категорія – 520 крон на місяць без допомоги одягом; III категорія – 495 крон на місяць без допомоги одягом; IV категорія – 350 крон на місяць без допомоги одягом. Перша категорія – це повне забезпечення, а інші три отримали неофіційну назву – «неповнодопомоговці».

Починаючи з листопада 1921 р. у Празі діяв Чесько-український комітет допомоги українській молоді, який з січня 1922 р. отримував з державного фонду ЧСР щомісячні субвенції для виплат українському студентству. Обов'язковою умовою для отримання виплат було навчання, причому спочатку допомога надавалась шляхом забезпечення їх продуктами, житлом, одягом, підручниками тощо.

Членкині ГУС Н. Паркова та М. Селянська були направлені на роботу до підкомісії Чесько-українського комітету, що розглядала матеріальний

стан студенток, які потребували допомоги. Оскільки більшості студенток надавалась лише третя категорія, то вони піклувалися про підвищення цієї категорії. Н. Паркова та М. Селянська зверталися до Комітету з офіційними заявами від загальних зборів ГУС з проханням надати ширшу допомогу. Саме у такий спосіб, багато студенток-українок змогли отримувати допомогу по першій категорії, що значно полегшувало їхнє життя.

Наприкінці навчального півріччя членкині Громади мали можливість звернутися до Чесько-українського комітету із заявою про отримання додаткової допомоги для студенток II-IV категорій, яка видавалась у вигляді найнеобхіднішого одягу. Таку допомогу складніше було отримати тим студенткам, які мали академічну заборгованість. Спільна робота Громади українських студенток і Чесько-українського комітету завершилась у 1924 р. з ініціативи останнього.

Допомога Громади не обмежувалася лише студентками Праги, про що, зокрема, свідчить заява І. Крохмалюк, яка навчалась у Данцигу (сучасне місто Гданськ, Польща – А. М.). Вона звернулась до Центрального союзу українського студентства за матеріальною допомогою для продовження навчання, але їй відмовили, посилаючись на те, що вони «в першу чергу надають допомогу військовим, а в останню – жінкам». Пріоритет надавався також особам, що звертались через організації, а не особисто. Громада ж вислала І. Крохмалюк 50 крон, а також доручила пані Чижевській оформити звернення від організації для того, щоб І. Крохмалюк отримала таку допомогу від ЦЕСУСу (ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 330, арк. 62зв.).

Навесні 1923 р. Громада налагодила співпрацю з представницями Європейського допомогового студентського фонду (European Student Relief Fond), а саме з місс Квель та місс Стрітт. Фонд передав Громаді одяг, зібраний у різних країнах Європи. Його розподіляли між студентками-українками, які навчалися в Празі, незважаючи на те, чи були вони членами ГУС чи ні (ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 330, арк. 51зв.). Матеріальну допомогу, а також картки на обіди та вечери, проїзні квитки на трамваї з Європейського фонду отримали 24 студентки.

У травні 1923 р. Стрітт звернулась до Громади з пропозицією розробити план створення гуртожитку для українських студенток. Приміщення для гуртожитку місс Стрітт наймала за власний рахунок, а студентки сплачували тільки невелику, посильну для них плату (ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 330, арк. 28).

Висновки. Кожна з українських жіночих організацій у міжвоєнній Чехословаччині мала декілька напрямів роботи (культурний, освітній, міжнародний тощо) і одним з ключових був надання матеріальної допомоги.

Представниці зазначених організацій проводили благодійні вечори, де збирали кошти для дітей емігрантів та громадських, військових, культурних діячок, які потребували допомоги; створювали робочі місця та комфортний

простір перебування українців; опікувалися організацією медичної допомоги; надавали грошову допомогу студентству.

Надання жіночими організаціями матеріальної допомоги представникам української емігрантської спільноти полегшувало їхнє побутове життя, хоча й не могло задовольнити всіх потреб. Тож єдність дій, усвідомлення важливості своєї праці на користь інших дає змогу людині жити й розвиватися в різних історичних умовах.

Список використаних джерел і літератури:

- Антонович, К.** (1973) *З моїх споминів*, (5). Вінніпег, 204 с.
- Богачевська-Хомяк, М.** (2018). *Білим по білому: жінки в громадському житті України. 1884-1939*. Львів: Український католицький університет, 520 с. + 20 іл.
- Божук, Л.** (2014). Українські жіночі організації в контексті розвитку громадянського суспільства Чехословаччини у міжвоєнний період. *Вплив Першої Чехословацької Республіки на розвиток демократії в Центральній і Східній Європі*: матеріали чесько-укр. наук.-практ. конф., м. Київ, 2 лист. 2013 р. Київ: НАУ, 56–64.
- Бойчук, М. П., Лякіна, Р. М.** (2009). *Українські лікарі закордоном (Польща 1920–1924, Чехословаччина 1922–1940 рр.)*. Київ: Медінформ, 190 с.
- Вагіна, О. М.** (2010). Діяльність українських початкових і середніх шкіл в еміграції на території європейських країн: 1915 - 1945 рр. *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянищини*, (25), 20–26.
- Джус, О. В.** (2002). *Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції*. Івано-Франківськ: Плай, 260 с.
- Купцов, А. А. & Срібняк, І. В.** (2001). *Інтерновані вояки УГА у таборах Чехословаччини (1919 - 1923 рр.)*. Київ: КДЛУ, 59 с.
- Мишуста, А.** (2016). Українські жіночі організації в Чехословаччині (1921–1939 рр.). *Українська жінка у національному та глобальному просторі: історія, сучасність, майбутнє*: збірник матеріалів І Міжнародного наукового форуму (24-25 листопада 2016 р.). Дрогобич: «Трек ЛТД», 105–107.
- Наріжний, С.** (1942). *Українська еміграція: культурна спадщина української еміграції між двома світовими війнами*, (1). Прага, 366 с.
- Наріжний, С.** (1999). *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939*, (2). Київ, 272 с.
- Піскун, В.** (2006). *Політичний вибір української еміграції (20-ті рр. XX ст.)*: монографія. Київ: МП «Лесья»; Нью-Йорк, 671 с.; іл.
- Русова, С.** (2004). *Мемуари. Щоденник*. Київ: Поліграфкнига, 544 с.
Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
Центральний державний архів громадських об'єднань України
Центральний державний архів зарубіжної україніки

References:

- Antonovych, K.** (1973). *Z moikh spomyniv* [From my memories], (5). Vinnipeg, 204 s. [in Ukrainian].
- Bohachevska-Khomiak, M.** (2018). *Bilym po bilomu: zhinky v hromadskomu zhytty Ukrainy. 1884 - 1939*. [Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884-1939]. Lviv: Ukrainyskyi katolytskyi universytet, 520 s. + 20 il. [in Ukrainian].

Bozhuk, L. (2014). Ukrainski zhinochi orhanizatsii v konteksti rozvytku hromadian-skoho suspilstva Chekhoslovachchyny u mizhvoiennyi period [Ukrainian women's organizations in the context of the development of civil society in Czechoslovakia in the interwar period]. *Vplyv Pershoi Chekhoslovatskoi Respubliky na rozvytok demokracji v Tsentralnii i Shhidnii Yevropi: materialy Chesko-ukr. nauk.-prakt. konf.*, Kyiv, 2 lyst. 2013 r. Kyiv: NAU, 56–64. [in Ukrainian].

Boichuk, M. P., Liakina, R. M. (2009). *Ukrainski likari zakordonom (Polshcha 1920–1924, Chekhoslovachchyna 1922–1940 rr.)* [Ukrainian doctors abroad (Poland 1920–1924, Czechoslovakia 1922 – 1940)]. Kyiv: Medinform, 190 s. [in Ukrainian].

Vahina, O. M. (2010). Diialnist ukrainskykh pochatkovykh i serednykh shkyl v emihratsii na terytorii yevropeyskykh krain: 1915 - 1945 rr. [Activities of Ukrainian primary and secondary schools in exile in European countries: 1915 - 1945]. *Kulturolohichnyi visnyk: Naukovoto-retychnyi shchorichnyk Nyzhnoi Naddnyprianshchyny*, (25), 20–26. [in Ukrainian].

Dzhus, O. V. (2002). *Tvorcha spadshchyna Sofii Rusovoï periodu emihratsii*. [Creative heritage of Sofia Rusova during the emigration period]. Ivano-Frankivsk: Plai, 260 s. [in Ukrainian].

Kuptsov, A. A. & Sribniak, I. V. (2001). *Internovani voiaky UHA u taborakh Chekhoslovachchyny (1919–1923 rr.)*. [Interned soldiers of the Ukrainian Galician Army in the camps of Czechoslovakia]. Kyiv: KDLU, 59 s. [in Ukrainian].

Myshusta, A. (2016). Ukrainski zhinochi orhanizatsii v Chekhoslovachchyni (1921–1939 rr.). [Ukrainian women's organizations in Czechoslovakia (1921 - 1939)]. *Ukrainska zhinka u natsionalnomu ta hlobalnomu prostori: istoriia, suchasnist, maibutnie: zbirnyk materialiv I Mizhnarodnoho naukovoï forumu (24–25 lystopada 2016 r.)*. Drohobych: «Trek LTD», 105–107. [in Ukrainian].

Narizhnyi, S. (1942). *Ukrainska emihratsiia: kulturna spadshchyna ukrainskoi emihratsii mizh dvoma svitovymi viinamy* [Ukrainian emigration: the cultural heritage of Ukrainian emigration between the two world wars], (1). Praha, 366 s. [in Ukrainian].

Narizhnyi, S. (1999) *Ukrainska emihratsiia. Kulturna pratsia ukrainskoi emihratsii 1919–1939* [Ukrainian emigration: the cultural heritage of Ukrainian emigration between the two world wars], (2). Kyiv, 272 s. [in Ukrainian].

Piskun, V. (2006). *Politychnyi vybir ukrainskoi emihratsii (20-ti rr. XX st.)* [Political choice of Ukrainian emigration (1920s)]: monohrafiia. Kyiv: MP «Lesia»; Niu-York, 671 s.; il. [in Ukrainian].

Rusova, S. (2004). *Memuary. Shchodennyk* [Memoirs. Diary]. Kyiv: Polihrafknyha, 544 s. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine]. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine]. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky [Central State Archives of Foreign Archival Ukrainianica]. [in Ukrainian].

Отримано: 29.04.2021

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-32.94-105

УДК 305-055.2(41)+(470+571):358.4«1939/1945»

ЗАЛЕТОК Наталія – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, вул. Дж. Маккейна, 33, м. Київ, індекс 01042, Україна (nataliazaletok@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5319-3876>

ResearcherID C-6544-2018

ZALIEТОK Nataliia – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Philosophy and History of the V. I. Vernadsky Taurida National University, 33 John McCain Street, Kyiv, index 01042, Ukraine (nataliazaletok@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Залеток, Н. (2021). Служба та побут британських і радянських жінок у протиповітряній обороні в роки Другої світової війни. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (31), 94-105.

СЛУЖБА ТА ПОБУТ БРИТАНСЬКИХ І РАДЯНСЬКИХ ЖІНОК У ПРОТИПОВІТРЯНІЙ ОБОРОНІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. *Мета дослідження* – дослідити особливості служби та побуту британських і радянських жінок у протиповітряній обороні у роки Другої світової війни. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму та системності. Були застосовані загальнонаукові методи аналізу та синтезу, індукції та дедукції, аналогії, узагальнення, а також спеціально-історичні – історіографічного аналізу, ретроспективний, історико-порівняльний. **Наукова новизна.** Стаття є частиною більш широкого дослідження служби британських і радянських жінок у збройних силах у 1939-1945 рр., що має на меті порівняти політику тоталітарних та демократичних режимів у цьому питанні. У науковій розвідці було поглиблено наявні студії та зазначено увагу на побуті представниць двох країн на службі у ППО. **Висновки.** Служба британських і радянських жінок у ППО мала чимало спільного. Наприклад, вони переважали в особовому складі багатьох батарей обох країн, служили вони на однакових посадах, часто у змішаних підрозділах, тобто разом з чоловіками. Обидві країни змушені були відбивати потужні авіанальоти ворога, тому на їхні служби ППО покладалося чимале навантаження. Чоловіки-військовослужбовці обох країн були збентежені появою жінок у ППО, так само як і суспільства, однак зрештою їм довелося прийняти цей факт. Порівнюючи побутові умови, мусимо констатувати, що британки подекуди жили у більш комфортабельних умовах, ніж їхні радянські посестри. Вони проживали у хатинах Нісен та наметах, мали більше можливостей для дотримання гігієни. Тоді як радянські жінки проживали в землянках і відчували труднощі з дотриманням гігієни. Житла військовослужбовців ППО у Великій Британії були розподілені на чоловічі та жіночі. В СРСР облаштовували для жінок окремі землянки.

Ключові слова: протиповітряна оборона, жінки, Друга світова війна, Велика Британія, СРСР.

THE SERVICE AND LIFE OF BRITISH AND SOVIET WOMEN IN AIR DEFENSE DURING WWII

Abstract. *The purpose of the study is to investigate the peculiarities of the service and life of British and Soviet women in air defense during WWII. The research methodology is based on the principles of historicism and systematicity. General scientific methods of analysis and synthesis, induction and deduction, analogy, generalization, as well as special-historical – historiographical analysis, retrospective, historical-comparative have been used. Scientific novelty.* The article is part of a larger study of the service of British and Soviet women in the armed forces in 1939-1945, which aims to compare the policies of totalitarian and democratic regimes on this matter. In this scientific investigation, the existing studies have been deepened and attention has been focused on the life of the representatives of the two countries in the air defense service. **Conclusions.** *The service of British and Soviet women in the air defense forces had much in common. For example, they predominated in the personnel of many batteries of both countries, they served in the same positions, often in mixed units, i.e., together with men. Both countries were forced to repel powerful enemy air strikes, so their air defense services were heavily burdened. The male servicemen of both countries were embarrassed by the appearance of women in the air defense, as well as society, but in the end, they had to accept this fact. Comparing the living conditions, we must state that British women sometimes lived in more comfortable conditions than their Soviet sisters. They lived in Nissen huts and tents, had more opportunities for high personal hygiene, whereas Soviet women lived in dugouts and had difficulty maintaining it at a proper level. Housing for air defense personnel in the United Kingdom was divided into men's and women's. In the USSR, separate dugouts were set up for women.*

Key words: air defense, women, World War II, Great Britain, USSR.

Постановка проблеми. Студіювання різних аспектів служби жінок у збройних силах країн світу у роки Другої світової війни досі не втрачає своєї актуальності, адже застарілі гендерні стереотипи поступово відходять у небуття, а разом з ними і спроби деяких країн приховати істинну роль представниць жіночої статі у цьому військовому конфлікті. Особливо цікавими у цьому контексті, на наш погляд, є порівняльні дослідження, які дають змогу відшукати спільне та відмінне у підходах урядів різних держав до залучення жінок до служби у збройних силах в роки війни.

Аналіз джерел та останні дослідження. Особливості служби радянських жінок у збройних силах відображено у роботах В. Мурманцевої (Мурманцева, 1974), В. Галаган (Галаган, 1986; 1991) та ін. Перебування британських жінок у війську у 1939-1945 рр. детально студіювали Дж. ДеГрут (Degroot, 1997), К. Гарріс (Harris, 2003), Д. Коллетт Вейдж (Collett Wadge, 1946) та ін. Крім того, служба жінок у вказаних країнах ставала й об'єктом для порівняння у роботах Д. Кемпбелл (Campbell, 1993), яка фокусується на зіставленні досвідів служби жінок у Німеччині, США, Великій Британії та

СРСР, А. Аллен (Allen, 2007), яка бере ще ширше коло країн для порівняння. Т. Хаяшіда (Hayashida, 2016) зробила спробу порівняти залучення британських та японських жінок до війська. При цьому, на наш погляд, згадані автори недостатню увагу приділяють спільному та відмінному між організацією служби жінок у країнах з різними режимами правління. Приміром, А. Аллен порівнює країни лише з однаковими політичними режимами, а СРСР взагалі виділяє в окрему групу як унікальний приклад. Проте наша наукова розвідка (Zalietok, 2018) дала змогу зробити висновок, що у досвідах служби радянських та британських жінок було чимало спільних рис, на яких практично не акцентують увагу інші вчені. Наразі ж ми ставимо перед собою мету з'ясувати, наскільки багато подібностей було в організації служби жінок у протиповітряній обороні цих двох країн.

Мета статті – спираючись на спогади ветеранок, інші джерела та наявну історіографію дослідити особливості служби та побуту британських та радянських жінок у протиповітряній обороні у роки Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Попри те, що Великій Британії вдалося уникнути сухопутного вторгнення у свої володіння під час Другої світової війни, вона потерпала від повітряних нападів ворога та мала суттєвий брак кадрів у збройних силах. У зв'язку з цим відбувався активний набір добровольців, а згодом – офіційний призов до жіночих служб при збройних силах. Найчисленнішою з них була створена ще у 1938 р. Допоміжна територіальна служба. Багато членок ДТС служило у підрозділах протиповітряної оборони. Почалася ця практика з експерименту британського уряду, внаслідок якого планувалося залучити їх до служби у прожекторних батареях ППО. У 1942 р. було сформовано першу таку бригаду. Вона добре зарекомендувала себе і масштаби присутності жінок у ППО згодом було розширено. Британки воювали як у складі суто жіночих формувань (наприклад, прожекторна бригада № 93), так і в змішаних бригадах (Harris, 2011). В останніх, крім командира-чоловіка, був ще «гендерний комісар». Цю посаду обіймала жінка, яка мала слідкувати за дотриманням дисципліни серед жінок (Campbell, 1993, р. 307).

Жінки в ППО охороняли стратегічно важливі об'єкти (промислові підприємства, аеродроми), обороняли міста від авіаційних атак, і часом гинули під час служби. Так, М. Кардер, колишня артилеристка та висотомірниця, згадувала, що певний час служила у Лондоні, їхня «...зенітна артилерійська установка розміщувалася в Гайд Парку, поблизу будинку В. Черчилля, який весь час намагалися розбомбити ворожі літаки Фау-2 (одного ранку тричі за чверть години)» (Carder, 2005). М. Летем згадувала, що неподалік її тодішнього місця служби, в Кайстері поблизу Ярмута ворожий літак раннім ранком обстріляв позиції бригади ППО, внаслідок чого загинуло 25 членок ДТС (Latham, 2003).

На перших порах жінок у ППО намагалися відправляти на службу до немобільних підрозділів, де були більш комфортабельні умови життя. Персонал мобільних структурних підрозділів вимушений був жити в наме-

тах, які вважалися на початку війни непридатними для проживання у них жінок. Щоправда згодом це переконання було переглянуте, адже практично всі підрозділи ППО були перенесені на узбережжя (Degroot, 1997, pp. 443–444).

М. Летем стверджувала, що перед службою у ППО її направили на 6-тижневу підготовку. Під час неї новобранки мали скласти тести на фізичну витривалість, слух, зір, самоконтроль. Їй вдалося успішно їх пройти і стати третім оператором приладу керування артилерійським вогнем, до обов'язків якого входила робота з телескопом та утримання цілі на лінії горизонту під ворожими обстрілами. «Прилад керування артилерійським вогнем... передавав інформацію, яку ми заносили до гармат (3.7), потім артилеристи стріляли снарядами. Ми працювали у двох групах – А та В. Я була в групі В: 5 осіб на приладі керування артилерійським вогнем, 3 особи займалися вимірюванням висоти. Коригувальники 24 години чергували під землею. Командно-далекомірний пост завжди був готовий до польоту будь-якого літака» (Latham, 2003). М. Летем зазначала, що траплялися і помилки в їхній роботі. Так, одного разу вони підбили британський літак, оскільки його екіпаж дав їм невірний сигнал. Однак обійшлося без жертв, адже пошкоджену машину вдалося успішно посадити (Latham, 2003).

У змішаних батареях ППО підйом був о 06.30, відбій – о 22.30. Жінки на службі практично весь час проводили разом зі своїми побратимами з Королівської артилерії. Їхня служба була поділена на 4-денні зміни, під час яких кожна з жінок мала впродовж 24 годин перебувати в командному пункті та артилерійському парку, з них 6 годин мала чергувати. Решту часу – зобов'язана перебувати поблизу артилерійського парку, щоб бути готовими негайно приступити до виконання своїх обов'язків у випадку тривоги (Collett Wadge, 1946, p. 115).

Дж. Кібелл, яка служила у ставці 1-го протиповітряного корпусу в Аксбриджі поблизу Лондона, згадувала, що керівництво не завжди могло забезпечити належні побутові умови. Так, на перших порах їй з деякими посестрами довелося жити не в таборі, а в сарайчику, який армія реквізувала у господарів для своїх потреб. Через три місяці, коли житло для них нарешті було готове, дівчат переселили до загального табору. Жили вони в хатинах Ніссен – сталевих напікруглих конструкціях, які використовувалися для військових потреб, зокрема, для облаштування казарм у роки Першої та Другої світових воєн (Quibell, 2004). Британка Дж. Стотт розповідала, що в таких хатинах розміщували по 12 осіб, вони «...вибудовувалися в формі так званих "павуків" – по 4 хатини, що сходяться на кінцях до туалетів, умивальників, душів і раковин. Це місце називали санітарним блоком – всі блоки ввечері забезпечувалися гарячою водою із загального бойлера. Я не можу пригадати, скільки було «павуків», але для обслуговування місця дислокації зенітних артилерійських установок було потрібно 120–130 осіб. Тільки кожна артилерійська бригада складалася з 11 осіб, а було по 4 гармати на кожному місці дислокації, по два місця дислокації на батарею...» (Stott, 2005).

На самому початку створення змішаних підрозділів ППО і набору жінок до них офіцери-чоловіки дуже скептично поставились до цієї практики і не бажали бути їхніми командирами. Однак з часом вони змінили свою позицію. Один із командирів змішаної батареї стверджував: «Коли я увійшов до складу цієї батареї, працював над нею, спостерігав за її успішним розвитком і ділився своїми печалями та радіощами з її членами, я можу сказати, що ще ніколи не був такий щасливий, як зараз» (Campbell, 1993, pp. 310–311). Військове керівництво намагалося направляти на службу до змішаних бригад лише чоловіків без досвіду служби, адже ветерани сприймали необхідність служити пліч-о-пліч з жінками як приниження і порушення звичних для них армійських порядків (Degroot, 1997, p. 438).

Попри те, що членам змішаних бригад видали значки Королівської артилерії, а капралів називали бомбардирами, рядових – рядовими артилерії, офіційно вони перебували на службі в ДТС, а не в Королівській артилерії (Hayashida, 2016, p. 166). Дослідник Дж. ДеГрут стверджує, що «типова змішана батарея складалася зі 189 чоловіків та 299 жінок. Зрештою, 70% від усіх новобранців ДТС направляли на службу у змішані батареї, а піку в 57 000 зайнятих оперативними обов'язками було досягнуто в 1943 р. Наприкінці 1944 р. у командуванні ППО було більше жінок, ніж чоловіків» (Degroot, 1997, p. 336). Чимало з них отримали відзнаки за свою службу. Наприклад, В. Флемінг була представлена до нагороди за зразкове керівництво підрозділом операторів радару та поведження з радарним обладнанням (The National Archives (United Kingdom), item number: 4096776, catalogue reference: WO 373/157/165). Е. МакМанус рекомендували до нагородження за її вмиле керівництво підрозділом прокладачів курсу літаків та телефоністок (The National Archives (United Kingdom), item number: 4096978, catalogue reference: WO 373/157/258). Молодшого капрала А. Гаррадин – за те, що вона, перебуваючи на чергуванні на наглядовій вежі, не розгубилася під час ворожої атаки, попри те, що бомби падали в радіусі 100 футів від її місцеперебування, і продовжувала виконувати свою роботу на приладі слідкування (The National Archives (United Kingdom), item number: 4096991, catalogue reference: WO 373/69/334).

Жінки в ППО офіційно заряджали зброю, прикріплювали запали до артилерійських снарядів, виявляли авіацію противника, скеровували стрільки для відкриття вогню по ній (Noakes, 2006, p. 116). Як зазначалося у брошурі «Жіноча робота на потреби фронту» (Women's War Work in Britain, 1943, p. 9) («Women's War Work») (1943), «Членки ДТС виконують практично всі можливі обов'язки у протиповітряних батареях, за винятком застосування зброї; їхні базові функції – працювати з обладнанням, за допомогою якого встановлюється місцезнаходження цілі, та замовляти вогонь» (Women's War Work in Britain, 1943, p. 9). Їхні посади, що включали такі обов'язки, були перекласифіковані на небойові, зокрема, для уможливлення служби жінок у ППО без осуду з боку соціуму (Campbell, 1993, p. 313). Вищезазначене вкотре підтверджує те, що офіційні обмеження для жінок в армії запроваджува-

лися не для захисту та комфорту самих жінок. Дослідники стверджують, що цей захід, а також офіційна заборона для жінок натискати на спусковий гачок, були лише формальністю. За словами Д. Кемпбелл, насправді «змішані бригади ППО були такими ж бойовими одиницями, як і екіпажі літаків, які вони збивали» (Campbell, 1993, р. 313). Як зазначає Р. Брод, «...жінки іноді стріляли з великокаліберної зброї і, ймовірно, також з кулеметів, встановлених для захисту прожекторних загонів від літаків противника, що низько летять» (Broad, 2006, р. 151). На випадки застосування жінками летальної зброї вказує і К. Гарріс (Harris, 2003, р. 39). До того ж, як слушно підмітив свого часу генерал Ф. Пайл, «немає великої різниці між керуванням радіолокаційною станцією управління артилерійським вогнем та стрільбою зі зброї: і те, і інше є засобами знищення літака противника» (Pile, 1949, р. 186). О. Грум, яка служила операторкою координатографа, підтверджувала у спогадах, що в її підрозділі жінки самі не тиснули на гачок, проте саме вони давали інструкції своїм побратимам-артилеристам щодо відкриття вогню (Goom, 2005). Однак все це не заважало владі заявляти, що жінки перебувають в армії виключно на небойових посадах. Таким чином, влада Великої Британії намагалася приховати випадки, коли жінки насправді виконували бойові ролі, на відміну від радянського уряду, який цього не заперечував.

У Радянському Союзі служба жінок у ППО була масовим явищем – наприкінці війни їхня частка від загальної чисельності кадрового складу становила 24% (Іванова, 2002, с. 352). За даними В. Галаган, «до початку 1943 р. у ППО, без врахування авіаційних частин, служило понад 120 тис. жінок. У прожекторних частинах, підрозділах загороджувальних аеростатів, повітряного спостереження, оповіщення і зв'язку вони на 80, а іноді і на 100% замінили чоловіків, зокрема на посадах молодших командирів» (Галаган, 1991, с. 28). Тільки в першій половині 1942 р., згідно із постановою Державного комітету оборони «Про мобілізацію дівчат-комсомолок в частини ППО» №1488 від 25 березня 1942 р., 100 тис. молодих жінок були призвані на службу для заміни чоловіків у протиповітряній обороні (Постановление ГКО СССР № 1488, 1942). Наприкінці війни у ППО налічувалося 200 тис. жінок, з яких 121 218 (33% від усього особового складу) служили в зенітній артилерії (Вестник противовоздушной обороны, 1982, с. 73).

На законодавчому рівні була дозволена безпосередня участь жінок СРСР у бойових діях. Однак, як і у Великій Британії, радянське суспільство та солдати чоловічої статі були збентежені їх присутністю у ППО та в армії загалом. Як зазначив командувач Московського фронту ППО Д. Журавльов: «Звістка про прихід до військ ППО дівчат була сприйнята насторожено. Багато хто, особливо кадрові командири, не могли й уявити собі, як виглядатиме присутність жінок на вогневих позиціях, у суворих умовах бойової обстановки. Чи впораються дівчата з військовою «премудрістю», яка споконвіку була справою чоловіків. Але ось минуло 3-5 місяців навчання, бойової роботи – і тривоги виявилися марними. Дівчата відчували свої сили, можливос-

ті. Незабаром вони показали приклад хорошого знання своєї справи... Дуже скоро ми переконалися, що переважна більшість дівчат стала чудовими воїнами. Старанність, дисциплінованість, акуратність їм були притаманні не в меншій мірі (якщо не в більшій), ніж чоловікам» (Мурманцева, 1974, с. 61).

Показово, що британські жінки в протиповітряній обороні декому також «здавалися розумнішими за решту членів служб» (Allen, 2007, р. 61). Ф. Пайл, головнокомандувач ППО, зізнався, що «дівчата жили, так само як чоловіки, захищали свої прожектори, так само як чоловіки, і, на жаль, деякі з них гинули, так само як чоловіки. Беззбройні, вони часто виявляли велику особисту звитягу. Вони заробляли нагороди, і заслуговували більшого» (Pile, 1949, pp. 36–37). Але в обох країнах служба жінок у зенітних підрозділах розчинилася в публічному дискурсі, який мав на меті прославити солдатів-чоловіків.

Радянські жінки добре зарекомендували себе в боях. На курсах та у військових школах їх вчили навикам поведіння з бойовою зброєю, готували кулеметниць, навідниць, командирок зенітно-кулеметних розрахунків, приладисток, зв'язківців тощо (Мурманцева, 1974, с. 138). Нерідко навчали жінок і вже безпосередньо на фронті. Наприклад, З. Сотникова (Клейменова), що служила приладницею в ППО, зазначала, що її навчання проходило безпосередньо на місці служби: «Хлопець, який перебував на цій посаді до мене, розповів докладно що й до чого. Потім його і інших хлопців з батареї відправили на фронт, а замість них на прилади поставили нас, дівчат» (Сотникова (Клейменова), 2019).

Багато радянських жінок у ППО, зокрема у службі повітряного спостереження, оповіщення та зв'язку, виконували обов'язки, аналогічні тим, що і їхні посестри у Великій Британії. Їхніми завданнями були виявлення ворожих об'єктів, наведення на них протиповітряної артилерії тощо. Служили жінки й у прожекторних частинах, основним завданням яких був захист стратегічно важливих військових та промислових об'єктів, а також у частинах аеростатів повітряного загородження (Мурманцева, 1974, с. 139).

Т. Борисова (Козирева), яка служила в роки війни далекомірницею зенітної артилерії, згадувала, що у її відділенні були майже самі жінки, тільки безпосередньо артилерійські гармати обслуговували здебільшого чоловіки, оскільки снаряди для них були важкі (16 кг) і з ними фізично складно було давати раду. Виняток становили умови бою, в якому відповідально за обслуговування гармати поранили чи вбили. Тоді посестри по службі мали його замінити (Борисова (Козырева), 2012). Так само було розподілено обов'язки і в батареї Є. Попової (Бутової), яка служила в ППО приладисткою. Зв'язківцями, далекомірниками, приладистами у них були жінки, а чоловіки старшого віку (за 50 років) обслуговували гармати. Однак поводитися зі зброєю вчили бійців обох статей, для того, щоб вони могли одне одного замінити у разі необхідності. Є. Попова (Бутова) розповідала, що у 1942 р. їхня зенітна батарея розміщувалася в Опалісі поблизу Москви. Жили бій-

ці в землянках (окремих для жінок та чоловіків), безпосередньо біля приладу керування артилерійським вогнем. На той час їхнім завданням було захистити від бомбардування Москву і це давалося дуже нелегко: «Наші гармати на 10 кілометрів били, але деякі літаки проривалися на висоті 12 кілометрів. Це ж жах був якийсь... Було страшно. За ніч ми по 3 – 4 рази виходили. Нам по рації повідомляли про наліт, ми вилазили з ліжка, я кричу: “За прилад!” Зайняли свої місця, я кричу: “Приладова готова!”, командир знарядь кричить: “Гармата готова!” Командир взводу подає команду і взвод починає вогонь. Наліт відбили, тільки ляжеш, тільки закриєш очі – знову в рельсу ступають і ми вибігаємо хто у чому. На перших порах ми в шинелях спали. Ледь-ледь пояс послабиш і лягаєш на нари. А потім, коли німців уже від Москви відігнали, тоді ми барствували – нам ліжка окремі дали і ми вже роздягалися. І все одно тривоги часто були...» (Попова (Бутова), 2013).

О. Павельченко служила у 1572-му зенітному полку. Її зенітна установка прикривала переправи через Дніпро, аеродром у Жулянах під час боїв за визволення України. Наприкінці 1943 р. артилеристка А. Рябченко збила останній ворожий літак над Києвом, який намагався пробитися до міста (Галаган, 1986, рр. 180–181).

Р. Заянчуковська зазначала, що спеціальної підготовки для служби у ППО не проходила та навчалась необхідним навичкам безпосередньо при батареї. Служила далекомірницею. Її підрозділ обороняв здебільшого аеродроми та промислові підприємства і періодично успішно збивав ворожі літаки. За спогадами ветеранки, коли вони «... стояли в Джанкої, а потім в Румунії... За містом зазвичай у нас стояла станція гарматних установок... Як тільки з'являвся літак, вона включала прожектори, фіксувала цей літак, а потім сповіщала про це нас. Тоді ми за отриманими від них даними встановлювали на далекоміри азимут, дальність і шукали точку. Упіймавши ціль, ми вели по ній допоки не розпізнавали, якої марки цей літак: «Хейнкель» або ж «Рама». Потім визначали дальність, висоту, кут місця і азимут, після чого наші гармати стріляли за заданими напрямками» (Заянчуковская, 2015).

Зенітниця В. Янпольська (Синева) згадувала, що після Сталінградської битви їхній підрозділ розмістили в Україні, в районі Дарниці. Зазначала, що побутові умови служби досить важкими були, жили у землянках (окремих для жінок та чоловіків), які мали виходи безпосередньо до приладу керування артилерійським вогнем. Складно було слідкувати за гігієною: «Ми, дівчата, ще хоч якось за собою стежили, а хлопці – ті взагалі всі замурзані були» (Янпольская (Синева), 2018).

Висновки. Таким чином, служба британських і радянських жінок у ППО мала чимало спільного. Наприклад, вони переважали в особовому складі багатьох батарей обох країн, служили вони на однакових посадах, часто у змішаних підрозділах, тобто разом з чоловіками. Обидві країни змушені були відбивати потужні авіанальоти ворога, тому на їхні служ-

би ППО покладалося чимале навантаження. Чоловіки-військовослужбовці обох країн були збентежені появою жінок у ППО, так само як і суспільства, однак зрештою їм довелося прийняти цей факт. Британки виконували весь спектр обов'язків у ППО, крім заряджання артилерійських гармат та ведення стрільби з них. Існувала офіційна заборона для жінок на використання зброї. Однак є свідчення, що іноді британські жінки все ж порушували це табу. Згідно зі спогадами радянських ветеранок, вони також здебільшого не мали заряджати гармати, оскільки снаряди були важкими, і їм було фізично складно це робити. Водночас у разі загибелі чи поранення їхніх побратимів, до чиїх обов'язків належало заряджання гармат та ведення стрільби, жінки офіційно ставали на заміну. Стосовно політики урядів, то Велика Британія могла собі дозволити приділити більше уваги підготовці кадрів до служби у спеціальних тренувальних закладах, тоді як в СРСР нерідко жінок навчали вже безпосередньо на фронті. Разом із тим, радянська влада, як не дивно, була більш щира з громадськістю щодо проблеми застосування зброї жінками на військовій службі. Вона не приховувала своїх намірів використовувати їх як повноцінних солдатів без жодних обмежень. Тоді як британський уряд використовував частину з них як комбатантів, водночас переконуючи громадськість, що жінки бойових ролей під час війни не виконують. Також британки у ППО не вважалися частиною Королівської артилерії, на відміну від їхніх побратимів.

Порівнюючи побутові умови, мусимо констатувати, що британки подекуди жили у більш комфортабельних умовах, ніж їхні радянські посестри. Вони проживали у хатинах Ніссен та наметах, мали більше можливостей для дотримання гігієни. Тоді як радянські жінки проживали в землянках і відчували труднощі з дотриманням гігієни. Житла військовослужбовців ППО у Великій Британії були розподілені на чоловічі та жіночі. В СРСР, оскільки жінок у цих військах було багато, також облаштовували для них окремі землянки.

Список використаних джерел і літератури:

Борисова (Козырева), Т. И. (2012). *Воспоминания*. ЯПОМНЮ. URL: <https://bit.ly/3f1jNki> (дата звернення: 23.05.2021).

Вестник противовоздушной обороны. (1982), 3, 73.

Галаган, В. Я. (1986). *Ратный подвиг женщин в годы Великой отечественной войны*. Киев: Главное издательство Издательского объединения «Вища школа», 304 с.

Галаган, В. Я. (1991). *Женщины советской Украины в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.)* (автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Київ, 44 с.

Заянчуковская, Р. М. (2015). *Воспоминания*. ЯПОМНЮ. URL: <https://bit.ly/3wFYrv5> (дата звернення: 23.05.2021).

Иванова, Ю. (2002). *Женщины в войнах Отечества. Военно-Историческая Антропология: ежегодник*, 346–356.

Мурманцева, В. О. (1974). *Советские женщины в Великой Отечественной войне*. Москва: Издательство «Мысль», 272 с.

- Попова (Бутова), Е. А.** (2013). *Воспоминания*. ЯПОМНЮ. URL: <https://bit.ly/3fbJydS> (дата звернення: 23.05.2021).
- Родионова, М. Е.** (2014). *Воспоминания*. ЯПОМНЮ. URL: <https://bit.ly/3fdillD> (дата звернення: 23.05.2021).
- Сотникова (Клейменова), З. Г.** (2019). *Воспоминания*. ЯПОМНЮ. URL: <https://bit.ly/3fIsISQ> (дата звернення: 23.05.2021).
- Янпольская (Синева), В. П.** (2018). *Воспоминания*. ЯПОМНЮ. URL: <https://bit.ly/3hOV3am> (звернення: 23.05.2021).
- Allen, A. T.** (2007). *Women in Twentieth-Century Europe*. Macmillan International Higher Education.
- Broad, R.** (2006). *Conscription in Britain, 1939-1964: The Militarisation of a Generation*. Taylor & Francis US.
- Campbell, D.** (1993). Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union. *The Journal of Military History*, 57(2), 301–323.
- Carder, M.** (2005). *Manning the Ack-Ack in Plymouth*. WW2 People`s War. URL: <https://bbc.in/3wsbCzA> (date of reference: 23.05.2021).
- Collett Wadge, D.** (1946). *Women in Uniform*. Dampson Low.
- Degroot, G. J.** (1997). Whose finger on the trigger? Mixed anti-aircraft batteries and the female Combat Taboo. *War in History*, 4(4), 434–453.
- Goom, O.** (2005). *Olive's Story*. WW2 People`s War. URL: <https://bbc.in/3fIshYI> (date of reference: 23.05.2021).
- Harris, C.** (2003). *Women at War in Uniform 1939-1945*. Sutton Publishing.
- Harris, C.** (2011). *Women Under Fire in World War Two*. BBC. History. URL: <https://bbc.in/2Si5ZoT> (date of reference: 23.05.2021).
- Hayashida, T.** (2016). Women in combat: Gender and the Armed Forces in Great Britain and Japan during the Second World War. *ZINBUN*, 46, 161–178.
- Latham, M.** (2003). *Life of an ATS girl on anti-aircraft duty*. WW2 People`s War. URL: <https://bbc.in/3hLLGj1> (date of reference: 23.05.2021).
- Noakes, L.** (2006). Women in the British army: War and the gentle sex, 1907-1948. In *Women in the British Army: War and the Gentle Sex, 1907-1948*. Routledge.
- Pile, F.** (1949). *Ack-ack: Britain's Defence Against Air Attack During the Second World War*. Harrap.
- Quibell, J.** (2004). *Joan Quibell's Diary Part Five May to December 1942*. WW2 People`s War. URL: <https://bbc.in/3vCCMTG> (date of reference: 23.05.2021).
- Stott, J.** (2005). *Life On The Anti-Aircraft Gun-sites WW2*. WW2 People`s War. <https://bbc.in/3woxiwr>
- The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096776. Catalogue reference: WO 373/157/165
- The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096978. Catalogue reference: WO 373/157/258
- The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096991. Catalogue reference: WO 373/69/334
- Women's War Work in Britain.** (1943). British Information Services, Information Division. URL: <https://bit.ly/346DxJ4> (date of reference: 23.05.2021).
- Zalietok, N.** (2018). British and Soviet Women in the Military Campaign of 1939-45: A Comparative Review. *MCU Journal, Gender Integration*, 9–40. <https://doi.org/10.21140/mcu.2018si01>

References:

- Borisova (Kozyreva), T. I.** (2012). *Vospominaniya* [Memories]. Ja POMNJu – I remember. Retrieved from <https://bit.ly/3fjNki> [in Russian].
- Vestnik protivovozdushnoj oborony* [Air Defense Bulletin]. (1982), 3, 73. [in Russian].
- Galagan, V. Ja.** (1986). *Ratnyj podvig zhenshhin v gody Velikoj otechestvennoj vojny* [Military feat of women during the Great Patriotic War]. Kiyev: Golovnoe izdatel'stvo izdatel'skogo obiedineniya «Vishha shkola», 304 s. [in Russian].
- Galagan, V. Ja.** (1991). *Zhenshhiny sovetskoj Ukriany v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (1941-1945 gg.)* [Women of Soviet Ukraine during the Great Patriotic War (1941-1945)] (Extended abstract of doctor's thesis). Kiyev, 44 s. [in Russian].
- Zajanchukovskaja, R. M.** (2015). *Vospominaniya* [Memories]. Ja POMNJu – I remember. Retrieved from <https://bit.ly/3wFYrv5> [in Russian].
- Ivanova, Ju.** (2002). *Zhenshhiny v vojnah Otechestva* [Women in the Wars of the Fatherland]. *Voенно-Istoricheskaja Antropologija: ezhegodnik*, 346–356 [in Russian].
- Murmanceva, V. O.** (1974). *Sovetskie zhenshhiny v Velikoj Otechestvennoj vojne* [Soviet women in the Great Patriotic War]. Moskva: Mysl', 272 s. [in Russian].
- Popova (Butova), E. A.** (2013). *Vospominaniya* [Memories]. Ja POMNJu – I remember. Retrieved from <https://bit.ly/3fbjydS> [in Russian].
- Rodionova, M. E.** (2014). *Vospominaniya* [Memories]. Ja POMNJu – I remember. Retrieved from <https://bit.ly/3fdiILD> [in Russian].
- Sotnikova (Klejmenova), Z. G.** (2019). *Vospominaniya* [Memories]. Ja POMNJu – I remember. Retrieved from <https://bit.ly/3flsISQ> [in Russian].
- Janpol'skaja (Sineva), V. P.** (2018). *Vospominaniya* [Memories]. Ja POMNJu – I remember. Retrieved from <https://bit.ly/3hOB3am> [in Russian].
- Allen, A. T.** (2007). *Women in Twentieth-Century Europe*. Macmillan International Higher Education. [in English].
- Broad, R.** (2006). *Conscription in Britain, 1939-1964: The Militarisation of a Generation*. Taylor & Francis US. [in English].
- Campbell, D.** (1993). Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union. *The Journal of Military History*, 57(2), 301–323. [in English].
- Carder, M.** (2005). *Manning the Ack-Ack in Plymouth*. WW2 People`s War. URL: <https://bbc.in/3wsbCzA> (date of reference: 23.05.2021). [in English].
- Collett Wadge, D.** (1946). *Women in Uniform*. Dampson Low. [in English].
- Degroot, G. J.** (1997). Whose finger on the trigger? Mixed anti-aircraft batteries and the female Combat Taboo. *War in History*, 4(4), 434–453. [in English].
- Goom, O.** (2005). *Olive's Story*. WW2 People`s War. URL: <https://bbc.in/3fIshYI> (date of reference: 23.05.2021). [in English].
- Harris, C.** (2003). *Women at War in Uniform 1939-1945*. Sutton Publishing. [in English].
- Harris, C.** (2011). *Women Under Fire in World War Two*. BBC. History. URL: <https://bbc.in/2Si5ZoT> (date of reference: 23.05.2021). [in English].
- Hayashida, T.** (2016). Women in combat: Gender and the Armed Forces in Great Britain and Japan during the Second World War. *ZINBUN*, 46, 161–178. [in English].
- Latham, M.** (2003). *Life of an ATS girl on anti-aircraft duty*. WW2 People`s War. URL: <https://bbc.in/3hLIgJ1> (date of reference: 23.05.2021). [in English].
- Noakes, L.** (2006). Women in the British army: War and the gentle sex, 1907-1948. In *Women in the British Army: War and the Gentle Sex, 1907-1948*. Routledge. [in English].

Pile, F. (1949). *Ack-ack: Britain's Defence Against Air Attack During the Second World War*. Harrap. [in English].

Quibell, J. (2004). *Joan Quibell's Diary Part Five May to December 1942*. WW2 People's War. URL: <https://bbc.in/3vCCMTG> (date of reference: 23.05.2021). [in English].

Stott, J. (2005). *Life On The Anti-Aircraft Gun-sites WW2*. WW2 People's War. <https://bbc.in/3woxiwr> [in English].

The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096776. Catalogue reference: WO 373/157/165 [in English].

The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096978. Catalogue reference: WO 373/157/258 [in English].

The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096991. Catalogue reference: WO 373/69/334 [in English].

Women's War Work in Britain. (1943). British Information Services, Information Division. URL: <https://bit.ly/346DxJ4> (date of reference: 23.05.2021). [in English].

Zalietok, N. (2018). British and Soviet Women in the Military Campaign of 1939-45: A Comparative Review. *MCU Journal, Gender Integration*, 9–40. <https://doi.org/10.21140/mcuj.2018si01> [in English].

Отримано: 26.05.2021

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-32.106-122

УДК 94 (477.4)«17/18»(082)

ПИЛИПЕНКО Олександр – доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій, вул. Володимирська, 68, м. Київ, індекс 01001, Україна (pylypenko08@ukr.net)

ORCID 0000-0002-6096-9433

PYLYPENKO Oleksandr – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Humanities of the National University of Food Technologies, 68 Volodymyrska Street, Kyiv, index 01001, Ukraine (pylypenko08@ukr.net)

ФІЛІНЮК Анатолій – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (afilinyuk@ukr.net)

ORCID 0000-0002-2659-114X

FILINYUK Anatoly – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskiy, index 32300, Ukraine (afilinyuk@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Пилипенко, О., Філінюк А. (2021). Наддніпрянська Україна в політиці самодержавства щодо розвитку торгівлі Росії та Франції наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки, (32), 106-122.

НАДДНІПРЯНЬСКА УКРАЇНА В ПОЛІТИЦІ САМОДЕРЖАВСТВА ЩОДО РОЗВИТКУ ТОРГІВЛІ РОСІЇ ТА ФРАНЦІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX ст.

Анотація. Мета дослідження – з'ясувати місце Наддніпрянської України в політиці самодержавства з розвитку торгівлі Росії та Франції наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Методологічну основу дослідження складають принципи історизму, об'єктивності, системності, застосування яких допомогло використати історико-

генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, аналітико-синтетичний, статистичний, узагальнювальний та інші методи й тим самим забезпечити сучасне осмислення та комплексне розкриття малодослідженої теми. **Наукова новизна** полягає в тому, що в статті вперше досліджено питання про місце і роль українських земель у самодержавній політиці з розвитку торговельних відносин Російської імперії та Франції. Детально охарактеризовано державні акти країни, що забезпечували нормативно-правову базу для розвитку та поглиблення торговельної співпраці наприкінці ХУІІІ – на початку ХІХ ст. за допомогою Наддніпрянської України, зокрема міст і портів на Чорному й Азовському морях. Підкреслено про зростаючу зацікавленість західноєвропейських країн у комерційних відносинах із Росією в досліджуваному періоді. Однією з них була Франція, завдяки чому були налагоджені більш тісні торговельні відносини. Простежено зміни в митній політиці самодержавства наприкінці ХУІІІ ст. **Висновки.** Дослідження засвідчило, що на межі ХVІІІ – ХІХ ст. внаслідок державних і геополітичних змін, викликаних поділами Речі Посполитої та перемогами у війнах над Османською державою з боку Російської імперії, більшість українських земель опинилось в її складі. Зміна зовнішньо-політичного вектору самодержавства в напрямі Чорного й Азовського морів та істотні зацікавлення господарськими можливостями України спричинили широкє залучення її земель у зовнішню торгівлю Росії, зокрема у торговельні відносини з Францією.

Ключові слова: торгівля, митна політика, уряд, Наддніпрянська Україна, торгова політика, купці, підприємці, Франція, договір, угода.

DNIPRO UKRAINE IN THE POLICY OF AUTOCRACY ON THE DEVELOPMENT OF TRADE BETWEEN RUSSIA AND FRANCE IN THE LATE XVIII – EARLY XIX CENTURY

Abstract. *The purpose of the study is to identify the place of Dnipro Ukraine (Naddniprovska Ukraine) in the policy of autocracy in the development of trade between Russia and France in the late XVIII – early XIX century. The methodological basis of the study is the principles of historicism, objectivity, systematization, applying of which helped to use historical-genetic, historical-comparative, historical-typological, historical-systemic, analytical-synthetic, statistical, generalizing, and other methods and thus provide the modern understanding and comprehensive disclosure of a little-studied topic. The scientific novelty is that the question of the place and role of Ukrainian lands in the autocratic policy of trade relations between the Russian Empire and France is explored in the article for the first time. The state acts of the country, which provided the legal framework for the development and deepening of trade cooperation in the late XVIII – early XIX centuries, are described in detail with the help of Dnipro Ukraine (Naddniprovska Ukraine), in particular the cities and ports on the Black Sea and the Sea of Azov. Emphasis is placed on the growing interest of Western European countries in commercial relations with Russia in the period under study. One of them was France, thanks to which closer trade relations were established. The changes in the customs policy of the autocracy at the end of the XVIII century are traced. Conclusions.* The study has shown that at the turn of the XVIII – XIX centuries as a result of state and geopolitical changes caused by the partition of the Commonwealth and the victories in the wars over the Ottoman Empire by the Russian Empire, most of the Ukrainian lands became part of it. The change in the foreign policy vector of autocracy in the direction of the Black Sea and the Sea of Azov and significant interest in

Ukraine's economic opportunities led to the wide involvement of its lands in Russia's foreign trade, in particular in trade relations with France.

Key words: *trade, customs policy, government, Dnipro Ukraine (Naddniprovska Ukraine), trade policy, merchants, entrepreneurs, France, contract, agreement.*

Постановка проблеми. У постановці проблеми важливим є наголошення Т. Снайдера, що «Україна не має історії без Європи, але і Європа не має історії без України». Принциповим є те, що «від самих витоків своєї історії Україна як етногеографічний простір у самому центрі Європейського континенту, на перетині торговельно-воєнних шляхів між Сходом і Заходом, Північчю й Півднем, була місцем зіткнення й суперництва, але й водночас взаємовпливів різних цивілізаційних спільнот» (Україна, 2020, с. 8, 9). Якщо до поділів Речі Посполитої більшість українських земель була поділена між нею і Російською імперією, то після їх розподілили між собою Російська та Габсбурзька імперії. Завдяки цьому Росія перетворилася з «дрібного акціонера» на власника «контрольного пакета», отримавши більшу частину української етнічної території (Плохій, 2016, с. 197). За обґрунтуванням О. Реєнта, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на українських землях мали місце нові явища економічного життя та соціальної сфери – «освоєння Півдня, створення єдиного внутрішнього ринку та господарського організму, розвиток інфраструктури, активізація товарно-грошових відносин, формування купецького стану, зміцнення виробничих зв'язків між населенням окремих регіонів, розширення експортно-імпортних операцій, зростання й поява нових міст, збільшення кількості підприємств, вдосконалення процесу виробництва тощо (Реєнт, 2019, с. 167).

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельну основу розвідки складають архівні та опубліковані документи, матеріали і нагромаджені у науковій літературі фактичний матеріал. Зокрема, залучено джерела держархівів Одеської і Херсонської областей, низки нормативних актів, документальних збірників, оглядів, статистичних видань, публікацій у журналах та інших періодичних виданнях тощо.

До питання про місце України в зовнішній торгівлі Росії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. зверталось чимало дослідників. На сучасному етапі серед праць вітчизняних істориків, які засвідчують про зацікавлення проблемою, варто назвати дослідження С. Віднянського (Україна, 2020), О. Вінтоняка (Вінтоняк, 1995), О. Гуржія, О. Реєнта і Н. Шапошнікової (Гуржій, Реєнт, Шапошнікова, 2018), А. Жуковського (Україна і Франція, 2001), О. Іваненка (Іваненко, 2009), О. Машкіна (Машкін, 2008, 2009), О. Реєнта (Реєнт, 2019), Є. Сидоровича (Сидорович, 2011, 2014), А. Філінюка та Т. Ігнатєвої (Філінюк, Ігнатєва, 2006) та ін. Зусиллями істориків кількох поколінь висвітлено чимало питань розвитку російської зовнішньої торгівлі завдяки Наддніпрянщині і з допомогою українських земель у досліджуваному періоді. Проте у вітчизняній історіографії поки що відсутні комплексні, синтетич-

ні праці з відображенням місця і ролі підросійської України в політиці та системі координат самодержавства з розвитку торгівлі Росії та Франції наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Мета дослідження. На основі залучення масиву фактичного матеріалу, аналізу та осмислення наукової літератури через призму сучасної методології дослідити місце і роль Наддніпрянської України в політиці самодержавства щодо розвитку торгівлі Росії та Франції на межі XVIII – XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Передусім, підкреслимо, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст., коли набирала сили перехід від «старих порядків» до сучасного суспільного розвитку, що визначався не лише військовими та дипломатичними зусиллями, а й економічним і торговельним суперництвом, брали свій початок зміни в політичних та економічних взаєминах Росії та Франції. Особливе місце у них посідали українські землі, що опинилися в центрі руху тих могутніх історичних, соціальних, економічних і культурних процесів, які визначали жорстку боротьбу навколо найважливіших для сучасників проблем, пов'язаних із бурхливим поширенням начал європейської цивілізації, а відтак у черговий раз – у полі зору експансіоністських планів Російської імперії та інших європейських держав (Філінюк, Ігнат'єва, 2006, с. 87). Цьому певною мірою сприяло «поступове розширення і поглиблення під впливом політичних обставин» уявлення про Україну та українців (Україна, 2020, с. 74), що спричинило зацікавлення їхні урядів піти по шляху налагодження більш тісного торговельного співробітництва. Тим паче, що укладення Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774 р. і приєднання до Росії частини південної України та Криму, а в першій половині 90-х рр. XVIII ст. – Правобережжя забезпечило формування нових торговельних шляхів між чорноморськими і середземноморськими портами й тим самим суттєво змінило характер торговельних відносин між Францією та Росією. Ця мирна угода дозволила російським суднам проходити через протоки Дарданелли та Боспор у Чорне море. До того ж, 11-а і 12-а її статті відкривали вільний комерційний шлях із портами Середземного моря (Машкін, 2008, с. 287-289, 293-294). Сучасники, аналізуючи «відновлення цієї стародавньої навігації» розцінили його як чудову подію, що призвела «до цілої революції в області торгівлі...» (Держархів Одеської обл., ф. 6, оп. 1, спр. 204, арк. 10). В часі це співпало із дедалі більшим втягуванням українських земель у сферу загальноросійських зовнішньоторговельних зв'язків і в систему світового ринку, що зумовлювалося наявністю великої кількості українського товарного зерна і підвищенням попиту на нього з боку західноєвропейських держав із чорноморсько-азовських портів.

Більш дружню сторінку в російсько-французьких взаєминах відкрили прихід Людовіка XVI до влади у Франції та зміна її уряду, що уможливили початок процесу залучення іноземних купців і торгівців в українські порти. Французький уряд розраховував на припинення союзу Росії та Пруссії і

на те, що Катерина II повернеться до австро-французького союзу. При цьому торговельно-економічні кола Франції проявляли особливий інтерес до чорноморської торгівлі, де позиції англійців були не такі сильні, як на Балтиці (Лобас, Савченко, 2017, с. 112). У свою чергу, царизм створив сприятливі законодавчі умови зарубіжним комерсантам для діяльності в регіоні. Починаючи з середини 70-х рр. XVIII ст. російський уряд вживав заходи зі створення у Північному Причорномор'ї умов для активного включення його в систему міжнародної торгівлі. Так, 8 травня 1780 р. був підписаний Декрет про правила іноземної торгівлі, що регламентували процедуру надання французьким торговим кораблям російських прапорів і ведення закордонних операцій у виділеному регіоні. Водночас купцям категорично заборонялося підтримувати військові конфлікти іноземних держав, перевозити представників воюючих країн тощо. Іноземні підприємці, які перейшли в підданство Російської імперії, отримали такі ж юридичні права на торговельні операції, як і росіяни. Комерсанти звільнялися від індивідуальної рекрутської повинності в разі сплати за рекрута спочатку 360, а потім 500 крб. (Сидорович, 2014, с. 78). У 1782 р. з метою розширення торгівлі в чорноморсько-азовських портах російський уряд зменшив на чверть мито з іноземних товарів зборів (Гуржій, 1960, с. 53) і дозволив французам записуватися у гільдії.

Завдяки цьому в Південній Україні швидкими темпами розвивалися чорноморсько-азовські міста-порти – Маріуполь, Одеса, Севастополь, Херсон, Феодосія, які невдовзі перетворилися у важливі осередки зовнішньої торгівлі України на півдні Російської імперії. Цим скористалися купці не лише близьких, а й віддалених міст. Важливим торговельним центром стало приморське місто Херсон, де проходила транзитна торгівля з Кримом, Туреччиною, Австрією, Польщею та іншими західними країнами. Число вантажних суден, які до його порту щорічно причалювали та відходили, наближалось до позначки 180, а серед торговців, крім вірмен, греків, німців, поляків, чільне місце посіли французи. Транспорти з сільськогосподарською продукцією проходили Чорним морем та ріками – Дністром, Дунаєм, Дніпром (Вінтоняк, 1995, с. 36).

Задля залучення до економічного життя краю іноземних комерсантів у 1784 р. був виданий маніфест про запровадження свободи торгівлі в Херсоні, Севастополі, Феодосії, відкривши їх для всіх дружніх з імперією народів. Внаслідок розширення торговельних відносин з європейськими країнами через Середземне море, у Північному Причорномор'ї було засновано низку іноземних фірм. Зі звернення полтавських купців до Г. Потьомкіна впливає, що на той час вже існували торговельні зв'язки між Лівобережною Україною та Францією (Луцицкий, 1894, с. 156).

Одним з ініціаторів налагодження на півдні України двосторонніх економічних відносин між Росією та Францією був новоросійський генерал-губернатор Г. Потьомкін. Посадовець навіть домігся від Катерини II дозволу всім іноземним торговим кораблям піднімати російський пра-

пор (Сидорович, 2011, с. 130). Запровадження такого права опиралося на четверту статтю наказу від 8-го травня 1780 р., яка передбачала право ходити під російськими прапорами іноземним торговельним суднам Чорним і Середземним морями (Машкін, 2009, с. 29). Набуття чинності таких законодавчих актів знаменувало собою важливий крок до укладення франко-російського торговельного договору. Як наслідок, торговельні операції чорноморським шляхом між Марселем, Херсоном та іншими українськими містами почали носити системний характер.

Завдяки тому, що на середину 80-х рр. XVIII ст. сформувалося реальне економічне підґрунтя для підписання російсько-французького торговельного договору, у 1785 р. в Парижі та Петербурзі розпочалися одночасні переговори з підписання двостороннього договору. Центр переговорного процесу знаходився у російській столиці, а Париж став місцем проведення консультацій російського посла І. Симоліна з графом Верженом (Россия и Франция, 2001, вып. 4, с. 120, 135). Завдяки підписанню договору французькі купці отримали юридичне право вільно торгувати на території Російської імперії. Генеральні консули, консули та віце-консули стали повноважними представниками влади в проведенні торговельних операцій у французьких середземноморських портах.

До цього додамо, що після приєднання Криму на його терени почали переселятися французькі купці. У 1783 р. сюди для налагодження комерційних відносин між південними портами Російської імперії та Французького королівства приїжджали Возан, Перес Фрере, Рамбонс і Афренс (Мурзакевич, 1879, с. 357). Одним із найвідоміших купців, торговельних агентів і комерсантів того часу був барон Сент-Жозеф Антуан, який приділяв дуже велику увагу розширенню торговельних зносин Херсона з Францією. Він користувався покровительством новоросійського генерал-губернатора Г. Потьомкіна. Український хліб він почав направляти до Корсики, міст Провансу, Ніцци, Генуї та Барселони (Дружинина, 1959, с. 90).

Участь України в російській зовнішній торгівлі, з одного боку, була нерозривно пов'язана з подальшим економічним розвитком усєї країни, з іншого сприяла зміцненню внутрішнього ринку. До того ж, надання деяких привілеїв чорноморсько-азовським портам, більшість яких була зосереджена на території України, сприяло зростанню торгівлі У Марсель завозились товари: сукно, тканини, льон, віск, український тютюн, ікра тощо. В українські порти завозились: вино з Марселю, цукор, олія, фрукти, індіго та інше (Боровой, 1995, с. 496-499). Завдяки тому, що основною рушійною силою розвитку міст-портів північного Причорномор'я були такі сектори економіки, як торгівля і морський транспорт, південь України почав набувати статусу міжнародного комерційного центру Російської імперії. «Для заохочення та розповсюдження російської торгівлі через Чорне і Середземне моря в 1784 р. було надано право всім вільно торгувати в Херсоні, Севастополі та Феодосії на власних або найманих кораблях з платежем мита по тарифу, до-

зволено було іноземцям селитися у тих або інших містах Росії та вступати в підданство з свободою віросповідання...» (Bartocconi, 2005, р. 28). У 80-х рр. XVIII ст. в зв'язку із зусиллями, які докладала російська адміністрація з розвитку Херсону, деякі з цих купців оселилися в ньому й мали змогу на пільгових умовах вести торговельні операції. В основному це були ті комерсанти, які вели торгівлю в Константинополі або мали там налагоджені контакти. Завдяки тарифу 1766 р. імпорт до Росії іноземних товарів, потрібних для українських фабрик, став простішим.

Барон С. Ж. Антуан зробив висновок про необхідність негайно скористатися наданими правами й відкрити торговий дім у Херсоні та почати направляти кораблі під російським прапором. Спираючись на зацікавленість Франції в утвердженні міцних позицій на польському ринку та витісненні з нього Пруссії, комерсант за сприяння короля налагодив ділові зв'язки з місцевими торговельно-промисловими колами. У 1784 р. він подав військовому міністру та міністру торгівлі доповідь з обґрунтуванням доцільності активізації політики Франції у Північному Причорномор'ї. Водночас француз ще до отримання певних прав і привілеїв приступив до налагодження через Херсон транзитної торгівлі з Польщею. (Юрченко, 1883, с. 165-169). Його діяльність призвела до істотного поліпшення товарообігу. Лише за 1784 р. із Херсона в Марсель прибуло 20 кораблів і 15 – з Марселя у Херсон. Торгівля велася з Ліворно, Марселем, Мессіною та ін. (Chamousset, 2011, р. 59). У 1784 р. ним було відправлено 3 кораблі з салом, коноплями, пшеницею, горохом, тютюном, то в 1785 р. – 64 кораблі, корабель «Князь Потьомкін» (капітан Жека), бригантин «Дворянин Булгаков» (капітан Гош), Бригантин «Генерал Ганнібал» (капітан Трюлле), Півакра «Святий Микола» (капітан Ренно) та ін. (Россия, 2001, вып. 4, с. 173). 20 січня 1785 р. І. Дофіне отримав від російського уряду понад 11374 крб. для того, щоб постачати до чорноморських портів корабельні матеріали, припаси та інші товари. А в його будинку була створена біржа вільних торгових справ (Скальковский, 1837, с. 250). Отримавши будинок для свого офісу в м. Херсоні, у 1789 р. він його купив (Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 218, спр. 8, арк. 1).

Зусиллями Антуана де Сен-Жозефа був заснований перший французький торговельний дім у Херсоні – осередок товарно-грошових відносин із Марселем, який спеціалізувався на торгівлі з країнами Леванту. Розгорнувши в регіоні бурхливу діяльність, у 1783 р. він виклопотав у царського уряду право іноземним суднам, котрі вели торгівлю через Чорне море, піднімати російський прапор, оскільки турки пропускали лише турецькі, а з 1774 р. – і російські судна (Іваненко, 2009, с. 49-50; Дружинина, 1959, с. 88-89). В 1785 р. відправив із Марселя до Херсона 4 кораблі з французькими товарами (Юрченко, 1883, с. 176), а вже наступного року спрямував до Франції судна з сільськогосподарською продукцією, що користувалася великим попитом (Письма, 1883, с. 157). Успіхи торговельної діяльності до кінця 80-х рр. XVIII ст. забезпечили йому не тільки монополізацію торговельних операцій між Херсоном

і Марселем, а й посередництво в імпорті хліба до Італії та Іспанії. Оцінюючи його зусилля з розширення чорноморської торгівлі та навігації Росії, дипломатичний представник Франції у Петербурзі граф Л. Ф. де Сегюр писав, що вони були корисні імперії і приємні королю. Саме Антуан став радником при укладанні торговельного договору 1786 р. (Тарле, 1958, с. 452-453).

Французькі товари з Марселя до Херсона у 1786 р. оцінювалися в 152300 ліврів (4 кораблі). Лише за 2,5 роки з Херсона до Марселя прибуло 21 торговельне судно загальною вартістю вантажу 1 млн. 028 тис. 608 ліврів, натомість із Марселя до Херсона прийшло 12 суден, вартість товару яких становила 516 тис. 450 ліврів. Вартість російського експорту з Херсона до Марселя майже на півмільйона ліврів перевищувала вартість французьких товарів, що поступили з Марселя до Херсона (Сидорович, 2011, с. 170).

Заручившись підтримкою правлячих кіл Російської імперії, Л. Ф. де Сегюр забезпечив укладення в 1786 р. договору про дружбу, торгівлю і навігацію строком на 12 років, за яким французький король приєднався до системи збройного морського нейтралітету (Мартенс, 1892, с. 259-310; О вооруженном, 1859, с. 64-66). Якісного поліпшення комерційна співпраця двох країн набула з підписанням Трактату про дружбу, торгівлю і мореплавання 31 грудня 1786 р. (ПСЗРИ-I, 1830, т. 22, с. 771-785). Ним передбачалися різні мита на товари та їх кількість. Зокрема, у чорноморських портах мито з французьких вин складало 25%, або приблизно 5 крб. На марсельське мило воно було зменшено в шість разів: від 6 до 1 крб. Французький уряд також визначив певну кількість мит. Наприклад, з українського сала бралось 20%. Кульмінацією довготривалих переговорів стало підписання 11 січня 1787 р. російсько-французького торговельного договору (Черкасов, 1993, с. 58-63), що відкрив нову сторінку в економічному співробітництві між Францією та Росією й сприяв тому, що французькі капітали стали вкладати в Україну.

У торговельно-економічних відносинах двох держав було встановлено принцип найбільшого сприяння, який фактично був закріплений у тексті російсько-французького торговельного договору 1787 р. На його основі піддані отримали низку привілеїв у торгівлі і найбільше сприяння в чорноморських портах. Зокрема, французьким купцям дозволялося вільно поселятися й відкривати контори в шести містах чи портах кожної країни (Лобас, Савченко, 2017, с. 112). Для стимулювання міжнародної торгівлі ввели 25% знижки на ввезені до портів Чорного та Азовського морів французькі товари і відповідно, зменшили податки на експортовані до Франції чорноморсько-середземноморським шляхом російські товари. Поступове включення різних регіонів України до системи всеросійського ринку, який формувався, попри всі негаразди, пов'язані з імперською політикою уряду Росії, мало досить відчутне економічне значення для населення українських і російських земель (Гуржій, Реєнт, Шапошнікова, 2018, с. 51).

Однак сторони ними не скористалися через революційні події у Франції, оскільки абсолютистська Росія, займаючи особливе становище під час про-

тистояння європейських держав з французькою республікою, вживала дипломатичні та військові заходи, з одного боку, для обмеження поширення революції, з іншого – для зміцнення своїх позицій у Німеччині, Італії і на Балканах. Внаслідок чого російсько-французькі відносини були припинені на ціле десятиріччя. Їх суттєво ускладнив прихід до влади революційного уряду, який не був зацікавлений у продовженні торгівлі. Відтак, на початку 1793 р. декретом Конвенту була заборонена торгівля з Російською державою (ПСЗРИ–І, 1830, т. 23, с. 402-405). Комерційне співробітництво погіршилося ще й через участь Франції на боці Османської імперії у війні проти Росії в 1790 р. Тому будь-які відносини між російським та французьким урядами стали неможливими у зв'язку із заборону Національним Конвентом Франції вести будь-які економічні відносини з імперією Романових. У 1793 р. більшість іноземців переселилися з Херсона в Константинополь. Уряд і Катерина II негативно ставились до революційної влади Франції. Як результат, було укладено оборонно-наступальний союз Австрії, Пруссії і Англії проти Франції. Серед договірних вимог союзних держав було зобов'язання припинити торгівлю з Францією. В Росії був виданий маніфест 8 квітня 1793 р., за яким було заборонено вивіз до Франції будь-яких товарів; привезення товарів із Франції (Лодыженский, 1886, с. 152).

При цьому Катерина II підтримувала контрреволюцію у Франції. Імператриця виділяла кошти на наймання війська та організацію дипломатичної блокади європейських держав з вимогою звільнити Людовика XVI. Її наступник імператор Павло I спочатку також вороже ставився до французької революції, видавши декілька наказів про арешт французьких товарів, що перебували на кораблях, і про заборону виготовлення триколових стрічок і торгівлю ними (Безобразов, 1892, с. 56-57). Уряд Росії дуже ретельно стежив за імпортомними товарами, які надходили з Франції до чорноморських портів. Це скорочувало товарообіг між обома державами (Блиох, 1882, с. 150). Згодом торговельні відносини між Францією та Росією стали поступово відновлюватися. Царський уряд дозволив французьким оптовим купцям на законних підставах привозити свої товари в чорноморські порти. Наприклад, відповідно до указу Сенату від 16 січня 1797 р. їм дозволялося завозити французькі вина на нейтральних судах в усі російські порти Російської імперії, в тому числі і південні. Підкреслимо, що це право отримали лише французи. Даний процес дозволив відновити торгівлі зв'язки між двома країнами (ПСЗРИ–І, 1830, т. 24, с. 285).

Уже наприкінці XVIII ст. з'явилася гостра необхідність створення нового торговельного центру на Чорному морі. Після тривалих пошуків зручного місця перевагу надали Одесі, яка тоді ще поступалася іншим портам за обсягами товарообігу (Тимофеев, 1984, с. 146). Починаючи з середини 90-х рр. XVIII ст., випереджаючи Херсон, Одеса перетворилася на головний чорноморський порт. Відтоді почалося поступове відновлення комерційних відносин. Так, уже в 1797 р., два купці Вів'є та Латур доставляли до Феодосії

на нейтральних кораблях вино з Тулону, натомість із великою для себе вигодою купляли в Україні хутра. Наказом 16 січня 1797 р. дозволялося привозити французькі вина на нейтральних кораблях (Кеппен, 1832, с. 23, 25). Це дало можливість частково відновити комерційне співробітництво між Францією та Росією через чорноморські порти. З метою підтримки експортних операцій 1797 р. у Херсоні було розгорнуто будівництво торговельного флоту. Прагнення французів утвердитися в Північному Причорномор'ї також зумовлювалося планами перетворити його у своєрідний плацдарм розвитку торговельних взаємин із Туреччиною. Їм вигідною видавалася далекосяжна перспектива налагодження контролю за транзитною торгівлею країн Європи та Сходу. Адже ключем до цього могло стати здобуття Францією провідної ролі у торгівлі на Чорному морі.

Тоді ж зазнала змін процедура видачі російських прапорів для іноземних, у тому числі французьких торговельних суден. Наприклад, із дозволу імператора, починаючи з 14 квітня 1797 р., торговці отримували права піднімати на своїх суднах прапор Російської імперії (ПСЗРИ–І, 1830, т. 24, с. 591). Уряд уважно стежив за товарообміном в чорноморських портах. Згідно указу Сенату від 12 вересня 1797 р. всі французькі купецькі судна підлягали ретельній перевірці і не могли завозити іноземні товари без сплати на них мита. Керувати процедурою догляду було наказано губернатору та місцевим інстанціям (ПСЗРИ–І, 1830, т. 24, с. 734-735).

Збільшення обсягу товарообігу призвело до вжиття заходів щодо поліпшення іноземної торгівлі, у тому числі і з Францією. До прикладу, найдавніша і найвідоміша в Україні Одеська біржа перетворилася в один із головних центрів фондової торгівлі і у подальшому єдину в Російській імперії, а Одеський порт поступово перебрав на себе до 50% експортного зерна (Реєнт, 2019, с. 180, 184). На основі Маніфесту від 13 лютого 1798 р. на території Кримського півострова створюється порто-франко. Цей документ дозволяв купецьким гаваням Феодосії та Євпаторії отримати повну свободу торгівлі з усіма європейськими націями, зокрема з французами. Згідно маніфесту французькі купці, що переселялися до Криму, мали право переходити в підданство Східної імперії (ПСЗРИ–І, 1830, т. 25, с. 64-65).

Не зважаючи на відновлення економічних відносин, відносини Франції та Росії залишалися напруженими. Зокрема, згідно з імператорським указом від 17 червня 1798 р. передбачався арешт до закінчення війни з Французькою республікою французьких кораблів і товарів в усіх портах Російської імперії, у тому числі й чорноморських. У доповнення до указу, 28 червня 1798 р. був виданий наказ Павла I генерал-прокурору про ретельний контроль за французькими товарами та заборону продавати їх підданам імперії. Втім, за його умовами всі французькі торговельні кораблі отримали можливість безмитно проходити до портів Феодосії та Євпаторії і здійснювати вільні комерційні операції на всій території Кримського півострова (Держархів Херсонської обл., ф. 7, оп. 2, спр. 2, арк. 1).

Завоювання міцних позицій, монополізація торгівлі з Росією через українські порти посилили зацікавлення Франції до степової частини України. Водночас російський уряд був зацікавлений у інтенсифікації товарообігу з Францією у чорноморському регіоні. З утворенням гільдій, за міським положенням, кожний торгуючий у межах 1 тисячі крб., міг записатися до 3-ї гільдії і займатися роздрібною торгівлею, мати свою лавку в своєму домі, організувати власне виробництво з використанням ткацьких верстатів, малих річкових суден, трактирів, лазень, постійних дворів та ін. Купці були звільнені від особистої рекрутської повинності та могли за рекрута вносити спочатку 360, а потім 500 крб. (Водовозов, 1904, с. 485-486).

Місцем значних французьких капіталовкладень стала Південна Україна після приєднання Південної України та завоювання Росією Криму. Антуан, Гамба, Рено, Сікар та інші налагодили тут жваві зв'язки, втягнули до орбіти своїх впливів Правобережжя, а тікаючи від революції, й самі переселились на береги Чорного моря (Скальковский, 1838, с. 9-10). Вкладаючи капітали у розвиток чорноморсько-середземноморської торгівлі, французькі купці сприяли включенню Південної України в систему міжнародних економічних зв'язків (Іваненко, 2009, с. 221).

Для стимулювання розвитку скотарства та шкіряних заводів, у 1802 р. дозволено вивіз сирової шкіри з Чорноморських і Азовських портів зі сплатою мита 25 коп. із кожної шкіри. Мирний договір Тильзйтський від 25 червня (7 липня) 1807 р., утвердив Континентальну систему і збільшив простір Росії, однак перервав вигідну торгівлю з Англією (Добросклонский, 1838, с. 94). За оцінкою Н. Дейвіса, континентальна система «вперше дала Європі змогу відчувати, що таке об'єднана економічна спільнота, але водночас призвела й до великого невдоволення, яке підірвало французькі позиції» (Дейвіс, 2001, с. 736). В 1816 р. заборонено ввезення до Росії таких іноземних товарів, як: шпалери, взуття, хустки, полотна, помада, посуд фаянсовий, фарфоровий і кристаль, гудзики, тканини, сургуч, чай, шовкові і бавовняні тканини, капелюхи, екіпажі тощо (Тимофеенко, 1984, с. 28, 30).

Висновки. Проаналізувавши торговельну політику самодержавства в торгівлі українських земель із Францією як відносно самостійний напрямок зовнішньо-економічної політики на межі XVIII – XIX ст., можна констатувати, що загалом вона сприяла розвитку товарообігу чорноморських портів із французькими портами. Для цього було створено юридичну базу, яка регламентувала торговельну діяльність французьких купців на півдні України. Переломними у цьому виявились 80-ті рр. XVIII ст., коли були налагоджені комерційні шляхи між українськими чорноморськими та французькими середземноморськими портами, що стали основними торговельними центрами комерції великого українського регіону. За рахунок України, зокрема торгівлі з Францією, Росія дедалі більше зосереджувалася на промисловому виробництві і тим самим зменшувала залежність своєї економіки від природно-кліматичних умов.

Економічні взаємовідносини двох держав через українські терени після підписання низки договорів почали набувати масового характеру. Революційні події у Франції негативно вплинули на їх подальший розвиток, внаслідок чого вони взагалі припинилися майже на десятиріччя. З приходом до влади в Російській імперії Павла I відносини між обома державами стали нормалізуватися, що дозволяло поступово відновлювати комерційні операції.

Загалом зовнішньоторговельна політика царського уряду сприяла зростанню української зовнішньої торгівлі з Францією. Проте для неї була властива непослідовність, яка нерідко відчиняла двері для іноземних товарів на шкоду як російській, так і українській торгівлі. Попри труднощі і негаразди, відбувалося посилення ролі Наддніпрянської України в торговельній політиці Російського самодержавства, а основними ознаками трансформації її чорноморсько-азовських портів стали темпи, характер розвитку і масштаби торгівлі між Росією та Францією.

Список використаних джерел і літератури:

Безобразов, П. В. (1892). *О сношениях России с Францией*. Москва: Университетская типография, 470 с.

Блиох, И. С. (1882). *Финансы России XIX столетия*, (1). Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 300 с.

Боровой, С. Я. (1961). Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети XVIII – начале XIX века (Источниковедческие заметки). *Французский ежегодник*. Москва, 496-506.

Віднянський, С. В. (ред.). (2020). *Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси*: монографія. Київ: Ін-т історії України НАН України, 814 с.

Вінтоняк, О. (1995). *Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття*. Львів – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 141 с.

Водозов, В. И. (1904). *Очерки из русской истории XVIII века*. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 537 с.

Гуржій, І. О. (1960). Місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця XVIII – першої половини XIX ст. *Укр. іст. журн.*, 5, 51-63.

Гуржій, О., Реєнт, О. & Шапошнікова, Н. (2018). *Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII – початок XX ст.)*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 365 с.

Дейвіс, Н. (2001). *Європа. Історія* (пер. Петро Тарашук). (Вид. друге). Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 1463 с.

Державний архів Одеської області.

Державний архів Херсонської області.

Доброклонский, С. (1838). *Указатель трактатов и сношений России с 1462 по 1826*. Москва: Тип. С. Селивановского, XII, 118 с.

Дружинина, Е. И. (1959). *Северное Причерноморье в 1775–1800 гг.* Москва: Изд-во АН СССР, 272 с.

Іваненко, О. А. (2009). *Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець XVIII – початок XX ст.)*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 320 с.

Кеппен, П. (1832). *О виноделии и винной торговле в России*. Санкт-Петербург: Тип. К. Крайя, 300 с.

Лобас, Е. В. & Савченко, М. М. (2017). *Внешнеторговая и таможенная политика Российской империи начала XIX века*: монографія. Москва: РИО Российской таможенной академии, 182 с.

Лодыженский, К. (1886). *История русскаго таможеннаго тарифа*. Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашева, 312 с.

Луцицкий, И. (1894). К истории торговли в Малороссии XVIII в. *Киевская старина*, 4–6, 155–158.

Мартенс, Ф. (1892). Декларация Императрицы Екатерины II относительно вооруженного нейтралитета, обращенная к Дворам Лондонскому, Версальскому и Мадридскому. 1780. Февраля 28-го (марта 11-го). *Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россиею с иностранными державами*, (Т. 9 (10)). Санкт-Петербург: Тип. М-ва путей сообщения, 259–310.

Машкін, О. М. (2008). *Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 450 с.

Машкін, О. М. (2009). Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст.: спроба обрахування чисельності та аналіз їх національного складу. *Проблеми історії України XIX – XX ст.*, (XVI), 241–265.

Мурзакевич, Н. (1879). Материалы для истории губернского города Херсона. Ордера светлейшего князя Григория Александровича Потемкина-Таврического Новороссийского генерал-губернатора. *Записки императ. Одесского общества истории и древностей*, (11), 324–377.

О вооруженном морском нейтралитете. Составленное с высочайшего соизволения по документам московского главного архива министерства иностранных дел. (1859). Санкт-Петербург: Тип. Мор. министерства, 189 с.

Письма барона Антуаня графу Сегюру, о пользе учреждения морской торговли Марсели с Херсоном. (1883). *Записки императорского Одесского общества истории и древностей*, (13). Одесса: Франко-русская тип., 157.

Плохій, С. (2016). *Брама Європи* (пер. з англ. Романа Ключка). Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 496 с.

Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ–1). Санкт-Петербург: Тип. II отд. Собст. Его имп. Велич. Канц., 1830.

Реєнт, О. (2019). Місто як центр зосередження і розвитку торгівлі. *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 167–187.

Сидорович, Е. С. (2014). *Вихідці з Франції в економічному житті півдня України наприкінці ХУІІІ – першій половині ХІХ ст.* (дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Київ, 212 с.

Сидорович, Е. С. (2011). Економічна діяльність представників французької нації на території Новоросійського краю в першій половині ХІХ ст. *Вопросы духовной культуры. Исторические науки*, 130–132.

Сидорович, Е. С. (2011). Російське законодавство щодо товарообміну з Францією через Чорноморські порти наприкінці ХУІІІ – першій половині ХІХ ст. *Культура народів Причорномор'я*, (216), 147–151.

Скальковский, А. (1837). *Первое тридцатилетие истории города Одессы (1793–1823)*. Одесса, 297 с.

- Скальковский, А.** (1838). *Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730–1823 гг.*, (2). Одесса: Гор. типография, 349 с.
- Тарле, Е. В.** (1958). Была ли екатерининская Россия экономически отсталою страной? *Сочинения* (в 12 т., Т. 4), Москва, 452-453.
- Тимофеев, В. И.** (1984). *Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века*. Київ: Наук. думка, 219 с.
- Філінюк, А. Г., Ігнат'єва, Т. В.** (2006). *Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття)*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 316 с.
- Черкасов, П. П.** (отв. ред.). (2001). *Россия и Франция: XVIII – XX века*, (4). Москва: Наука, 327 с.
- Черкасов, П. П.** (1993). России и Франция в XVIII в. Итоги и перспективы исследования. *Новая и новейшая история*, 3, 58-74.
- Юрченко, П.** (1883). Историко-статистический очерк торговли Херсона по соч. де Сен-Жозефа. *Записки императ. Одесского общества истории и древностей*, (13), 165-179.
- Bartocioni, S.** (2005). Les Français en Russie et les Russes en France au XVIII siècle. Note sur la lexicographie français-russe et le Dictionnaire manuel en quatre langues de Veneroni. *Quaderni del CIRSIL*. (№ 4), 89-118.
- Chamousset, R.** (2011). Les émigrés français en Russia. 1789–1815. *Sciences humaines et sociales*. (№ 1), 1-220.

References:

- Bezobrazov, P. V.** (1892). *O snoshenyjakh Rossyy s Francyej* [On Russia's relations with France]. Москва: Unyversytetskaja typografija, 470 s. [in Russian].
- Blyokh, Y. S.** (1882). *Fynansy Rossyy XIX stoletija* [Finance of Russia of the XIX century]. (Vol. 1). Sankt-Peterburgh: Typ. M. M. Stasjulevycha, 300 s. [in Russian].
- Borovoj, S. Ja.** (1961). Франція у vneshnetorghovnye operacyu на Chernom more v poslednej trety XVIII – nachale XIX veka (Ystochnykovedcheskye zametky) [France and foreign trade operations in the Black Sea in the last third of the XVIII – early XIX century (Source notes)]. *Francuzskiy ezhegodnyk*. Москва, 496-506. [in Russian].
- Vidnianskyi, S. V.** (red.). (2020). *Ukraina v istorii Yevropy XX – pochatku XXI st.: istorichni narysy* [Ukraine in the history of Europe of the XIX – beginning of the XXI century: historical essays]: monohrafiia. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 814 s.
- Vintonjak, O.** (1995). *Ukraina v opysakh zakhidnojevropejskykh podorozhnykiv drughoji polovyny XVIII stolittja* [Ukraine in the descriptions of Western European travellers of the second half of the XVIII century]. Ljviv – Mjunktken: Dniprova khvylja, 141 s. [in Ukrainian].
- Vodovozov, V. Y.** (1904). *Oчерky yz russkoj ystorry XVIII veka* [Essays from Russian history of the 18th century] [The essays from the history of Russia of the XVIII century]. Sankt-Peterburgh: Typ. M. M. Stasjulevycha, 537 s. [in Russian].
- Ghurzhij, I. O.** (1960). Miscе Ukrajinu v zovnishnij torghivli Rosiji kincja XVIII – pershoji polovyny XIX st. [Ukraine's place in Russia's foreign trade in the late XVIII – early XIX century]. *Ukr. ist. zhurn.*, 5, 51-63. [in Ukrainian].
- Ghurzhij, O., Rejent, O., Shaposhnikova, N.** (2018). *Narysy z istoriji rozvytku vyrobnychkykh vidnosyn i torghivli v Ukrajinі (drugha polovyna XVII – pochatok XIX st.)* [The essays on the history of the industrial relations and trade in Ukraine (second half of the XVII – early XX century)]. Kyiv: In-t istoriji Ukrajinu NAN Ukrajinu, 365 s. [in Ukrainian].

Dejvis, N. (2001). *Jevropa. Istorija* [Europe. History] (per. Petro Tarashhuk). (Vyd. drughe). Kyiv: Vyd-vo Solomiji Pavlychko «Osnovy», 1463 s. [in Ukrainian].

Derzhavnyj arkhiv Odesjkoji oblasti [The State Archives of Odessa Region].

Derzhavnyj arkhiv Khersons'koji oblasti [The State Archives of Kherson Region].

Dobroklonskyj, S. (1838). *Ukazatel' traktatov y snoshenij Rossyy s 1462 po 1826* [The index of treaties and relations of Russia from 1462 to 1826]. Moskva: Typ. S. Selyvanovskogo, XII, 118 s. [in Russian].

Druzhynyna, E. Y. (1959). *Severnoe Prychernomorje v 1775–1800 rr.* [The Northern Black Sea region in 1775-1800]. Moskva: Yzd-vo AN SSSR, 272 s. [in Russian].

Ivanenko, O. A. (2009). *Ukrajinsjko-francuzjki зв'язky: nauka, osvita, mystectvo (kinecj XVIII – pochatok XIX st.)* [Ukrainian-French relations: science, education, art (late XVII – early XX century)]. Kyjv: In-t istoriji Ukrainy NAN Ukrainy, 320 s. [in Ukrainian].

Keppen, P. (1832). *O vynodelyy y vynnoj torghovle v Rossyy* [About winemaking and wine trade in Russia]. Sankt-Peterburgh: Typ. K. Krajja, 300 s. [in Russian].

Lobas, E. V., Savchenko, M. M. (2017). *Vneshnetorghovaja y tamozhennaja polityka Rossyjskoj ympery nachala XIX veka* [Foreign trade and customs policy of the Russian Empire at the beginning of the XIX century]: monohrafyja. Moskva: RYO Rossyjskoj tamozhennoj akademyy, 182 s. [in Russian].

Lodyzhenskyj, K. (1886). *Ystoryja russkagho tamozhennagho taryfa* [The history of the Russian customs tariff]. Sankt-Peterburgh: Typ. V. S. Balasheva, 312 s. [in Russian].

Luchykyj, Y. (1894). *K ystoryy torghovly v Malorossyy XVIII v.* [To the history of trade in Malorossiya in the XVIII century]. *Kyevsk. staryna*, 4–6, 155–158. [in Ukrainian].

Martens, F. (1892). *Deklaracija Ymperatrycy Ekateryny II odnosyteljno vooruzhennogho nejtral'yeta, obrashhennaja k Dvoram Londonskomu, Versaljskomu y Madrydskomu. 1780. Fevralja 28-gho (marta 11-gho)* [Declaration of Empress Catherine II on Armed Neutrality, addressed to the Courts of London, Versailles and Madrid. 1780. February 28th (March 11th)]. *Sobranje traktatov y konvencyj, zakljuchënykh Rossyeju s ynostrannymy derzhavamy*. Sankt-Peterburgh: Typ. M-va putej soobshhenyja, (Vol. 9 (10), 259–310. [in Russian].

Mashkin, O. M. (2008). *Inozemci v socialjno-ekonomichnomu zhytti Ukrainy kincja XVIII – pershoji polovyny XIX st.* [Foreigners in the socio-economic life of Ukraine in the XVIII – first half of the XIX century]. Kyiv: In-t istoriji Ukrainy NAN Ukrainy, 450 s. [in Ukrainian].

Mashkin, O. M. (2009). *Inozemci v socialjno-ekonomichnomu zhytti Ukrainy kincja XVIII – pershoji polovyny XIX st.: sproba obrakhuvannja chysel'nosti ta analiz jikh nacional'nogho skladu* [Foreigners in the socio-economic life of Ukraine in the XVIII – first half of the XIX century: an attempt to calculate the quantity and analyze the national composition]. *Problemy istoriji Ukrainy XIX – XX st.*, (XVI), 241–265. [in Ukrainian].

Murzakevych, N. (1879). *Materyaly dlja ystoryy ghubernskagho ghoroda Khersona. Ordera svetlejshegho knjazja Ghryghoryja Aleksandrovycha Potemkyna-Tavrycheskogho Novorossyjskogho ghenral-ghubernatora* [The materials for the history of the provincial city of Kherson. Orders of His Serene Highness Prince Hryhoriy Oleksandrovych Potjomkin – Tavrichesky Serene Highness Governor – General Alexandrovich Potemkin-Tavrichesky Novorossiysk Governor-General]. *Zapysky ymperat. Odesskogho obshhestva ystoryy y drevnostej*, (11), 324–377. [in Ukrainian].

O vooruzhennom morskomoj nejtral'yete. Sostavlennoe s vysochajshhegho soyzvolenija po dokumentam moskovskogho glavnogho arkhiva mynysterstva ynostrannykh del [On armed maritime neutrality. Compiled with the highest permission from the documents of the

Moscow Main Archive of the Ministry of Foreign Affairs]. (1859). Sankt-Peterburgh: Typ. Mor. mynysterstva, 189 s. [in Russian].

Pysjma barona Antuanja ghrafu Seghjuru, o poljze uchrezhdenija morskoj torghovly Marsely s Khersonom [The letters from Baron Antoine to Count Segur, on the benefits of establishing trade between Marseilles and Kherson]. (1883). *Zapysky ymperatorskogho Odesskogho obshhestva ystorry y drevnostej*, (13), Odessa: Franko-russkaja typ., 157. [in Ukrainian].

Plokhij, S. (2016). *Brama Jevropy* [The Gate Europe] (per. z anghl. Romana Klochka). Kharkiv: Knyzhkovyj klub «Klub Simejnogho Dozvillja», 496 s. [in Ukrainian].

Polnoe sobranje zakonov Rossyjskoj ympery [The complete collection of laws of the Russian Empire] (PSZRY-1). Sankt-Peterburgh: Typ. II otd. Sobst. Egho ymp. Velych. Kanc., 1830. [in Russian].

Rejent, O. (2019). Misto jak centr zoseredzhennja i rozvytku torghivli [A city as a centre of concentration and development of trade]. *Vid muriv do uljvariv: tvorennja modernogho mista v Ukrajinі (kinecj XVIII – pochatok XX st.)*. Kyjiv: In-t istoriji Ukrajinjy NAN Ukrajinjy, 167-187. [in Ukrainian].

Sydorovyč, Je. S. (2014). *Vykhidci z Franciji v ekonomichnomu zhytti pıvdnja Ukrajinjy naprykinci XVIII – pershij polovyni XIX st.* [Immigrants from France in the economic life of southern Ukraine in the late XVIII – first half of the XIX] (The dissertation of the candidate of Historical Sciences). Kyjiv, 212 s. [in Ukrainian].

Sydorovyč, Je. S. (2011). Ekonomichna dijajlnistj predstavnykiv francuzjkoji naciji na terytoriji Novorosyjskogho kraju v pershij polovyni XIX st. [The economic activity of the French nation in the Novorossiysk region in the first half of the XIX century]. *Voprosy dukhovnoj kuljтуры. Ystoryčeskye nauky*, 130-132. [in Ukrainian].

Sydorovyč, Je. S. (2011). Rosijske zakonodavstvo shhodo tovaroobminu z Francijeju cherez Chornomorski porty naprykinci XVIII – pershij polovyni XIX st. [Russian legislation on trade with France through the Black Sea ports in the late XVIII – first half of the XIX century]. *Kuljtura narodov Pryčernomorjja*, (216), 147-151. [in Ukrainian].

Skaljkovskij, A. (1837). *Pervoe trydcatyete ystorry ghoroda Odessy (1793–1823)* [The first thirty years of the history of the city of Odessa (1793-1823)]. Odessa, 297 s. [in Ukrainian].

Skaljkovskij, A. (1838). *Khronologhyčeskoje obozrenje ystorry Novorosyjskogho kraja. 1730–1823 rr.* [The chronological review of the history of the Novorossiysk region. 1730-1823], (2). Odessa: Ghor. typoghrafjja, 349 s. [in Ukrainian].

Tarle, E. V. (1958). Byla ly ekaternynskaja Rossyja ekonomyčesky otstaloju stranoju? [Was Catherine's Russia an economically backward country?]. *Sočynenija*: (v 12 t., T. 4). Moskva, 452-453. [in Russian].

Tymofeenko, V. Y. (1984). *Ghoroda Severnogho Pryčernomorjja vo vtoroj polovyni XVIII veka* [The cities of the Northern Black Sea in the second half of the XVIII century]. Kyjiv: Nauk. dumka, 219 s. [in Ukrainian].

Filinjuk, A. Gh., Ighnatjjeva, T. V. (2006). *Torghoveljno-ekonomichni zv'jazky Pravo-berezhnoj Ukrajinjy v umovakh inkorporaciji ta gheopolityky Rosijskoji imperiji (kinecj XVIII – 50-ti roky XIX stolittja)* [Trade and economic relations of Right Bank Ukraine in the conditions of incorporation and geopolitics of the Russian Empire (late XVIII – the 50s of the XIX century)]. Kam`ianets-Podilskij: Kam`ianets-Podil. derzh. un-t, 316 s. [in Ukrainian].

Cherkasov, P. P. (otv. red.). (2001). *Rossyja y Francyjja: XVIII – XIX veka* [Russia and France: XVIII – XX centuries], (4). Moskva: Nauka, 327 s. [in Russian].

Cherkasov, P. P. (1993). Rossyy u Francyya v XVIII v. Ytogh y perspektivy yssledovan'ya [Russia and France in the XVIII century. The results and perspectives of the research]. *Novaja y novejsaja ystoriya*, 3, 58-74. [in Russian].

Jurchenko, P. (1883). Ystoryko-statystycheskyj ocherk torghovly Khersona po soch. de Sen-Zhozefa [The historical and statistical sketch of the trade of Kherson on the works of de Saint-Joseph]. *Zapysky ymperat. Odesskogho obshhestva ystoryy y drevnostej*, (13), 165-179. [in Ukrainian].

Bartoccioni, S. (2005). Les Francais en Russie at les Russes en France au XVIII siècle. Note sur la lexicographie francais-russe et le Dictionnaire manuel en quatre langues de Veneroni. *Quaderni del CIRSIL*. (№ 4), 89-118. [in French].

Chamousset, R. (2011). Les émigrés francais en Russia. 1789–1815. *Sciences humaines et sociales*. (№ 1), 1-220. [in French].

Отримано: 27.04.2021

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-32.122-131

УДК 37:737(477)

АЛЬОШИНА Оксана – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри культурології та філософії Національного університету «Острозька академія», вул. Семінарська 2, м. Острог, індекс 35800, Україна (oksana.alioshyna@oa.edu.ua)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0893-3791>

ResearcherID: AAX-8161-2020

ALYOSHINA Oksana – Candidate of Historical Science, Associate Professor, Associate Professor Department of Cultural Studies and Philosophy of the National University of Ostroh Academy, 2 Seminarska Street, Ostroh, index 35800, Ukraine (oksana.alioshyna@oa.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Альошина, О. (2021). Функціонування системи управління православними братствами Правобережної України в пореформений період. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (32), 122–131.

ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ПРАВОСЛАВНИМИ БРАТСТВАМИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

Анотація. *Мета дослідження* – з'ясувати функціонування системи управління православними братствами Правобережної України в пореформений період. **Методологія дослідження** спирається на принципи науковості, об'єктивності та історизму, а також передбачає використання загальнонаукових методів (внутрішньої критики джерел, аналізу, синтезу, узагальнення). **Наукова новизна** – вперше на основі маловідомих архівних документів подано аналіз специфіки системи управління православних братств. **Висновки.** Встановлено, що система управління православних братств формувалася на основі затвердженого російським урядом закону «Основні правила для заснування право-

славних церковних братств». Цей нормативний документ чітко регламентував основні завдання, напрями роботи, склад членів та їхні обов'язки. Крім того, він визначав процес та форми управління справами братств. З'ясовано, що на початку ХХ ст. політика уряду спрямовувала зусилля у справі активізації роботи старих та відкриття нових православних братств. На церковні братства покладали сподівання, що вони стримуватимуть перехід православних у католицизм. Як наслідок, єпархіальне керівництво провело реорганізацію братств і запропонувало новий варіант статуту, яким мали керуватися новостворені церковні братства. У результаті, за ініціативи єпархіального керівництва, відбулося формування трьох єпархіальних братств у Волинській, Подільській та Київській губерніях. Відтак єпархіальні братства розробили нові правила, якими мали керуватися парафіяльні братства. Вони вважалися головними у губернії та мали можливість відкривати повітові відділення в містах. Відповідно єпархіальним братствам були підзвітні повітові відділення (існували не у кожного єпархіального братства). Парафіяльні та сільські підпорядковувалися повітовим братствам.

Ключові слова: православні братства, система управління, статут, Правобережна Україна.

FUNCTIONING OF THE MANAGEMENT SYSTEM OF ORTHODOX FRATERNITIES OF RIGHT-BANK UKRAINE IN THE POST-REFORM PERIOD

Abstract. *The purpose of the article is to find out the peculiarities of the organization and functioning of the management system of the Orthodox fraternities of Right-Bank Ukraine in the post-reform period. The methodology is based on the principles of scientificity, objectivity and historicism, as well as the use of general scientific methods (internal criticism of sources, analysis, synthesis, generalization). Scientific novelty – for the first time based on little-known archival documents the specifics of the management system of Orthodox fraternities are analyzed. Conclusions.* It is established that the system of management of Orthodox fraternities was formed on the basis of the law «Basic rules for the establishment of Orthodox church fraternities» approved by the Russian government. This normative document clearly regulated the main tasks, directions of work, defined the process and forms of management of fraternal affairs. It was found that in the early twentieth century government policy directed efforts to intensify the work of the old and the opening of new Orthodox fraternities. Church fraternities were hoped for and would hinder the conversion of Orthodox to Catholicism. As a result, the diocesan leadership reorganized the fraternities and proposed a new version of the statute, which the newly formed church fraternities were to be guided by. As a result, at the initiative of the diocesan leadership, three diocesan fraternities were formed in the Volyn, Podil and Kyiv provinces. The diocesan fraternities then developed new rules to guide the parish fraternities. They were considered the main ones in the province and had the opportunity to open county offices in the cities. Accordingly, the diocesan fraternities had accountable county offices (they did not exist in every diocesan fraternity). Parishes and villages were subordinated to county fraternities.

Keys words: orthodox fraternities, management system, statute, Right-Bank Ukraine.

Постановка проблеми. Процес відновлення діяльності братств на Правобережній Україні розпочався, коли російський уряд розробляв ідею щодо створення православних братств. У результаті придушення урядом польського по-

встання 1863-1864 рр. виникла потреба зміцнити роль православ'я та протистояти поширенню католицизму на теренах Правобережної України. 8 травня 1864 р. імператор Микола I затвердив закон «Основні правила для заснування православних церковних братств», який сприяв їхньому організаційному оформленню та визначав основні засади їх діяльності. У даному контексті варто показати, якими були важелі впливу державної та церковної влади щодо регулювання та управління братськими організаціями у пореформений період.

Аналіз джерел та останні дослідження. Вагомий масив історіографії у контексті зазначеної проблеми становлять наукові студії, здійснені впродовж останніх десятиліть. Дослідниця О. Сажок (Сажок, 2013) опублікувала статтю, в якій розкрила передумови виникнення православних братств у Волинській губернії у другій половині XIX ст. Історикиня В. Сергієнко розкрила закономірності організації та функціонування системи управління братств на Лівобережній Україні (Сергієнко, 2013). Стаття дослідниці історії церкви І. Левчук носить фрагментарний характер, оскільки у ній подано аналіз організаційних засад діяльності лише Кременецького братства (Левчук, 2015). У статті О. Альошиної здійснено аналіз статутних документів та особливостей організації православних братств Правобережної України (Альошина, 2018). Відповідно у цих наукових студіях відсутня або побіжно представлена інформація про систему управління братств Правобережжя. Відтак актуальність полягає в цілісному вивченні означеної теми. При дослідженні авторкою залучено архівні джерела Центрального державного історичного архіву України в м. Київ та Державного архіву Житомирської області. Значний фактичний матеріал використано із тогочасних періодичних видань.

Мета статті – з'ясувати функціонування системи управління православними братствами Правобережжя у пореформений період.

Виклад основного матеріалу. Церковні братства Правобережної України почали засновувати з 1860-х років. Статут братства мав укладатися відповідно до положення «Правил», затверджених 8 травня 1864 р. Відповідно до цього нормативного документу кожне братство мало ухвалити статут, в якому визначалися цілі та завдання, права та обов'язки членів, фіксувалася мета заснування, склад ради братства, засоби та управління справами, фінансування, умови, які вони виконували й порядок виконання та дотримання цих зобов'язань (ЦДІАК України, ф. 127, оп. 667, спр. 499, арк. 229зв). Проте у ньому не зазначалися правила про стягнення чи примусові міри, що могли застосовуватися урядовою владою. Заборонялося проведення певних видів діяльності братств, що не входили до переліку напрямів діяльності, визначених пунктом 1 закону «Правил».

Відомості про братства, засновані до затвердження «Правил», єпархiale керівництво повідомляло начальнику губернії. Вони повинні були затвердити статути з відповідними змінами та доповненнями за встановленою схемою. Діяльність братств суворо контролювалася; не дозволялися жодні відсту-

пи від ухвалених правил. Якщо виникала потреба у певних змінах чи доповненнях до затвердженого статуту, то необхідно було чітко дотримуватися певного встановленого порядку проведення таких змін (Об основных, 1864, с. 219).

Офіційне схвалення статуту керівництвом єпархії давало можливість братству офіційно розпочинати свою діяльність (Полное собрание, 1878, с. 410). Статути братств, заснованих у великих містах Правобережної України, інколи затверджував Синод. Оскільки дотримання всіх формальностей значно уповільнювало легалізацію братств, тому деякі міські та сільські братства отримували юридичне підтвердження своїх прав уже після свого фактичного відкриття. Інколи траплялися поодинокі випадки, коли братства після свого оформлення не могли відразу розпочати виконувати свої завдання і залишалися існувати номінально (Сажок, 2013, с. 36).

Членам братства дозволялося змінювати статут для «найбільш успішного досягнення цілей, можливого повного виконання завдань». Усі проекти змін та доповнень до статуту виносили на обговорення загальних зібрань і, відповідно до визначеної процедури, у доопрацьованому вигляді подавали єпархіальному архієрею для затвердження в установленому порядку. Зокрема, братчики Кременецького Богоявленського Свято-Миколаївського братства скористалися цим правом і виправили та доповнили статут згідно постанови загального зібрання братства, що відбулося 11 грудня 1888 р. Надалі документ був попередньо узгодженим з начальником губернії та затверджений 24 січня 1889 р. архієпископом Волинським і Житомирським Паладієм, а згодом 11 січня 1899 р. знову були внесені доповнення до статуту (Устав, 1899, с. 338-341). У подальшому такі доповнення були здійснені Острозьким Кирило-Мефодієвським братством (Устав Острозького, 1893, с. 919-926).

Сільські братства в основному засновували з метою забезпечення потреб сільської парафії та церкви. Задля досягнення цілей і завдань діяльність братств регулювалася не лише «Основними правилами для заснування православних церковних братств» і статутом, але й «Положенням про парафіяльні попечительства». У затверджених єпархіальним керівництвом статутах зазначалися завдання, права та обов'язки членів, склад ради братства, засоби та управління його справами.

Кількість членів значною мірою не залежала від місця розташування братства. Впродовж першого року існування братств найменша кількість – 15 осіб – зафіксована у Старокостянтинівському братстві Святого Хреста, а найбільша – понад 230 осіб – у Житомирському Володимиро-Василівському. Серед сільських братств найчисельним було Заболотце-Біличівське Володимир-Волинського повіту, кількість членів якого складала 60 осіб. Кількісне співвідношення братчиків було різним, оскільки на це впливала величина парафії, де воно розпочинало функціонувати. Деяким братствам відразу вдавалося залучити до свого складу багато осіб. Однозначно, на такий стан речей впливала і кількість мешканців православного населення в тій місцевості, де воно діяло (Сажок, 2013, с. 37).

Діяльність окремих братств, зокрема Почаєво-Богородичного та Житомирського Володимиро-Василівського, здійснювалася безпосередньо керівництвом єпархії, тобто архієпископом Волинським та Житомирським, а за його відсутності – вікарієм. Кременецьке братство знаходилося під керівництвом та опікою Острозького єпископа, вікарія Волинської єпархії (Отчет Кременецкого, 1887, с. 167). Наприкінці 1890 р. востаннє на загальних зборах обрали його головою, оскільки Острозький єпископ Антоній вирішив надалі самостійно призначати голову (Владимир, 1890, с. 1238).

Загалом за таким же принципом здійснювалося й управління справами у всіх сільських церковних братствах. Керував на загальних зібраннях благочинний, а за його відсутності ці обов'язки виконував священник. Головою ради, на відміну від міських братств, був місцевий священник. Зустрічалися поодинокі випадки, коли священник був лише членом братства. Він керував засіданнями загальних зборів братчиків та членів ради; наглядав за виконанням постанов; здійснював письмові розпорядження в тих випадках, коли не був потрібний підпис усіх членів ради. Своєю чергою, скарбник зберігав кошти, контролював витратні книги, складав річні звіти, відповідав за упорядкування та зберігання документації (Устав открытых, 1895, с. 16).

На початку ХХ ст. майже одночасно виникли три єпархіальних братства в Київській, Волинській та Подільській губерніях. Кожне з них відкрило свої повітові відділення, які займалися організацією парафіяльних братств у селах та містах. Таким чином, відбулася реорганізація в діяльності діючих братств, тому було складено та запропоновано нову редакцію статуту для парафіяльних братств. У проєкті зазначалося, що братства піклуються про поширення в парафіях християнського православного просвітництва і моральності, «сприяють усуненню недоліків релігійно-морального життя вірян власним прикладом і розтлумаченням» (Проект, 1903, с. 581-583).

Для покращення роботи та успішного розвитку діяльності братств на основі чинного статуту визначалася можливість відкриття відділень братства у повітах, які за призначенням ради мали очолювати духовні особи міста.

На прикладі діяльності братств Волинської губернії можемо прослідкувати умови функціонування таких відділень. З метою контролю по завершенню року, такі відділення подавали звіт про проведену роботу та зверталися за роз'ясненнями до ради. Відповідно було розроблено правила для братств, як відділень Житомирського єпархіального Володимиро-Василівського братства. Згідно з правилами, були відкриті з «ціллю охорони та утвердження серед парафіян православної віри, виховання прихильності до церкви, царя і батьківщини». Ці організації складалися з почесних, дійсних та обов'язкових членів. До останніх зараховували мирового посередника та суддю, церковного та сільського старост, старшину, вчителя церковних шкіл. Братчики мали стежити за моральним станом жителів і проводити виховні бесіди. У разі якщо братчики помічали в парафіян прагнення відійти від православ'я, то вони «мали обов'язково надати моральну та матеріальну підтримку» й усіма мож-

ливими засобами цьому перешкоджати (Важнейшие правила, 1914, с. 135-137). Володимиро-Василівське братство мало кілька таких відділень: у містечку Висоцьке Рівненського повіту (Держархів Житомирської області, ф. 1, оп. 44, спр. 494, арк. 1), у місті Рівне, Дубно, членами яких стали представники громадських, духовних та освітніх закладів повіту. Відділення у м. Острог відкрили за ініціативи начальника краю генерал-ад'ютанта Ф. Трепова, який указував на занепад моральних засад серед населення та потреби викорінення хуліганства (Открытие отдела, 1914, с. 176-177). Ще одне відділення відкрили у м. Овруч (Держархів Житомирської області, ф. 1, оп. 25, спр. 1596, арк. 1).

Волинське єпархіальне братство періодично скликало з'їзди благочинних, один з яких відбувся 9 червня 1914 р. у Почаєві (Держархів Житомирської області, ф. 1, оп. 44, спр. 279, арк. 1). На ньому розглядали питання відкриття братств в єпархії. Ураховуючи ворожу агітацію та недовіру селян, пропонувалося, щоб священник спочатку переконав добропорядних людей вступити до братства і лише потім закликав селян до його заснування. Крім того, частину засідання присвятили поясненню статуту парафіяльних братств, щоб священники на місцях змогли розтлумачити його зміст. Під час обговорення вирішили, що існуючі братства можна поділити на три типи. Перші, які по можливості працюють на користь церкви. Другі – котрі не проявляють особливої діяльності, однак складаються з добропорядних осіб. Треті проводять небажаний напрям роботи, оскільки їх члени втручаються в справи церкви, перешкоджають і критикують священників. Виходячи з цього, присутні висловили наміри перетворити братства першого і другого типу за новим статутом, щоб стимулювати їхню діяльність, а треті планували закрити і відкрити нові з інших членів (Братский, 1914, с. 438-439). Проведення такого зібрання було зумовлене необхідністю здійснювати контроль та стежити за функціонуванням повітових відділень. Закриття небажаних братств планували здійснювати не поспішаючи і з обережністю, щоб не викликати небажаних протестів зі сторони їх членів. Проте побоювання полягали ще й у тому, що й новостворені братства могли ще більше перешкоджати священнику, оскільки за новим статутом вони отримували ширші права та могли впливати на його роботу.

У Київській губернії єпархіальне братство при раді організувало три комітети: просвітницький, релігійно-проповідницький, економічний. Просвітницький комітет займався розробкою програм для читань і бесід, ретельним відбором спеціальної літератури, укладанням каталогів книг і брошур, скеровував сільські братства в організації розваг для учнів та молоді. Релігійно-проповідницький допомагав повітовим і сільським братствам боротися з пропагандою поширення католицизму, сектанства і з «розтлінням моралі селян та байдужим відношенням до громадських інтересів». Економічний відділ допомагав у відкритті ощадних кас і братських лавок, де селяни могли отримати кредити. Це мало сприяти розвитку підприємливості в сільському господарстві та торгівлі та значно посилити продуктивність праці (Новые, 1914, с. 400).

Дослідниця В. Сергієнко зазначала, що простежувалася певна класифікація братств Лівобережної України: існували єпархіальні братства, їх повітові відділення (існували не у кожного єпархіального братства) та церковнопарафіяльні братства. Головним було єпархіальне братство. Повітові відділення перебували в безпосередній залежності від ради єпархіального (центрального) братства, яка полягала в тому, що вони діяли за розпорядженнями ради, віддавали свої рішення та звіти про діяльність їй на затвердження. Церковнопарафіяльні братства були підзвітними та підконтрольними відповідному повітовому відділенню чи єпархіальному братству, проте вони мали більше самостійності у питаннях забезпечення власної життєдіяльності. На практиці єпархіальні братства створювалися за ініціативи місцевих єпархіальних архієреїв. Церковнопарафіяльні братства також відкривалися переважно завдяки вказівкам єпархіального керівництва, в той час, як приватна ініціатива парафіяльного духовенства та мирян була менш поширеним явищем. Так центральні братства в єпархіях утворювали свої відділення у повітах та через посередництво останніх спонукали до утворення церковнопарафіяльних братств. Втручання у справи парафіяльних братств з боку центральної духовної та світської влади був значно меншим, ніж на єпархіальні. Адже фактично всі поточні питання вирішувалися самим парафіяльним братством. Єпархіальне братство стежило переважно за етапом відкриття братства та затвердження його статуту, а також щорічним звітом перед радою єпархіального братства, який, однак, парафіяльні братства не завжди надавали. Органом, який був покликаний координувати діяльність церковних братств в єпархії були щорічні з'їзди представників братств (Сергієнко, 2013, с. 9-10). Відзначимо, що подібна система функціонування братств простежувалася і на території Правобережної України.

Висновки. Загалом, система управління братств Правобережної України формувалася на основі затвердженого російським урядом закону, що чітко регламентував і визначав усю подальшу діяльність православних братств. На початку ХХ ст. єпархіальне управління розробило певну чітку централізовану систему щодо управління братствами. Механізм регулювання полягав у керуванні згори вниз. За нею відбувалося підпорядкування парафіяльних братств повітовим, які відповідно були підзвітними єпархіальним братствам. Це дозволяло здійснювати координацію та проводити перевірку їхньої діяльності. До того ж відповідна система управління давала можливість здійснювати більш вищий контроль за функціонуванням братств. Така реорганізація дозволила посилити роботу братств не лише на ниві просвітницької, а й місіонерської діяльності. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розкритті формування мережі братств.

Список використаних джерел і літератури:

Альошина О. (2018). Організаційні засади православних церковних братств Правобережної України у другій половині ХІХ ст. *Evropsky filozoficky and historicky diskurz*, т. 4, 4, 12–17.

Братский съезд благочинных Волынской епархии. (1914). *Волынские епархиальные ведомости*, 26, 438–439.

Важнейшие правила приходских братств Волынской епархии, как отделений Владимиро-Волынского епархиального братства. (1914). *Волынские епархиальные ведомости*, 9, 135–137.

Владимир. (1890). Общее годичное собрание Кременецкого Св.-Николаевского братства – 6 декабря 1890 г. *Волынские епархиальные ведомости*, 36, 1232–1239.

Державний архів Житомирської області.

Жилюк, С. (1996). Російська православна церква на Волині (1793-1917 рр.). Житомир: Журфонд.

Казаков, М. (2015). «Братська» реформа в Київській єпархії 1914 року – завершення розвитку православних братств Російської імперії. *Етнічна історія народів Європи*, 45, 48–55.

Левчук, І. (2015). Аналіз організаційних засад створення та діяльності православних братств Волині другої половини XIX – початку XX ст. на прикладі Кременецького Богоявленського Свято-Миколаївського православного братства. *Андріївський вісник*, 4, 126–134.

Новые церковно-общественные организации. (1914). *Волынские епархиальные ведомости*, 23, 400.

Об основных правилах для учреждения православных церковных братств. (1864). *Подольские епархиальные ведомости*, 18, 215–219.

Открытие отдела Волынского Владимиро-Васильевского братства. (1914). *Волынские епархиальные ведомости*, 11, 176–177.

Отчет Кременецкого Богоявленского Св.-Николаевского Братства за 1885-86 гг. (1887). *Волынские епархиальные ведомости*, 7, 167–172.

Полное собрание законов Российской империи (в 5 т., т. 1) (1878). Санкт-Петербург.

Проект устава приходских братств или обществ ревнителей православия в местностях. (1903). *Волынские епархиальные ведомости*, 20, 581–584.

Сажок, О. (2013). Становлення і розвиток церковного братського руху у Волинській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*, 21, 33–38.

Сергієнко, В. (2013). Система управління православних церковних братств Лівобережної України (1864–1917 рр.). *Часопис української історії*, 27, 7–11.

Устав Кременецкого Богоявленского Св.-Николаевского Братства исправленный и дополненный согласно постановлению общего собрания братства 11 января 1899 года. (1899). *Волынские епархиальные ведомости*, 15, 338–341.

Устав Острожского Св. Кирилло-Мефодиевского Братства. (1893). *Волынские епархиальные ведомости*, 34, 921–926.

Устав открытых в с. Заболотце и с. Биличах Владимир-Волынского уезда церковно-приходских братств. (1895). *Волынские епархиальные ведомости*, 1-2, 14–18.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві.

References:

Al'oshyna O. (2018). Orhanizatsiyni zasady pravoslavnykh tserkovnykh bratstv Pravoberezhnoyi Ukrayiny u druhiy polovyni XIX st. [Organizational ambush of the

Orthodox church fraternities of the Right-Bank Ukraine in the other half of the 19th century]. *Evropsky filozoficky i historicky diskurz*, t. 4, 4, 12–17. [in Ukrainian].

Bratskiy sezd blagochinnykh Volynskoy eparkhii [Brotherly congress of the deans of the Volyn diocese]. (1914). *Volynskie eparkhialnye vedomosti*, 26, 438–439. [in Russian].

Vazhneyshiyeh pravila prikhodskikh bratstv Volynskoy yeparkhii, kak otdeleniy Vladimiro-Volynskogo yeparkhial'nogo bratstva [The most important rules of the parish brotherhoods of the Volyn diocese, as branches of the Vladimir-Volyn diocesan brotherhood]. (1914). *Volynskie yeparkhial'nyye vedomosti*, 9, 135–137. [in Russian].

Vladimir. (1890). Obshcheye godichnoye sobraniye Kremenetskogo Sv.-Nikolayevskogo bratstva – 6 dekabrya 1890 [General annual meeting of the Kremenets St. Nicholas Brotherhood – December 6, 1890]. *Volynskie yeparkhial'nyye vedomosti*, 36, 1232–1239. [in Russian].

Derzhavnyy arkhiv Zhytomyr's'koy oblasti [State Archive of Zh].

Zhylyuk, S. (1996). *Rosiy's'ka pravoslavna tserkva na Volyni (1793–1917 rr.)*. [Russian Orthodox Church in Volhynia (1793–1917)]. Zhytomyr: Zhurfond. [in Ukrainian].

Kazakov, M. (2015). «Bratska» reforma v Kyivskii yeparkhii 1914 roku – zavershennia rozvytku pravoslavnykh bratstv Rosiiskoi imperii [«Fraternal» reform in the Kiev diocese in 1914 – the completion of the development of Orthodox fraternities of the Russian Empire]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 65, 48–55. [in Ukrainian].

Levchuk, I. (2015). Analiz orhanizatsiynykh zasad stvorenniya ta diyal'nosti pravoslavnykh brat-stv Volyni druhoyi polovyny XIX – pochatku XX st. na prykladi Kremenets'koho Bohoyavlens'koho Svyato-Mykolayivs'koho pravoslavnoho brat-stva [Analysis of organizational principles of creation and activity of Orthodox fraternities in Volyn in the second half of XIX – early XX centuries. on the example of Kremenets Epiphany St. Nicholas Orthodox Brotherhood]. *Andriyivs'ky visnyk*, 4, 126–134. [in Ukrainian].

Novyye tserkovno-obshchestvennyye organizatsii [New church and social organizations]. (1914). *Volynskie yeparkhial'nyye vedomosti*, 23, 400. [in Russian].

Ob osnovnykh pravilakh dlya uchrezhdeniya pravoslavnykh tserkovnykh bratstv [On the basic rules for the establishment of Orthodox church fraternities]. (1864). *Podolskiye yeparkhial'nyye vedomosti*, 18, 215–219. [in Russian].

Otkrytiye otdela Volynskogo Vladimiro-Vasil'yevskogo bratstva [Opening of the department of the Volyn Vladimiro-Vasilievsky brotherhood]. (1914). *Volynskie yeparkhial'nyye vedomosti*, 11, 176–177. [in Russian].

Otchet Kremenetskogo Bogoyavlenskogo Sv.-Nikolayevskogo Bratstva za 1885-86 gg. [Report of the Kremenets Epiphany St. Nicholas Brotherhood for 1885-86]. (1887). *Volynskie yeparkhial'nyye vedomosti*, 7, 167–172. [in Russian].

Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii [The complete collection of laws of the Russian Empire] (v 55 t. T. 1). (1878). Sankt-Peterburg. [in Russian].

Proekt ustava prikhodskikh bratstv ili obshchestv revniteley pravoslaviya v mestnostyakh [Draft charter of parish brotherhoods or societies of zealots of Orthodoxy]. (1903). *Volynskie yeparkhial'nyye vedomosti*, 20, 581–584. [in Russian].

Sazhok, O. (2013). Stanovlennya i rozvytok tserkovnoho brat-s'koho rukhu u Volyn's'kiy huberniyi u druhiy polovyny XIX – na pochatku XX st. [Formation and development of the church fraternal movement in the Volyn province in the second half of the XIX – early XX centuries]. *Naukovyy visnyk Skhidnoyevropeys'koho natsional'noho universytetu imeni Lesi Ukrayinky. Istorychni nauky*, 21, 33–38. [in Ukrainian].

Sergienko, V. (2012). Systema upravlinnya pravoslavnykh tserkovnykh bratstv Livoberezhnoyi Ukrayiny (1864-1917 rr.) [Management system of Orthodox church frater-

nities of the Left Bank of Ukraine (1864-1917)]. *Chasopys ukrayins'koyi istoriyi*, 27, 7–11. [in Ukrainian].

Ustav Kremenetskogo Bogoyavlenskogo Sv.-Nikolayevskogo Bratstva ispravlenyy i dopolnennyi sogleasno postanovleniyu obshchego sobraniya bratstva 11 yanvarya 1899 goda [The charter of the Kremenets Epiphany St. Nicholas Brotherhood amended and supplemented in accordance with the resolution of the general meeting of the brotherhood on January 11, 1899]. (1899). *Volynskiye yeparkhial'nyye vedomosti*, 15, 338–341. [in Russian].

Ustav Ostrozhs'kogo Sv. Kirillo-Mefodiyevskogo Bratstva [Charter of the Ostrog St. Cyril and Methodius Brotherhood]. (1893). *Volynskiye yeparkhial'nyye vedomosti*, 34, 921–926. [in Russian].

Ustav otkrytykh v s. Zabolottse i s. Bilichakh Vladimir-Volynskogo uyezda tserkovno-prikhodskikh bratstv [Charter opened in the village. Zabolottse and s. Bilichah of Vladimir-Volynsk district of parish brotherhoods]. (1895). *Volynskiye yeparkhial'nyye vedomosti*, 1-2, 14–18. [in Russian].

Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy aarkhiv Ukrayiny [Central State Historical Archive of Ukraine]. [in Ukrainian].

Отримано: 23.04.2021

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-32.131-148

УДК 94:67/68(477.43/.44)«18»

ЗАДОРЖНЮК Андрій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (zador3065@gmail.com)

ORCID 0000-0002-2369-9235

ZADOROZHNYUK Andriy – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (zador3065@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Задорожнюк, А. (2021). Промисловий потенціал Подільської губернії у другій половині XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (32), 131–148.

ПРОМИСЛОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Анотація. Мета дослідження – спираючись на залучену джерельну базу та до-робок попередників, схарактеризувати промисловий потенціал Подільської губернії у другій половині XIX ст. **Методологічна основа** дослідження базуються на двох

фундаментальних принципах – історизму та об'єктивності. Принцип історизму передбачає реалізацію прагнення розглядати явища, що мають початок і закінчення, сприймаються як певний процес становлення, який протікає в конкретних умовах або обставинах. Принцип об'єктивності вимагає відтворення минулого неупереджено, без кон'юнктурних перекичень, без «виправлень» колишніх подій для доказу власних суб'єктивних наукових позицій. **Наукова новизна** полягає у формуванні комплексного бачення промислового потенціалу великого регіону України – Подільської губернії, з'ясуванні причин і явищ, які впливали, формували та спрямовували промисловий розвиток краю. Здійснено порівняльний аналіз напрямків діяльності і виробничої потужності фабрично-заводських підприємств та ремісничих корпорацій, з'ясовано їх місце в економіці регіону. **Висновки.** Промисловий потенціал Подільської губернії у другій половині XIX ст. забезпечували два типи промислового виробництва: фабрично-заводське і ремісниче. Причому, якщо фабрично-заводська промисловість була представлена в галузях переробки сільськогосподарської продукції, насамперед цукрової, винокурної, пивоварної, мукомельної та суконої і була спрямована здебільшого на вивіз за межі краю, то реміснича промисловість повністю була орієнтована на забезпечення повсякденних потреб населення регіону. При цьому, нові промислові підприємства, що виникли в результаті промислового перевороту, були зосереджені виключно у переробних галузях, а потреби населення в промислових товарах і надалі забезпечували представники ремісничих і торгівельних гільдій. Цехова система виробництва зберігалася, а у другій половині XIX ст. навіть спостерігалася збільшення чисельності майстрів і зростання цехової монополії на виробництво, особливо в містах краю.

Ключові слова: Подільська губернія, фабрично-заводська промисловість, ремісниче виробництво.

THE INDUSTRIAL POTENTIAL OF THE PODILSK PROVINCE IN THE 2ND HALF OF THE XIX CENTURY

Abstract. *The purpose of the study is to characterize the industrial potential of the Podilsk province in the second half of the XIX century, based on the involved source base and the works of predecessors. The methodological basis of the study is based on two fundamental principles – historicism and objectivity. The principle of historicism involves the realization of the desire to consider the phenomena that have a beginning and an end, and are perceived as a certain process of formation, which takes place under specific conditions or circumstances. The principle of objectivity requires the reproduction of the past impartially, without opportunistic distortions, without “corrections” of past events to prove their subjective scientific positions. The scientific novelty lies in the formation of a comprehensive vision of the industrial potential of a large region of Ukraine – the Podilsk province, finding out the causes and phenomena that influenced, shaped, and directed the industrial development of the region. A comparative analysis of the activities and production capacity of factories and craft corporations is conducted, their place in the economy of the region is clearly defined. Conclusions.* The industrial potential of the Podilsk province in the second half of the XIX century provided two types of industrial production: factory and craft. Moreover, if the factory industry was represented in the processing of agricultural products, primarily sugar, distillery, brewing, flour, and cloth, and was aimed mainly at exports outside the region, the handicraft industry was fully focused on meeting the daily needs of the region. At the same time, the new industrial enterprises that had emerged as a result of the

industrial revolution were concentrated exclusively in the processing industries, and the needs of the population in industrial goods continued to be provided by the representatives of craft and trade guilds. The guild system of production was preserved, and in the second half of the XIX century, there was even an increase in the number of craftsmen and the growth of the guild monopoly on production, especially in the cities of the region.

Key words: *the Podilsk province, factory industry, handicraft production.*

Постановка проблеми. Розвиток промисловості на українських землях у другій половині XIX ст. мав виразну регіональну специфіку, зумовлену складним переплітанням аграрних і соціальних процесів, внаслідок чого тривалий час існували підприємства з широким використанням ручної праці. Недостатній рівень вивчення цієї проблеми актуалізує тему дослідження. Серед наукових студій, присвячених історії Поділля, немає ґрунтовних робіт, у яких би предметом вивчення був промисловий розвиток краю у XIX ст. Важливим питанням залишається вивчення різноманітних аспектів промислового розвитку, пов'язаного із добою «Великих реформ» 60-70-х рр. XIX ст., становленням нових галузей промисловості, еволюції соціально-економічних відносин у регіоні. Разом з тим, традиційні ремісничі форми економічної діяльності впродовж усього досліджуваного періоду активно еволюціонували, при чому, фабрики і заводи розвивалися здебільшого як підприємства з переробки сільськогосподарської сировини: мукомельні, винокурні, цукроварні, текстильні та пивоварні виробництва власне і склали основу промисловості регіону.

Звернення до теми має практичне значення з огляду на сьогоденні реалії в українській економіці, що будується на ринкових засадах, виразно виникають асоціації при порівнянні минулих і нинішніх процесів у господарстві України.

Аналіз джерел та останні дослідження. Для з'ясування поставленої проблеми використано матеріали із Російського державного архіву (фонди 20 і 1281), Російської національної бібліотеки, Центрального державного історичного архіву в м. Києві (фонд 442) та «Огляди Подільської губернії» кінця XIX – початок XX ст.

В основу робіт українських радянських істориків був покладений марксистсько-ленінський принцип про наступність соціально-економічних формацій, класову боротьбу і зміну старих виробничих відносин новими, більш прогресивними. Виходячи з цього, соціально-економічний розвиток у XIX ст. трактувався як еволюція ремісничих підприємств, через мануфактурні, у фабрично-заводські. Саме такий принцип соціально-економічного розвитку України у XIX ст. був покладений в основу фундаментальної праці «Історія Української РСР». З таких позицій проблема висвітлювалася і у спеціальних дослідженнях. Автор праць із соціально-економічної історії України дореформеного періоду І. Гуржій відзначав величезний розмах на Поділлі у першій половині XIX ст. маєткових поміщицьких підприємств, серед яких най-

більшого розвитку досягли гуральництво, цукроваріння та суконне виробництва. Дослідження І. Гуржія насичені величезним фактичним матеріалом і до сьогодні не втратили своєї актуальності (Гуржій, 1954, 1956, 1962, 1968).

Початку промислового перевороту та його ролі у соціально-економічному розвитку України першої половини XIX ст. присвячені роботи Т. Дерев'янкін (Дерев'янкін, 1960, 1975). Технічний переворот у промисловості вивчав Л. Мельник (Мельник, 1972). Його монографія «Технічний переворот на Україні у XIX ст.» стала вдалою спробою визначення поля технічного переоснащення різних галузей промисловості та встановлення хронологічних меж промислового перевороту. Недоліком роботи можна вважати безпелаяційне трактування промислового перевороту, як основної соціально-економічної події досліджуваного періоду. Розвиток промисловості став предметом дослідження у працях О. Нестеренка (Нестеренко, 1952, 1954, 1962). Базуючись у значній мірі на звітах губернаторів, він подав картину промислового розвитку України у, до і в пореформений час; значну увагу приділив розгляду особливостей розвитку ремесла і первісного накопичення капіталу, а також – мануфактурному і фабрично-заводському виробництву.

Цінні факти й узагальнюючі висновки про розвиток промисловості окремих населених пунктів України наведені у 26-томній «Історії міст і сіл УРСР». Економічний розвиток Подільського регіону висвітлено в томах з історії міст і сіл Вінницької та Хмельницької областей (Вінницька область, 1972; Хмельницька область, 1971). Згідно відомостей цього видання, у промисловому виробництві губернії наприкінці XIX ст. найважливіше місце посідала харчова промисловість, частка якої складала 85% всього промислового виробництва, а лише у цукровій промисловості було зайнято 60% усіх робітників.

Разом із тим, криза марксистської історіографії породила жваву дискусію навколо формаційного підходу до вивчення соціально-економічних аспектів минулого (Реєнт, 2003). Слід назвати дослідження О. Реєнта, О. Пошивайла (Пошивайло, 1986, 1991), С. Банковські (Боньковська, 1991), В. Балушка (Балушок, 1993), Я. Кіся (Кісь, 2001), Г. Казмирчука, Т. Соловійової (Казмирчук, Соловійова, 1998), А. Гуменюка (Гуменюк, 1991, 1993, 2001) та ін. Цукрову промисловість України другої половини XIX ст., в тому числі і Подільської губернії, дослідив Л. Раковський (Раковський, 1992). Автор стверджував, що цукроваріння відіграло особливу роль в становленні нових соціально-економічних відносин в регіоні.

Користуючись матеріалами торгово-промислової статистики XIX ст., Т. Лазанська (Лазанська, 1996, 1999) дослідила індустріальний розвиток України та пов'язані із ним процеси формування нових соціальних станів суспільства, форм державного регулювання економікою, віхи становлення національної буржуазії.

Вирізняються глибоким аналізом соціально-економічних процесів праці М. Москалюка. Зокрема, у монографії «Загальний нарис промислового розвитку України в другій половині XIX – на початку XIX ст.» автор дослідив

промисловість України в системі всеросійського ринку, з'ясував місце українських губерній аграрному виробництві імперії. У працях автора зацентовано увагу на особливостях розвитку обробної промисловості українських регіонів, дана оцінка економічної політиці царизму, матеріально-технічній базі, ролі підприємців, технічної інтелігенції та робітників обробних галузей промисловості (Москалюк, 2007, 2012).

Таким чином, побіжний історіографічний огляд окреслює широту проблеми і багатоплановість її аспектів, які досі не досліджено.

Мета статті. Спираючись на залучену джерельну базу та доробок попередників, схарактеризувати промисловий потенціал Подільської губернії у другій половині XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Розвиток економіки Поділля традиційно визначав сільськогосподарське виробництво, а основу промислового розвитку склали ремісничі і фабрично-заводські заклади. Уже з початку XIX ст. у краї починають з'являтися фабрики і заводи. Проте, у XIX ст. основну відмінність фабрики від ремесла бачили в особливих умовах виробництва і збуту. Виробництво на фабриці відбувалося на ринок, а не на замовлення певного кола споживачів і менше ніж ремесло залежало від індивідуальних смаків споживача. Найважливішою ознакою фабрики були взаємовідносини між підприємцем і робітниками. Фабрикант майже не працював поряд з робітниками, а лише обмежувався загальним керівництвом підприємства, хоча досить часто і цю функцію передавав найманим службовцям. Ремісничий підмайстер завжди мав надію стати на чолі свого підприємства-майстерні – у фабричного робітника таких сподівань не було. Термін «завод» у XIX ст. слугував синонімом «фабрики» і ці поняття не відрізняли (Энциклопедический словарь, 1902, с. 150). Отже, користуючись термінологією, а також джерельною базою XIX ст. – надалі подаємо поняття «фабрика» і «завод» в їх тодішньому значенні.

До фабрично-заводської промисловості відносили в основному виробництва, що займалися переробкою продукції сільського господарства і природних копалин. Саме з цієї причини фабрики і заводи були більш розвинені в господарствах великих землевласників. Фабрики і заводи в документах XIX ст. поділяли на три категорії. До першої із них відносили виробництва, пов'язані з переробкою продуктів тваринного походження, до другої – рослинного походження, до третьої – підприємства, що переробляли корисні копалини. Була ще й четверта категорія підприємства, яка обіймала змішані виробництва і виокремилася в документах промислової статистики другої половини XIX ст.

Фабрично-заводська промисловість України, в тому числі й Поділля, формувалася у досліджуваний період кількома шляхами. Перший – це еволюція поміщицьких «вотчинних» підприємств, другий – купецьких фабрик, третій – іноземних. Ще А. Оглоблін звернув увагу на місце купецької фабрики в українській передреформній промисловості, довівши економічну пе-

ревагу її над поміщицькими підприємствами, які поступово зникали, поступаючи місцем капіталістичній промисловості, зосередженій в руках купецтва (Оглоблин, 1925, с. 8).

Різке зростання кількості фабрик і заводів на Поділлі фіксує звіт губернатора за 1860 р. (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 367, спр. 83). На цей час у губернії налічувалося 837 фабрично-заводських підприємств. Серед підприємств, які переробляли природні копалини, найбільше було цегельнь – 157, що свідчило про великий попит на цеглу і значний будівничий розмах у краї. При цьому, 19 закладів містилися в містах (2 – в Кам'янці, 3 – в Проскуріві, 1 – в Летичеві, 4 – в Хмільнику, 1 – в Ольгополі, 6 – в Балті, 2 – в Барі), 138 – знаходилися в містечках і селах. Черепицю виробляли на 13 заводах. З них два містилися в Проскуріві, 2 – в Літині, 8 – в заштатному місті Барі, та один – в Гайсинському повіті. В Летичівському повіті працював завод по виготовленню скла, а в Проскурівському повіті одне ливарне підприємство. У м. Проскуріві функціонувала гамарня. В Літинському повіті містилося підприємство по відливу чавунних виробів, два таких же заводи знаходилися у Вінницькому повіті (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 367, спр. 83).

Сировину рослинного походження в 1860 р. обробляли на 490 підприємствах. Серед них найчисельнішими були винокурні (274) і пивоварні (93). Усі винокурні знаходилися в містечках і селах. Поташ виробляли вісім підприємств (чотири у Кам'янці, три в – Проскурівському і одне – в Летичівському повітах). Маслобійне виробництво концентрувалося в Проскурівському повіті. Тут налічувалося 44 підприємства. Дві маслобійні працювало в Літині та сім в Ушицькому повіті. На цей час на Поділлі налічувалося 36 цукрових заводів. Всі вони містилися в містечках і селах краю. Віск виробляли на одному підприємстві в Ольгопільському повіті. В містах концентрувалося тютюнове виробництво: сім фабрик знаходилося в Кам'янці, дві – в Проскуріві, чотири – у Вінниці та дві – у Могилеві. В Ольгопільському повіті містилося два заводи по виготовленню солодкої горілки. До галузі медоваріння відносилось чотири підприємства: одне – у Вінницькому, одне – у Брацлавському та два – в Ольгопільському повітах. В Ольгопільському повіті знаходився і єдиний у губернії винний завод. В заштатному місті Хмільнику було два заводи, які виробляли клей, а в Дунаївцях красильна фабрика.

Переробка сировини тваринного походження проводилася на 165 підприємствах. Найчисельнішими були суконні фабрики. Лише в Дунаївцях на цей час їх налічувалося 49, п'ять працювало у Брацлавському повіті та одна – в Проскурівському (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 37, спр. 936). Підприємств по обробці шкір налічувалося 42. Шість заводів було в Могилеві, чотири – в Барі, інші – в містечках і селах краю. Поширеним було свічне виробництво. У Кам'янці функціонували три свічних заводи, в Літині – один, в Хмільнику – три, у Вінниці – два, в Балті – шість, в Ушиці – один, інші чотирнадцять заводів – в містечках і селах. Шовкова фабрика працювала в Могилеві. При суконних фабриках у Дунаївцях було ще чотири заводи по стрижді вовни. До

підприємств зі змішаним виробництвом віднесено шість екіпажних заводів, три з яких діяли у Вінниці, та по одному у Брацлавському, Гайсинському і Балтському повітах.

У цей час намічається спеціалізація окремих районів губернії. Зокрема, лише у Літинському повіті виготовлялися сани, візки, різні сільськогосподарські знаряддя, рибальські сітки та бджолині вулики. А в Могилівському і в Ушицькому повітах зосереджувалися підприємства, пов'язані з виробництвом сукна та випалюванням вапна (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 39, спр. 2).

На початку 60-х років XIX ст. економічний потенціал подільських міст був незначним. Фабрично-заводська промисловість Кам'янця-Подільського була представлена 18 заводами, серед яких шість цегельнь, дві миловарні, вісім салотопних, один нафтовий завод, та підприємство по виготовленню солодких горілок (Экономическое состояние городских поселений, с. 5). У Балті в цей час налічувалося 27 сировино-переробних підприємств, з яких найбільш прибутковими були 12 саловарень. Окрім того в місті працювало чотири сально-свічкових та один віско-свічковий заводи, три пивоварні, маслобійня та шість цегельнь (Экономическое состояние городских поселений, с. 9). У Вінниці функціонували: пивоварня, миловарня та дві цегельні, незначна кількість виробів, з яких збувалися на місці (Экономическое состояние городских поселений, с. 16). У Летичеві працювали лише дві саловарні. У Літині – одна тютюнова фабрика, завод по обробці шкір, дві цегельні, пивоварня, сально-свічковий завод. П'ятнадцять підприємств налічувалося у Могилеві. Серед них одна тютюнова фабрика та заводи: по обробці шкір (3), по виробленню шовку (1), по виробленню сап'яну (5), сально-свічкових (4), саловарних (1). Промисловість Проскурова складала три цегельні та бровар. В Ямполі налічувалося 25 підприємств, з яких на десяти – топили сало, на шести – виготовляли сальні свічки, на двох – варили мило, на семи – випалювали цеглу. У Барі були підприємства: по виробництву шкір (4), по виробництву цегли (9). У Хмільнику працювало три сально-свічкових і два клейових заводи, на одному – виробляли шкіри, а на трьох – цеглу (Экономическое состояние городских поселений, с. 46). В повітових містах Брацлаві, Новій Ушиці, Ольгополі та заштатних містах Вербовці, Старій Ушиці, Сальниці взагалі не було жодного фабрично-заводського підприємства.

У 1870-х роках на Поділлі спостерігався процес укрупнення фабрично-заводської промисловості. Так, у 1873 р. тут налічувалося 810 фабрик і заводів, на яких працювало 14656 робітників (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 53, спр. 427). У 1877 р. на 714 фабриках і заводах працювало вже 22024 робітників (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 57, спр. 183). Переробкою природних копалин займалися на 111 підприємствах 707 робітників. Найбільше було цегельнь (415) та підприємств, які виробляли вапно (180). Цегельний завод був дрібним сезонним підприємством з одним майстром і кількома найманими робітниками (від 3 до 10 осіб) (РДІА, ф. 20, оп. 12, спр. 170). Глина і пісок добувалися на місці, а завод складався із випалювальної печі і сушильного сараю. Виробляли сиру цеглу

і обпалену. Сира коштувала 5 руб. за тисячу, обпалена – 12 руб. (РДІА, ф. 20, оп. 12, спр. 170, арк. 5). Часто такі заводи орендувалися власниками цукроварень. Зокрема, в м-ку Бершадь товариство цукрового заводу саме на таких правах використовувало цегельню місцевого поміщика. Аналогічна ситуація спостерігалася і в м-ку Чечельник (РДІА, ф. 20, оп. 12, спр. 170, арк. 12). Заводи із виготовлення дзвонів також були невеликими. В м-ку Немирів функціонували два таких заводи. Один – належав відставному фельдфебелю Івану Семенову, на якому працював господар і один робітник. На іншому, в глиняні форми відливав дзвони лише хазяїн (РДІА, ф. 20, оп. 12, спр. 170, арк. 19). Найбільш прибутковим у цій галузі підприємством був скляний завод у Літинському повіті, на якому працювало 22 робітника.

Сировину рослинного походження переробляли на 248 підприємствах із загальною кількістю 19792 робітників. Найбільше робітників працювало на 51 цукровому заводі (18079 чол.). На 120 винокурнях працювало 1285 робітників. Зокрема, винокурня в м-ку Китайгород знаходилася в оренді у Лейби Гурфінкеля. На підприємстві працювало 12 осіб, які в трьох чанах виготовляли за рік 8 тис. відер 75% спирту (РДІА, ф. 20, оп. 12, спр. 170, арк. 18). Всі інші підприємства мали до 10 робітників. Лише папірня у Вінницькому повіті налічувала 93 робітника, а на паперовій фабриці в Ушицькому повіті працювали 24 робітника.

Сировину тваринного походження переробляли на 183 підприємствах 745 робітників. Найбільше було заводів по обробці шкір. На 57 таких підприємствах працювало 135 осіб, на 56 свічних заводах налічувалося 85 робітників, а на 47 суконних фабриках – 452. Таким чином, усі підприємства цієї галузі залишалися дрібними. На кожному такому підприємстві налічувалося не більше 10 працюючих.

Змішаних підприємств на цей час було 13. На них працювало 102 робітники.

До промислових підприємств віднесено млини, серед яких 133 крупчатки та 26 парових. Загалом тут було зайнято 678 чоловік.

Таким чином, фабрично-заводські підприємства Поділля в 70-х роках ХІХ ст. залишалися орієнтованими на сільське господарство. Понад 80% промислових робітників були зайняті на цукрових заводах. Так, із 170 винокурень, що працювали в 1873 р., 159 офіційно належали поміщикам, два – акціонерним товариствам, дев'ять – купцям-євреям. Насправді ж 157 заводів знаходилися в орендному володінні міщан-євреїв, і лише на семи винокурнях виробництво вели самі власники (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 53, спр. 427). Зі зменшенням кількості винокурень у 1877 р. виробництво виросло на 20%. Ріст пояснювався тим, «що із збільшенням акцизної плати винокурні все більше приймали характер великої заводської промисловості, втрачаючи своє сільськогосподарське значення» (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 57, спр. 183).

Починаючи з 1880-х років документи фіксують динамічне зростання кількості фабрик і заводів на Поділлі. У 1886 р. в краї налічувалося

3907 підприємств, на яких постійно були зайняті 25320 робітників (Обзор Подольской губернии за 1886 год, с. 28). Основу виробництва складали 47 цукрових, 83 винокурних та 2900 мукомельних заводи. На цих підприємствах працював 20691 робітник, що складало більше 80% всіх зайнятих у фабрично-заводському виробництві. Саме ці підприємства, а в першу чергу цукроварні, були найбільш прибутковими. Міста краю, в яких містилися лише дрібні підприємства, виробляли 2,5% вартості продукції Подільської губернії. Найбільш розвинена була промисловість міст Балти, Проскурова, Могилева і лише четверте місце займало міське господарство губернського центру (Обзор Подольской губернии за 1886 год, с. 30).

Децю змінилася картина промислового виробництва у 1890-х роках. Питома вага цукрової промисловості в економіці краю зменшилася. У 1890 р. діючі 43 цукрові заводи складали майже 70% прибутку всієї фабрично-заводської промисловості, а кількість робітників – лише 50% всіх зайнятих у промисловій діяльності. Вагомими залишалися винокурна та мукомельна галузі. Зростало й виробництво на суконних фабриках. Загальна кількість робітників у 1890 р. складала 26374 осіб (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 538, спр. 202). У цей час в подільських містах продовжували діяти дрібні промислові підприємства. Найбільшими міськими підприємствами у 1890 р. були дві друкарні в Кам'янці-Подільському, на яких працювало 47 чол. До промислових підприємств, поряд із друкарнями, відносилися і фотографічні салони.

У 1895 р. серед найбільших промислових підприємств Поділля (з річним прибутком, що перевищував 5 тис. руб.) були: цукрові заводи (46), винокурні (82), пивоварні (9), винні заводи (2), тютюнові фабрики (11), суконні фабрики (29), папірня (1), цегельні (4), миловарні (3), заводи із обробки шкір (4), вапнякові заводи (5), свічний завод (1), чавунно-ливарні заводи (4), фабрика із виготовлення сільськогосподарських знарядь (1), млинів (90), підприємства по розробці фосфоритів (9) (Гульдман, 1895, с. 306-341).

У 1899 р. на 4973 промислових підприємствах працювало 30237 робітників (Обзор Подольской губернии за 1899 год, с. 63). В цей час основу економіки краю складали заклади, що переробляли продукцію сільського господарства. Підприємств, що переробляли продукцію рослинного походження налічувалося 3927, на них працювало 26507 робітників.

На початку ХХ ст. тенденція до зростання кількості фабрично-заводських підприємств зберіглася. Так, у 1901 р. на 5197 фабриках і заводах працювало 32500 робітників (Обзор Подольской губернии за 1901 год, с. 50). У 1905 р. на Поділлі налічувалося 5277 фабрично-заводських підприємств, на яких трудилися 36374 робітники (Обзор Подольской губернии за 1905 год, с. 34). Основна маса робітників була зайнята у переробці продукції рослинного походження. Таких підприємств у краї налічувалося 4238, на яких працювало 32245 постійних робітників. Найбільше робітників було на 53 цукрових заводах, де було задіяно біля 23 тис. працівників. Заводів по переробці тваринної сировини у 1905 р. налічувалося 198, на них було зайнято 1049 ро-

бітників. Найбільшими підприємствами у цій галузі були суконні фабрики. В губернії їх налічувалося 38 (558 роб.), з них 31 фабрика знаходилася в Дунаївцях, на яких працювало 502 робітники. В 1905 р. у краї налічувалося 721 підприємство, що переробляло сировину виковного походження. На цих виробництвах працювало 2617 робітники. На змішаних підприємствах, яких на той час було 120, працювало 463 робітники. З усіх існуючих у губернії підприємств у повітових центрах знаходилося 436 фабрик і заводів, де було зайнято 3277 робітників. Найбільше промислових робітників було в Проскуріві, Гайсині, Вінниці; найменше – у Новій Ушиці. При цьому, в середньому на фабрично-заводських підприємствах, розміщених у найбільших містах Поділля працювало по сім робітників.

Таким чином, упродовж половини ХІХ ст. фабрично-заводська промисловість на Поділлі залишалася орієнтованою на сільське господарство. Усі великі промислові підприємства знаходилися в господарствах панів-землевласників. «Міста за своїм розвитком і впливом на округу мізерні і мало чим відрізнялися від містечок» – фіксували губернаторські звіти (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 57, спр. 183). Потрапивши в правове поле Російської імперії, де національні фабрики були захищені від іноземної конкуренції тарифом 1822 р., місцеві фабриканти не турбувалися про введення у виробництво технічних новинок за західноєвропейським зразком. Тому великі фабрики не витісняли дрібне виробництво, а навпаки сприяли його поширенню. Фабричні робітники, особливо після ліквідації кріпосного права, отримуючи на підприємствах необхідні технічні навички, часто відкривали свої невеличкі фабрики (Бутенко, 1910, с. 98). Лише на кінець ХІХ ст. у подільських містах з'явилися великі промислові підприємства, серед яких – завод сільсько-господарських знарядь в Кам'янці-Подільському та чавунно-ливарний завод у Дунаївцях. Проте, основу промисловості краю складали цукрові та інші заводи, що переробляли продукцію сільського господарства.

При цьому активно розвивалася й інша гілка промисловості – ремісничка, яка концентрувалася, насамперед, у міських поселеннях. Якщо фабрично-заводські підприємства здебільшого переробляли продукцію сільського господарства, то ремісничка традиційно забезпечувала населення основними промисловими виробами. У цілому, для післяреформеної епохи, характерно не скорочення, а навпаки – збільшення кількості ремісників і ремісничих цехів. Не лише у великих містах, з традиційним цеховим устроєм, а й у повітових центрах, і навіть у містечках з'являлися нові ремісничі корпорації.

У другій половині ХІХ до ремісничих закладів відносилися виробництва середнього і малого розміру, в яких майстер сам володів усіма необхідними знаряддями виробництва, виготовляв предмети на замовлення і працював на обмежений місцевий ринок із свого або чужого матеріалу. На практиці ремісничими закладами називалися усі промислові підприємства, що не підлягали нагляду фабричної інспекції, за виключенням тих, у яких масово застосовувалася некваліфікована праця (миловарні, цегельні, млини)

(Іванова, Желтова, 2004, с. 532). Разом з тим, і в цей час ремісничі управи намагалися повністю контролювати будь-яке виробництво в регіоні своєї юрисдикції. Отже, цехи до кінця XIX ст. залишалися основними виробниками промислової продукції масового вжитку.

За даними Центрального статистичного комітету, у 1858 р. в Подільській губернії налічувалося 6514 ремісників. З них майстрів – 3279, робітників – 1752 та учнів – 1483 (Труды комиссии, учрежденной для пересмотра уставов фабричного и ремесленного, с. 326-327). У 1861 р. у 16 найбільших містах губернії налічувалося 7049 ремісників (Ролле, 1869, с. 39), з яких в Кам'янці-Подільському у 12 міських цехах працювали 1603 ремісники (693 – майстри, 458 – підмайстри, 452 – учні) (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 39, спр. 2). В тому ж 1861 р. на 678 фабрично-заводських підприємствах в краї трудилося 9539 робітників, з яких 4740 на 32 сахарнях і 1798 на 243 винокурнях (Ролле, 1869, с.52). Отже, на інших підприємствах краю, за виключенням сахарень і винокурень працювало 3 тис. робітників, або 7 – на кожному.

У 1865 р. в містах Поділля було 11 тис. ремісників, при цьому документи фіксують 1297 фабрик і заводів, на яких працювало 12818 роб. (Демьяненко, 1869, с. 39).

У 1880-х рр. змінюється система ведення промислової статистики. Якщо раніше, статистичні дані відносно ремесла фіксували ситуацію лише в 16 найбільших міст краю, з 1880-х статистика стала охоплювати ремісників, які працювали в містечках. У 1884 р. в містах і містечках губернії зафіксовано 61 тис. ремісників, а за рік, у 1885 році їх кількість зросла до 64 тис. При цьому фабрик і заводів у 1885 р. налічувалося 3907, на них працювало 25321 робітників (Обзор Подольской губернии за 1886 год, с. 28). У 1887 р. маємо відомості про 68 тис. ремісників (Гульдман, 1869, с. 24) та про 3737 фабрично-заводських підприємств, на яких було задіяно 25055 робітників (Гульдман, 1869, с. 162).

У подальші роки промислова статистика фіксувала динамічне зростання кількості ремісників і фабрично-заводських робітників, однак кількість ремісників вдвічі переважала чисельність фабрично-заводських робітників у краї. Так, у 1895 році в губернії налічувалося 69399 ремісників, фабрично-заводських закладів зафіксовано 5367, на яких працювало 25481 робітників (Обзор Подольской губернии за 1895 год, 1895). У 1899 р. ремісників – 75946, фабрик і заводів – 4973, на яких працювало 30237 робітників (Обзор Подольской губернии за 1899 год). І нарешті, у 1905 р. ремісників – 91975, фабрик і заводів – 5277, із 36374 працюючими (Обзор Подольской губернии за 1905 год). При цьому, вартість виробленої продукції на фабрично-заводських закладах складала понад 55 млн. руб., з яких близько 54 млн. припадало на цукроваріння (43 млн.), мукомельну галузь (4 млн.), винокуріння (2,7 млн.), тютюнове виробництво (1,5 млн.), суконне виробництво (1 млн.), пивоваріння (840 тис.), цегляне виробництво (300 тис.) (Обзор Подольской губернии за 1905 год, с. 35-36).

Таким чином, тогочасна статистика фіксує швидке зростання чисельності ремісників і ремісничих корпорацій. Цеховий устрій у цей період набуває потужної динаміки розвитку. На чолі нових ремісничих об'єднань (або управ, згідно тогочасних формулювань) стояв ремісничий голова. Управа об'єднувала усі ремісничі цехи міста чи містечка. На чолі кожного цеху стояв ремісничий старшина. Ремісничій управі повітового міста підпорядковувалися цехові ремісники містечок повіту.

У 1882 р., згідно рішення губернського правління, ремісничій управі було рекомендовано провести укрупнення та об'єднання окремих цехів (Держархів Хмельницької обл., ф. 307, оп. 2, спр. 2). Паралельно з укрупненням існуючих, Подільське губернське правління винесло рішення про утворення нових цехів. Зокрема, поширення тютюнового виробництва та процесу виготовлення цигарок зумовило виникнення у 1882 р. окремого тютюнового цеху у Кам'янці-Подільському. А загалом в цей період в місті налічувалося 14 цехів, які поділялися на прості, куди входили виробники одного ремесла і складні, що об'єднували ремісників декількох спеціальностей і (Островерхов, 1882, с. 16). До складних відносилися: «ковальський, з майстрами ковальського, слюсарного, шорного та обійного ремесла; столярний, до якого входили, окрім столярів, ще й фортепіанні та екіпажні майстри, різьчики, токарі, бондарі, склярі, теслярі. Прості цехи були такі: кровельщиків та мідників, тютюновий, різницький, ювелірний, малярний, пекарсько-кондитерський, перукарський, годинникарський, шевський, палітурницький, скорняцький, кравецький. Загальна кількість членів цехів складала 960 осіб» (Островерхов, 1882, с. 17-18).

Основними соціальними категоріями цеху у другій половині XIX ст. залишалися майстри, підмайстри та учні. При цьому, як і у попередні часи лише члени ремісничих корпорацій мали право на виробничу діяльність на теренах, де діяв цеховий устрій. Яскравим прикладом цехової монополії є доля кам'янецького підприємця Фрідріха Крама, який будучи власником заводу, виробничий процес змушений був узгоджувати із ремісничим головою, сам залишався членом ремісничого цеху і систему учнівства на своєму підприємстві мусив організувати за цеховими правилами, сплачуючи за набір учнів до ремісничої управи встановлений внесок (Держархів Хмельницької обл., ф. 307, оп. 2, спр. 21).

Отже, створені урядом ремісничі управи закріпили за цехами виробничу монополію і стали на її охорону, будучи зацікавленими у прибутковості цехових організацій. При цьому, монопольне право на видачу ремісничих свідоцтв дозволяло ремісничій управі тримати під контролем цеховиків і усю виробничу діяльність. При цьому, будь-яке заняття в місті передбачало отримання ремісничого свідоцтва. Навіть робота лікарів і стоматологів потребувала дозволу управи. Так, у 1896 р. реміснича управа губернського центру видала Гершу Лейферу свідоцтво «на ремесло по вставці зубів» (Держархів Хмельницької обл., ф. 307, оп. 2, спр. 17).

Разом із тим, цехова система виробництва зберігалася, і навіть спостерігалось збільшення чисельності майстрів. Так, якщо у 1862 р. в Кам'янці-Подільському існувало 12 цехів, які об'єднували 747 майстрів (Экономическое состояние городских поселений, с. 5), то у 1891 р. подаються відомості про наявність у місті 11 цехів з 795 майстрами, з яких – 305 християн та – 490 юдеїв (Держархів Хмельницької обл., ф. 307, оп. 1, спр. 10). Отже, впродовж 1862–1891 рр. кількість цехів зменшилася, однак чисельність ремісників зростає. Одинадцять цехів подано у 1893 р. (Держархів Хмельницької обл., ф. 307, оп. 1, спр. 12) та у 1899р. (Держархів Хмельницької обл., ф. 307, оп. 2, спр. 14).

Цехи, як організації ремісників, були ліквідовані у 1902 р., однак у багатьох містечках продовжував існувати розподіл на цехи і уособлення певного ремесла, причому окремі ремесла мали своїх цехмістрів.

Висновки. Промисловий потенціал Подільської губернії у другій половині XIX ст. забезпечували два типи промислового виробництва: фабрично-заводське і ремісничє. Причому, якщо фабрично-заводська промисловість була представлена в галузях переробки сільськогосподарської продукції, насамперед цукроварної, винокурної, пивоварної, мукомельної та суконної і була спрямована здебільшого на вивіз за межі краю, то ремісничє промисловість повністю була орієнтована на забезпечення повсякденних потреб населення регіону. При цьому, нові промислові підприємства, які виникли в результаті промислового перевороту, були зосереджені виключно у переробних галузях, а потреби населення в промислових товарах і надалі забезпечували представники ремісничєх і торгівельних гільдій. Цехова система виробництва зберігалася, а у другій половині XIX ст. навіть спостерігалось збільшення чисельності майстрів і зростання цехової монополії на виробництво, особливо в містах краю.

Список використаних джерел і літератури:

- Балушок, В.** (1993). *Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників*. Київ: Наук. думка, 119 с.
- Боньковська, С. М.** (1991). *Ковальство на Україні: (XIX – поч. XX ст.)*. Київ: Наук. думка, 112 с.
- Бровер, І. М.** (1931). *Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси й матеріали*. Одеса, 176 с.
- Бутенко, В. А.** (1910). *Краткий очерк истории русской торговли в связи с историей промышленности*. Москва, 134 с.
- Гульдман, В. К.** (1869). *Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания*. Каменец-Подольский, 50 с.
- Гульдман, В. К.** (1895). *Подольский адрес-календарь*. Каменец-Подольский, 364 с.
- Гуменюк, А. О.** (1991). Вплив міграційних процесів на формування міського населення на Поділлі у 60-90-х рр. XIX ст. *Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України: Матеріали П'ятої Всеукр. наук. конф., жовтень 1991 р.* Кам'янець-Подільський, 653–654.

Гуменюк, А. О. (1993). Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.). *Український історичний журнал*, 10, 77–85.

Гуменюк, А. О. (2001). Кількість та особливості міських поселень Правобережної України у 60–90-х роках XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*, (5 (7)), 189–194.

Гуржій, І. О. (1958). *Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)*. Київ: Держполітвидав УРСР, 180 с.

Гуржій, І. О. (1962). *Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні: (з кінця XVIII ст. до 1861 р.)*. Київ: Вид-во АН УРСР, 207 с.

Гуржій, І. О. (1954). *Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.* Київ: Держполітвидав, 452 с.

Гуржій, І. О. (1968). *Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст.* Київ: Наук. думка, 191 с.

Демьяненко, А. (1869). Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы. *Труды Подольского губернского статистического комитета*. Каменец-Подольский, 64 с.

Дерев'янкін, Т. І. (1960). *Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Текстильне виробництво*. Київ: Вид-во АН УРСР, 127 с.

Дерев'янкін, Т. І. (1975). *Промисловий переворот на Україні: питання теорії та історії*. Київ: Наук. думка, 279 с.

Державний архів Хмельницької області.

Іванова, Н. А. & Желтова В. П. (2004). *Сословно-классовая структура России в конце XIX – начале XX века*. Москва: Наука, 574 с.

Казмирчук, Г. Д. & Соловійова, Т. М. (1998). *Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття*. Київ: ТОВ «Міжнар. Фін. Агенція», 174 с.

Кісь, Я. (2001). Текстильні мануфактури у Східній Галичині в останній третині XVIII – в першій половині XIX ст. *Наукові зошити Львівського національного університету ім. І. Франка: історичний факультет*, (4), 103–110.

Лазанська, Т. (1996). Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. *Український історичний журнал*, 2, 65–73.

Лазанська, Т. (1999). *Історія підприємництва в Україні: (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.)*. Київ: Інститут історії НАН України, 282 с.

Мельник, Л. Г. (1972). *Технічний переворот на Україні у XIX ст.* Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 240 с.

Москалюк, М. М. (2007). *Загальний нарис промислового розвитку України в другій половині XIX – на початку XX ст.*: монографія. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 257 с.

Москалюк, М. М. (2012). *Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття*: монографія. Тернопіль: ТНПУ, 299 с.

Нестеренко, А. А. (1954). *Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX и в начале XX ст.* Москва: Госполитиздат, 308 с.

Нестеренко, А. А. (1952). *Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст.* Київ: Держполітвидав України, 180 с.

Нестеренко, А. А. (1962). *Розвиток промисловості на Україні*, (1: Ремесло і мануфактура). Київ: Вид-во АН УРСР, 495 с.

- Нестеренко, А. А.** (1962). *Розвиток промисловості на Україні*, (2: Фабрично-заводське виробництво). Київ: Вид-во АН УРСР, 580 с.
- Обзор Подольской губернии за 1886 год.* (1886). Каменец-Подольский, 137 с.
- Обзор Подольской губернии за 1895 год.* (1895). Каменец-Подольский, 208 с.
- Обзор Подольской губернии за 1899 год.* (1899). Каменец-Подольский, 252 с.
- Обзор Подольской губернии за 1901 год.* (1901). Каменец-Подольский, 186 с.
- Обзор Подольской губернии за 1905 год.* (1905). Каменец-Подольский, 164 с.
- Оглоблин, А.** (1925). *Очерки истории украинской фабрики*. Москва, 284 с.
- Островерхов, Н. Л.** (1882). *Описание Каменец-Подольска*. Киев, 37 с.
- Пошивайло, О. М.** (1986). Гончарні цехи Лівобережної України XVII – поч. XX століть. *Народна творчість та етнографія*, (6), 33–39.
- Пошивайло, О. М.** (1991). *Гончарство Лівобережної України XIX – поч. XX ст. і відображення в ньому основних духовних настанов української народної свідомості*. Київ: [Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН України], 280 с.
- Раковский, Л. Э.** (1992). *Сахарная промышленность Украины во второй половине XIX века: (соц.-экон. очерк)*. Чернигов, 210 с.
- Реєнт, О. П.** (2003). *Україна в імперську добу: (XIX – початку XX ст.)*. Київ: [Ін-т історії НАН України], 338 с.
- Ролле, И.** (1869). Гигиенические очерки Подольской губернии. *Труды Подольского губернского статистического комитета*. Каменец-Подольский, 64 с.
- Російський державний історичний архів.
- Тронько, П. Т.** (ред.). (1972). *Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область*. Київ: Інститут історії АН УРСР, Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 777 с.
- Тронько, П. Т.** (ред.). (1971). *Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область*. Київ: Інститут історії АН УРСР, Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 708 с.
- Труды комиссии, учрежденной для пересмотра уставов фабричного и ремесленно-го.* (1863), (2), 326–327.
- Центральний державний історичний архів у м. Києві.
- Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 гг. Подольская губерния, XXIX.* (1863). Санкт-Петербург, 47 с.
- Энциклопедический словарь.* (1902). Изд. Ф. Брокгауз и И. Ефрон, XXXV. Санкт-Петербург, 150 с.

References:

- Balushok, V.** (1993). *Svit serednovichchia v obriadovosti ukrainskykh tsekhovykh remisnykiv* [The world of the Middle Ages in the rituals of Ukrainian guild craftsmen]. Kyiv: Nauk. dumka, 119 s. [in Ukrainian].
- Bonkovska, S. M.** (1991). *Kovalstvo na Ukraini: (XIX – poch. XX st.)* [Blacksmithing in Ukraine: (XIX – early XX centuries)]. Kyiv: Nauk. dumka, 112 s. [in Ukrainian].
- Brover, I. M.** (1931). *Ukraina na perelomi do promyslovoho kapitalizmu. Sotsialno-ekonomichni narysy y materialy* [Ukraine at a turning point to industrial capitalism. Socio-economic essays and materials]. Odesa, 176 s. [in Ukrainian].
- Butenko, V. A.** (1910). *Kratkiy ocherk istorii russkoy trgovli v svyazi s istoriyey promyshlennosti* [A brief sketch of the history of Russian trade in connection with the history of industry]. Moskva, 134 s. [in Russian].

Gułdman, V. K. (1869). *Podol'skaya guberniya. Opyt geograficheskogo-statisticheskogo opisaniya* [Podilsk province. The experience of geographic-statistical description]. Kamenets-Podol'skiy, 50 s. [in Russian].

Gułdman, V. K. (1895). *Podol'skiy adres-kalendar'* [Podilsk address-calendar]. Kamenets-Podol'skiy, 364 s. [in Russian].

Humeniuk, A. O. (1991). Vplyv mihratsiinykh protsesiv na formuvannya miskoho naselennia na Podillyi u 60-90-kh rr. XIX st. [The influence of migration processes on the formation of the urban population in Podillya in the 60-90s of the XIX century]. *Rozvytok istorychnoho kraieznavstva v konteksti natsionalnogo i kulturnoho vidrozhennia Ukrainy: Materialy Piatoї Vseukr. nauk. konf., zhovten 1991 r.* Kamianets-Podil'skiy, 653–654. [in Ukrainian].

Humeniuk, A. O. (1993). Sotsialna i natsionalna struktura miskoho naselennia Pravoberezhnoi Ukrainy (druga polovyna XIX st.) [Social and national structure of the urban population of Right-Bank Ukraine (second half of the XIX century)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 10, 77–85. [in Ukrainian].

Humeniuk, A. O. (2001). Killkist ta osoblyvosti miskyykh poselen Pravoberezhnoi Ukrainy u 60-90-kh rokakh XIX st. [Number and features of urban settlements of Right-Bank Ukraine in the 60-90s of the XIX century]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podil'skoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu: istorychni nauky*, (5 (7)), 189–194. [in Ukrainian].

Hurzhii, I. O. (1954). *Rozklad feodalno-kriposnytskoi systemy v silskomu hospodarstvi Ukrainy pershoї polovyny XIX st.* [The schedule of the feudal system in agriculture of Ukraine in the first half of the XIX century]. Kyiv: Derzhpolityvydav, 452 s. [in Ukrainian].

Hurzhii, I. O. (1958). *Zarodzhennia robitnychoho klasu Ukrainy (kinets XVIII – persha polovyna XIX st.)* [The origin of the working class of Ukraine (late XVIII – second half of XIX century)]. Kyiv: Derzhpolityvydav URSR, 180 s. [in Ukrainian].

Hurzhii, I. O. (1962). *Rozvytok tovarnogo vyrobnytstva i torhivli na Ukraini: (z kintsia XVIII st. do 1861 r.)* [The development of commodity production and trade in Ukraine: (from the end of the XVIII century to 1861)]. Kyiv: Vyd-vo AN URSR, 207 s. [in Ukrainian].

Hurzhii, I. O. (1968). *Ukraina v systemi vsereiiskoho rynku 60–90-kh rokiv XIX st.* [Ukraine in the system of the all-Russian market of the 60-90s of the XIX century]. Kyiv: Nauk. dumka, 191 s. [in Ukrainian].

Dem'yanenko, A. (1869). Statisticheskiye svedeniya o Podol'skoy gubernii za 1865 i 1866 gody [Statistical data on the Podilsk province for 1865 and 1866]. *Trudy Podol'skogo gubern'skogo statisticheskogo komiteta*. Kamenets-Podol'skiy, 64 s. [in Russian].

Dereviankin, T. I. (1960). *Manufaktura na Ukraini v kintsі XVIII – pershii polovyny XIX st. Tekstylne vyrobnytstvo* [Manufactory in Ukraine in the late XVIII – first half of the XIX century. Textile production]. Kyiv: Vyd-vo AN URSR, 127 s. [in Ukrainian].

Dereviankin, T. I. (1975). *Promyslovyi perevorot na Ukraini: pytannia teorii ta istorii* [The industrial revolution in Ukraine: questions on theory and history]. Kyiv: Nauk. dumka, 279 s. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti [The State Archives of the Khmelnytskyi Oblast]. [in Ukrainian].

Ivanova, N.A. & Zheltova V.P. (2004). *Soslovno-klassovaya struktura Rossii v kontse XIX – nachale XX veka* [Class structure of Russia in the late XIX – early XX centuries]. Moskva: Nauka, 574 s. [in Russian].

Kazmyrchuk, H. D. & Soloviova, T. M. (1998). *Sotsialno-ekonomichnyi rozvytok Pravoberezhnoi Ukrainy v pershii chverti XIX stolittia* [Socio-economic development of Right-

Bank Ukraine in the first quarter of the XIX century]. Kyiv: TOV «Mizhnar. Fin. Ahentsiia», 174 s. [in Ukrainian].

Kis, Ya. (2001). Tekstylni manufakturny u Skhidnii Halychyni v ostannii tretyni XVIII – v pershii polovyni KhIKh st. [Textile manufactories in Eastern Galicia in the last third of the XVIII – in the first half of the XIX century]. *Naukovi zoshyty Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. I. Franka: istorychnyi fakultet*, (4), 103–110. [in Ukrainian].

Lazanska, T. (1996). Sotsialne pokhodzhennia promyslovoi burzhuazii Ukrainy v XIX st. [The social origin of the industrial bourgeoisie of Ukraine in the XIX century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 65–73. [in Ukrainian].

Lazanska, T. (1999). *Istoriia pidpriemnytstva v Ukraini: (na materialakh torhovo-promyslovoi statystyky XIX st.)* [The history of entrepreneurship in Ukraine: (based on the materials of trade and industrial statistics of the XIX century)]. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy, 282 s. [in Ukrainian].

Melnyk, L. H. (1972). *Tekhnichnyi perevorot na Ukraini u XIX st.* [Technical revolution in Ukraine in the XIX century]. Kyiv: Vyd-vo Kyiv. un-tu, 240 s. [in Ukrainian].

Moskaliuk, M. M. (2007). *Zahalnyi narys promysloвого rozvytku Ukrainy v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.* [A general outline of industrial development of Ukraine in the second half of XIX – early XX centuries]: monohrafiia. Ternopil: TNPU im. V. Hnatiuka, 257 s. [in Ukrainian].

Moskaliuk, M. M. (2012). *Rozvytok obrobnoi promyslovosti ukrainskykh hubernii Rossiiskoi imperii v druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia* [The development of the manufacturing industry of the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of the XIX – early XX century]: monohrafiia. Ternopil: TNPU, 299 s. [in Ukrainian].

Nesterenko, A. A. (1952). *Rozvytok kapitalistychnoi promyslovosti i formuvannia proletariatu na Ukraini v kintsi XIX i na pochatku XX st.* [The development of the capitalist industry and the formation of the proletariat in Ukraine in the late XIX and early XX century]. Kyiv: Derzhpolitvydav Ukrainy, 180 s. [in Ukrainian].

Nesterenko, A. A. (1954). *Ocherki istorii promyshlennosti i polozheniye proletariata Ukrainy v kontse XIX i v nachale XX st.* [Essays on the history of industry and the situation of the proletariat of Ukraine in the late XIX and early XX century]. Moskva: Gospolitizdat, 308 s. [in Russian].

Nesterenko, A. A. (1962). *Rozvytok promyslovosti na Ukraini* [Industrial development in Ukraine], (1): Remeslo i manufaktura. Kyiv: Vyd-vo AN URSS, 495 s. [in Ukrainian].

Nesterenko, A. A. (1962). *Rozvytok promyslovosti na Ukraini* [Industrial development in Ukraine], (2): Fabrychno-zavodske vyrobnytstvo). Kyiv: Vyd-vo AN URSS, 580 s. [in Ukrainian].

Obzor Podol'skoy gubernii za 1886 god [The review of the Podilsk province for 1886]. (1886). Kamenets-Podol'skiy, 137 s. [in Russian].

Obzor Podol'skoy gubernii za 1895 god [The review of the Podilsk province for 1895]. (1895). Kamenets-Podol'skiy, 208 s. [in Russian].

Obzor Podol'skoy gubernii za 1899 god [The review of the Podilsk province for 1899]. (1899). Kamenets-Podol'skiy, 252 s. [in Russian].

Obzor Podol'skoy gubernii za 1901 god [The review of the Podilsk province for 1901]. (1901). Kamenets-Podol'skiy, 186 s. [in Russian].

Obzor Podol'skoy gubernii za 1905 god [The review of the Podilsk province for 1905]. (1905). Kamenets-Podol'skiy, 164 s. [in Russian].

Ogloblin, A. (1925). *Ocherki istorii ukrainskoy fabriki* [Essays on the history of the Ukrainian factory]. Moskva, 284 s. [in Russian].

Ostroverkhov, N. L. (1882). *Opisaniye Kamenets-Podol'ska* [Describing Kamianets-Podilskiy]. Kyiv, 37 c. [in Russian].

Poshyvailo, O. M. (1986). Honcharni tsekhy Livoberezhnoi Ukrainy XVII – poch. XX stolit [Pottery shops of Left-Bank Ukraine in XVII – beg. of XX century]. *Narodna tvor-chist ta etnografia*, (6), 33–39. [in Ukrainian].

Poshyvailo, O. M. (1991). *Honcharstvo Livoberezhnoi Ukrainy XIX – poch. XX st. i vido-brazhennia v nomu osnovnykh dukhovnykh nastanov ukrainskoi narodnoi svidomosti* [Pottery of Left-Bank Ukraine in XIX – early XX century and the reflection of the basic spiritual instructions of the Ukrainian national consciousness in it]. Kyiv: [In-t mystetstvovznastva, folkloru ta etnografii im. M. T. Rylskoho AN Ukrainy], 280 s. [in Ukrainian].

Rakovskiy, L. E. (1992). *Sakharnaya promyshlennost' Ukrainy vo vtoroy polovine XIX veka: (sots.-ekon. ocherk)* [Sugar industry of Ukraine in the second half of the XIX century: (social-economic essay)]. Chernigov, 210 s. [in Russian].

Reient, O. P. (2003). *Ukraina v impersku dobu: (XIX – pochatku XX st.)* [Ukraine in the imperial era: (XIX – early XX centuries.)]. Kyiv: [In-t istorii NAN Ukrainy], 338 s. [in Ukrainian].

Rolle, I. (1869). Gigiyenicheskiye ocherki Podol'skoy gubernii [Hygienic sketches of the Podilsk province]. *Trudy Podol'skogo gubernskogo statisticheskogo komiteta*. Kamenets-Podol'skiy, 64 s. [in Russian].

Rosiiskiy derzhavnyi istorychnyi arkhiv [The Russian State Historical Archive]. [in Russian].

Tronko P. T. (red.). (1972). *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR: Vinnytska oblast* [The history of cities and villages of the Ukrainian SSR: the Vinnytska Oblast]. Kyiv: Instytut istorii AN URSSR, Hol. red. URE AN URSSR, 777 s. [in Ukrainian].

Tronko P. T. (red.). (1971). *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR: Khmelnytska oblast* [The history of cities and villages of the Ukrainian SSR: the Khmelnytsky Oblast]. Kyiv: Instytut istorii AN URSSR, Hol. red. URE AN URSSR, 708 s. [in Ukrainian].

Trudy komissii, uchrezhdennoy dlya peresmotra ustavov fabrichnogo i remeslennogo [The proceedings of the commission established to revise the factory and craft statutes]. (1863), (2), 326–327. [in Russian].

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv u m. Kyievi [The Central State Historical Archive in Kyiv]. [in Ukrainian].

Ekonomicheskoye sostoyaniye gorodskikh poseleniy Yevropeyskoy Rossii v 1861-62 gg. Podol'skaya guberniya [The economic state of urban settlements in European Russia in 1861-62. The Podilsk province], XXIX. (1863). Sankt-Peterburg, 47 s. [in Russian].

Entsiklopedicheskyy slovar' [The Encyclopedic Dictionary]. (1902). Izd. F. Brokgauz i I. Yefron, XXXV. Sankt-Peterburg, 150 s. [in Russian].

Отримано: 21.04.2021

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-32.149-163

УДК 94 (477)+322 «1905-1907»

КОШЕЛЬ Олексій – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, вул. Кафедральна, 2, м. Чернівці, індекс 58000, Україна (koshel@cvu.kiev.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0347-328X>

KOSHEL Oleksii – Candidate of Historical Sciences, doctoral student of the Department of History of Ukraine Chernivtsi Yurii Fedkovych National University, 2 Kafedral'na Street, index 58000, Chernivtsi, Ukraine (koshel@cvu.kiev.ua)

Бібліографічний опис статті: Кошель, О. (2021). Українське православне духовенство в подіях Першої російської революції 1905–1907 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (32), 149-163.

УКРАЇНСЬКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО В ПОДІЯХ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр.

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати участь представників православного духовенства українських єпархій РПЦ, учнівської та студентської молоді духовних закладів освіти у подіях першої російської революції 1905–1907 рр. та показати їх вплив на українізацію церковного життя. **Методологія дослідження.** Використані статистичний, проблемно-хронологічний і порівняльно-історичний методи. **Наукова новизна.** На основі архівних джерел вперше в українській історіографії розглянуто нові факти участі учнівської та студентської молоді духовних навчальних закладів у подіях першої російської революції 1905–1907 рр. **Висновки.** Події Першої російської революції 1905-1907 рр. загострили кризові явища в Російській православній церкві, зокрема її надмірну централізацію та повну підпорядкованість самодержавній владі. Це призвело до посилення впливу церковно-реформаторського руху, який вимагав радикальних перетворень, демократизації церкви та послаблення влади Синоду. В українських парафіях РПЦ активізувалася боротьба за українізацію духовної освіти, проведення богослужінь українською мовою та видання перекладів Св. Письма, молитовників, проповідей та інших богослужбових книг. Основними формами участі у революційних подіях радикальних і ліберальних кіл духовенства стала їх підтримка страйкового руху, агітації, виступів селян і робітників за свої права, свободу та землю. Масштабного розмаху набув протестний рух семінаристів та студентської молоді духовних навчальних закладах спрямований на кардинальне реформування духовної освіти та її українізацію. Важливу роль відіграла участь представників українського духовенства у I-IV російських Державних думах, запропоновані ними законопроекти про українізацію початкової освіти та реформи православної церкви. Перша російська революція призвела до появи широкого руху за українізацію церковного життя. Його результатом стали дозволи самодержавства та Синоду на здійснення перекладів українською мовою Святого Письма, збірок проповідей та молитовників. Українські видання біблійних творів стали суттєвим внеском в українізацію православної церкви та подальшу боротьбу за її автокефалію.

Ключові слова: православне духовенство, Перша російська революція 1905-1907 рр., українізація церкви, переклад Святого Письма, духовні навчальні заклади.

THE UKRAINIAN ORTHODOX CLERGY IN THE EVENTS OF THE FIRST RUSSIAN REVOLUTION OF 1905–1907

Abstract. *The purpose of the study is to analyze the participation of representatives of the Orthodox clergy of the Ukrainian dioceses of the ROC, pupils, and students of religious educational institutions in the events of the first Russian revolution of 1905-1907 and show their impact on the Ukrainization of church life. Research methodology.* Statistical, problem-chronological, and comparative-historical methods are used. **Scientific novelty.** Based on the archival sources, for the first time in Ukrainian historiography, new facts of participation of pupils and students of theological educational institutions in the events of the first Russian revolution of 1905–1907 were considered. **Conclusions.** The events of the First Russian Revolution of 1905-1907 exacerbated the crisis in the Russian Orthodox Church, including its excessive centralization and complete subordination to the autocratic government. This led to an increase in the influence of the church-reform movement, which demanded radical transformations, the democratization of the church, and weakening the power of the Synod. In the Ukrainian parishes of the ROC, the struggle for the Ukrainization of spiritual education, conducting services in the Ukrainian language, and publishing translations of the Holy Scriptures, prayer books, sermons, and other liturgical books intensified. The main forms of participation in the revolutionary events of the radical and liberal circles of the clergy were their support of the strike movement, agitation, protests of peasants and workers for their rights, freedom, and land. The protest movement of seminarians and student youth of theological educational institutions aimed at radical reform of spiritual education and its Ukrainization became widespread. The participation of representatives of the Ukrainian clergy in the I-IV Russian State Dumas, their proposed bills on the Ukrainization of primary education and the reform of the Orthodox Church played an important role. The first Russian revolution led to a broad movement for the Ukrainization of church life. The result was the permission of the autocracy and the Synod to translate the Holy Scriptures, collections of sermons and prayer books into Ukrainian. Ukrainian editions of biblical works became a significant contribution to the Ukrainization of the Orthodox Church and the further struggle for its autocephaly.

Key words: Orthodox clergy, First Russian Revolution of 1905-1907, Ukrainization of church, translation of the Holy Scriptures, spiritual educational institutions.

Постановка проблеми. Напередодні російської революції 1905–1907 рр. у середовищі українського духовенства сформувалися дві протилежних групи. Переважна більшість представників духовенства відстоювали інтереси імперського режиму, підтримували політику русифікації та денационалізації. Менша частина духовенства виступала проти уніфікаційних заходів церковної влади й самодержавства та відстоювала українські патріотичні позиції. Патріотична група духовенства переважно працювала у сільських парафіях, які на відміну від міських зазнали значно меншого впливу русифікації. Проживаючи у сільській місцевості, представники духовенства були тісно пов'язані з українським народом, відстоювали його інтереси, зберігали і підтримували національні традиції.

У досліджуваній період патріотична частина духовенства українських епархій РПЦ, а також викладачі, студенти та семінаристи духовних навчальних закладів сформували рух за українізацію церкви та досягнули значних успіхів у здійсненні перекладів українською мовою Святого Письма, молитовників і збірок проповідей.

Аналіз джерел та останні дослідження. Матеріали статті базуються, переважно, на архівних джерелах, що знаходяться у Центральному державному історичному архіві у м. Києві та Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі. У 90-х роках ХХ ст. – на початку ХХІ ст. тематика дослідження стала пріоритетною у працях А. Колодного (Колодний, 2005), Т. Кузнець (Кузнець, 2008), А. Зінченка (Зінченко, 1992; 1993), О. Ігнатуші (Ігнатуша, 2001), В. Меша (Меша, 2008), Г. Надтоки (Надтока, 1996; 1998; 1999), Д. Степовика (Степовик, 1996), Ю. Хитровської (Хитровська, 2008; 2014), Ф. Турченка (Турченко, 1997), Н. Шип (Шип, 1995; 2005) та ін. Вони розглядають питання участі православного духовенства у протестному та революційному русі, їх роль в українському духовному та національно-культурному відродженні. Для цих досліджень є характерним широке залучення джерел, у першу чергу архівних, накопичення нових фактів і матеріалів, нові підходи сучасної вітчизняної історичної науки у ставленні та дослідженні історії православної церкви ХІХ – початку ХХ ст., які діаметрально протилежні засадам російської імперської, радянської та сучасної російської історіографії.

Мета статті. На основі опрацювання неопублікованих джерел і наукової літератури комплексно дослідити та узагальнити роль представників православного духовенства українських епархій РПЦ, учнівської й студентської молоді духовних навчальних закладів у подіях першої російської революції 1905-1907 рр. та їх вплив на українізацію церковного життя

Виклад основного матеріалу. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. одним із головних носіїв національної ідеї в церковному середовищі були студенти та семінаристи духовних навчальних закладів. На початку 1905 р. революційний рух поширився по всій Російській імперії і найбільш активно проявлявся саме в духовних навчальних закладах українських епархій РПЦ. Різкий підйом семінарського руху мав місце у лютому 1905 р., відразу після завершення різдвяних канікул.

Перші протестні акції відбулися у Катеринославській духовній семінарії. Катеринославських семінаристів підтримала духовна молодь Чернігова, яка також виступила з акціями протесту (Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербург (РДІА у м. Санкт-Петербург), ф.797, оп. 75, відд. 1, спр. 23, арк. 26). Окрім типових вимог, які висувалися в ході семінарських акцій протесту (зміна системи оцінювання та право семінаристів на продовження навчання в університетах), протестуючі висунули вимоги вивчення української мови та право читати проповіді українською мовою (Титлінов, с. 90).

У 1905 р. Київське жандармське управління проводило розслідування щодо діяльності українофільського осередку, який очолював відомий етнограф, священник Михайлівської церкви с. Суботів на Черкащині Марко Грушевський. Серед іншого, матеріали справи вказують, що він у своїй квартирі проводив зібрання місцевих селян, де надавав їм пораду виписувати гати «виключно українською мовою» (Кучеренко, 2004, с. 231).

Проти Марка Грушевського було порушено кримінальну справу під назвою «Звинувачення в українофільстві», а його було переведено до іншої парафії під посилений нагляд поліції (Кучеренко, 2006, с. 238). Місцеві селяни активно виступали на захист свого пастора та зверталися до київського митрополита Флавіана з прохання повернути священника до їхнього села. Однак, це клопотання селян не принесло результату (Надтока, 1996, с. 29).

Упродовж наступних років Марко Грушевський продовжував відстоювати проукраїнські позиції та постійно перебував під наглядом жандармів та вищої духовної влади, про що свідчить слідча справа обер-прокурора Синоду (Центральний державний історичний архів України у м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 861, спр. 259, арк. 22-29). Пізніше Марко Грушевський також став активним учасником руху за автокефалію церкви та єпископом УАПЦ.

У жовтні 1905 р., після оголошення царського маніфесту 17 жовтня, розпочався страйк Харківської духовної семінарії. Це протест підтримали Полтавська і Чернігівська духовні семінарії та студенти Київської духовної академії. Головними вимогами протестуючих було надання автономії духовним навчальним закладам та викладання окремих дисциплін українською мовою (РДІА у м. Санкт-Петербург, ф. 797, оп. 75, відд. 1, спр. 23, арк. 49-52).

Для зменшення хвилі протестів розпорядженням Св. Синоду у низці духовних навчальних закладів було припинено навчання. Окрім цього, церковна влада пішла на поступки семінарському рухові й пообіцяла внести зміни до правил семінарського життя та розпочати реформу семінарської освіти. Більшість духовних семінарій намагалися відновити навчання у листопаді 1905 р., причому страйкуючі семінаристи були амністовані. Однак до кінця року повністю відновити освітній процес у семінаріях не вдалося. Загальний революційний рух настільки широко охопив духовну молодь, який зупинити було надзвичайно складно.

На початку 1906 р. у всеросійському семінарському рухові відбувається значний ухил у революційний бік, причому в Україні він набуває чітко виражених українофільських ознак. У відповідь на невиконання вимог та обман семінаристів, відсутність змін у семінарському житті у Харківській духовній семінарії відбулися нові протестні акції, для придушення яких було викликано поліцію (РДІА у м. Санкт-Петербург, ф. 834, оп. 4, спр. 1202, арк. 27). У Подільській духовній семінарії в річницю маніфесту 17 жовтня 1905 р. було вивішано червоний прапор із написом «У боротьбі здобудеш ти право своє» (РДІА у м. Санкт-Петербург, ф. 834, оп. 4, спр. 1202, арк. 84).

Подільська духовна семінарія була одним із найбільш активних осередків української національної ідеї. У 1901–1904 рр. на посаді помічника інспектора семінарії тут працював відомий діяч Київської громади В. Чехівський. Під його впливом вихованці семінарії у 1903–1904 рр. сформували збірку проповідей українською мовою і видрукували її на гектографі (Приходько, 1931, с. 57).

Також під керівництвом В. Чехівського семінаристи проводили активну агітацію своїх батьків за викладання та проведення богослужінь українською мовою. Агітація семінаристів мала вплив на значну частину подільського духовенства та викладачів духовних навчальних закладів, зокрема Вінницької церковно-вчительської школи, Тульчинської, Тиврівської та інших бурс, де «запанував український дух» (Зінченко, 1993, с. 30-31). Через українофільські погляди В. Чехівського було звільнено з семінарії, однак він продовжив свою викладацьку роботу в Київській духовній семінарії (Шип, 1995, с. 262).

Загалом, під час Першої російської революції 1905-1907 рр. молодіжний рух у закладах духовної освіти в українських єпархіях РПЦ за масштабами виступів мало чим відрізнявся від загального студентського і учнівського страйкового руху у світській школі (університети, інститути, гімназії) і часто вони обопільно координували опозиційну діяльність. Природньо, що в семінариях, духовній академії було складніше організувати революційну боротьбу у зв'язку з казарменим режимом функціонування закладів. Однак, саме прагнення до ліквідації такого укладу було однією із ключових підстав для посилення революційного руху в духовних навчальних закладах. Окрім цього, у роки революції молодь духовних навчальних закладів активно домагалася вивчення у закладах української мови, культури та історії, повернення на засади українського національного православія, підтримувала процес його українізації.

З початком революції 1905-1907 рр. набуває поширення ліберальний церковно-оновленський рух, який ставив за мету різними реформами осучаснити всю структуру та організацію РПЦ, вивести її до рівня розвитку християнських церков Європи на початок ХХ ст. Ідеологічним центром ліберально-революційного руху української інтелігенції, в тому числі патріотично налаштованого духовенства, стає м. Харків (Надтока, 1999, с. 340-341; Надтока, 1996, с. 62). Один із лідерів опозиційної групи місцевого духовенства священник В. Купленський висловлювався за поділ землі між селянами і за участь робітників у розподілі прибутків підприємств, на яких вони працюють. Проте політична частина харківського гуртка не відрізнялася новизною і прогресивністю. В. Купленський виступав проти встановлення республіки і закликав «триматися за царя» (Зиранов, 1984, с. 98-99).

Харківські оновленці не схилялися до якоїсь конкретної форми державного устрою, а лише відстоювали ту, яка, ні їх думку, сприяла вихованню християнських чеснот. Зокрема, сповідуючи відмову від насильства та ліквідацію деспотизму й утвердження широкого народного самоуправління

ня. Активісти цього гуртка І. Філевський, В. Купленський, І. Вознесенський та В. Шаповалов пропагували «вільне з'єднання автономних церков» та «повне задоволення ідеалів малоросів у Росії». Проте харківський гурток священників-оновленців не зміг стати зародком української ліберально-церковної партії, оскільки його дії та ідеї не знайшли широкої підтримки в середовищі духовенства (Надтока, 1998, с. 148; Надтока, 1996, с. 62).

Церковно-оновленський рух був підтриманий і в такому оплоті РПЦ як Київська духовна академія. Зокрема, у квітні 1905 р. петербурзький часопис «Церковний вісник» оприлюднив статтю професора Київської духовної академії В. Завітневича «Про відновлення соборності в російській церкві». У ній відзначалося, що остання знаходиться під повним контролем імперської держави, а тому в церкву проник дух формалізму, повної підпорядкованості і покори самодержавству. Головними засобами вийти з такого становища та вільнішої діяльності церкви вчений вбачав у послабленні контролю з боку державної влади, у виборності єпископату, регулярному скликанню помісних соборів усіх рівнів, відновленні патріаршества. Проект Завітневича був досить поміркованою програмою церковних перетворень. Він був узятий за основу всієї програми церковних реформ, розробленої оновленцями (Опря, 2008, с. 75). До речі, професор уже в 1906 р. відмовився від своєї ідеї про необхідність введення патріаршества, що, на його думку, могло створити загрозу для імператорської влади та загальмувати процес церковних реформ (Опря, 2008, с. 181).

В. Завітневича підтримав його колега по Київській духовній академії професор Ф. Титов, український церковний реформатор, який також вважав, що введення патріаршества може призвести до розколу в православній церкві (Рибачук, 1993).

До речі, Київська духовна академія, хоча постійно перебувала під пильним наглядом Св. Синоду, київського митрополита та карних органів імперії, не стояла осторонь від революційних подій 1905–1907 рр. Тут діяли українська громада, таємні українські гуртки, найбільш відомим серед них був гурток студентів під керівництвом П. Стебницького, майбутнього борця за автокефалію православної церкви (Михайло Якимович Орловський, с. 66). На початку 1905 р. близько 100 студентів академії підготували для духовної і світської влади дві петиції, в яких висувалися такі вимоги: 1) звільнити церкву від бюрократизму, створеного реформами Петра I; 2) запровадити у церкві виборне управління; 3) звільнити духовних осіб від адміністративно-поліцейських обов'язків; 4) реформувати духовно-навчальні заклади і наблизити духовну школу до світської (Шип, 2005, с. 27). Як бачимо, зміст і вимоги петицій цілком узгоджуються з ініціативами та програмами церковно-реформаторського, в тому числі оновленського руху.

Про зацікавленість студентів і викладачів КДА українською справою свідчить листування окремих з них із діячем національного відродження і визвольного руху М. Грушевським. Зокрема, й досі зберігається добірка лис-

тів до цього вченого і громадсько-політичного діяча від професора КДА М. Петрова на ґрунті об'єктивного висвітлення історії України та організації українських наукових товариств (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 304, арк. 72-73). Упродовж 1905–1910 рр. до М. Грушевського зверталися з листами студенти Київської духовної академії Леонід Юркевич (ЦДІАК України, ф. 1235, оп.1, спр. 856, арк.1-3), Орест Сикорський (ЦДІАК України, ф. 1235, оп.1, спр. 310, арк. 19-20), Сергій Курганович (ЦДІАК України, ф. 1235, оп.1, спр. 304, арк. 63-63), [110] та ін. Детальний аналіз цього епістолярію на ґрунті української справи здійснила сучасна історикиня Н. Шліхта у статті «Листи до М.С. Грушевського представників КДА» (Шліхта, 2000).

Наприкінці 1905 року революційні події набули збройного характеру. Так, під час сутичок з військовими у Харкові в грудні 1905 р. було вбито 16 і поранено близько 100 робітників (Історія УРСР, 1978, с. 146). Жорстока розправа з повсталими робітниками викликала спротив як серед революціонерів, так і в середовищі лібералів. Уже на початку збройного повстання у Харкові священники І. Філевський та В. Шаповалов намагалися зустрітися з губернатором і з його допомогою відвернути розправу з робітниками, однак зустріч не відбулася. Через кілька днів священники І. Філевський та І. Вознесенський підготували звернення до харківського духовенства із закликами припинити кровопролиття і засудженням розправи над харківськими робітниками. Однак більшість священників відхилили це звернення (РДДА у м. Санкт-Петербург, ф. 797, оп. 75, відд. 2, арк. 1-3). Після цього, згідно розпорядження архієпископа Арсенія, авторам відозви було заборонено відправляти службу і їх було передано до суду (Зиринов, с. 136).

Харківські священники приєднали свої голоси до заяви 75 представників місцевої інтелігенції проти смертної кари. Серед тих, хто підписав цю вимогу, було 10 священників і 3 псаломщики. Таким чином, мало місце єднання на демократичному ґрунті представників світської та духовної еліт (Надтока, 1998, с. 191).

Разом із харківським духовенством проти розправ над учасниками селянських повстань виступили священники Дніпровського повіту Таврійської губернії А. Пономарьов і Н. Федько. У грудні вони звернулися з листом до таврійського губернатора, в якому писали: «...вуста ціпеніють, коли чуєш про ті жахи, якими супроводжуються втихомирненя так званого аграрного повстання... Відірвані вуха, понівечені ніздрі, поламані руки та ноги – ось дикий сумний результат гуманного заспокоєння бродіння думок... незлічені арешти без суду та слідства... усе це волає до неба» (Губенко, 1961, с. 44-45).

Церковні ліберали засуджували підтримку частиною духовенства антинародних, контрреволюційних сил. «У наші, надто відповідальні дні, – зазначив у 1907 р. діяч оновленського руху В.Ф. Єрн, – духовенство веде себе дуже ганебно. Така зрада інтересів церкви, як освячення священником кулетів, призначених для втихомирненя, відбувається майже на кожному кроці» (Красніков, 1988, с. 45).

У 1905 р. у багатьох єпархіальних виданнях з'являються публікації з історії української церкви. У Харкові ліберальна «Церковна газета» почала друкувати критичні статті українофільського спрямування. Серед них – дослідження професора М. Сумцова, який відверто звинувачував самодержавство у занепаді української культури (Надтока, 1999, с. 346).

Пожавлення національних проявів спостерігалось і в парафіях. Серед патріотичних священників відзначалися майбутній єпископ УАПЦ протоієрей А. Гриневич, священник містечка Фельштин на Поділлі К. Ванькевич, протоієрей с. Гришівці Г. Сендерко та інші (Надтока, 1999, с. 26).

Національно свідоме духовенство брало активну участь у процесі українізації церковного життя, у вшануванні національних героїв та відомих українських поетів. Так, з середини 1905 р. священник с. Згорая Могилівського повіту Подільської губернії О. Маричев став брати активну участь в організації та проведенні Подільських єпархіальних з'їздів, де підтримував церковні реформи та введення української мови у духовні заклади освіти, цілком перейшов на богослужіння українською мовою у своїй парафії, став відправляти панахиди по Тарасу Шевченку, підтримувати селян парафії у боротьбі проти поміщиків за їх права і свободи (РДІА у м. Санкт-Петербург, ф. 387, оп. 198, відд. 1, спр. 30, арк. 1-6) й на цьому ґрунті сформувався як відомий громадсько-політичний діяч. Подільська консисторія розпочала проти Маричева слідство. Ним встановлено, що подібні панахиди священник проводив і в інших селах. За свою діяльність О. Маричев отримав сувору догану та за рішенням суду перебував під суворим наглядом поліції, а також під наглядом благочинного (Надтока, 1996, с. 40-41).

Важливим аспектом суспільного життя початку ХХ ст. була участь духовенства в парламентському русі. Закон про вибори до Державної думи надавав духовенству широкі виборчі права, оскільки самодержавство сподівалося на його підтримку як під час виборів, так і в Державній думі. Перед виборами Св. Синод видав спеціальне звернення, яке заклиало духовенство у всьому підтримувати уряд та його політику. До першої Державної думи від усіх єпархій Російської імперії було обрано лише 16 священників, у тому числі два єпископи, зокрема протоієрея А. Концевича від Волинської губернії. Священники увійшли до лівих і правих фракцій Думи (Денисова, 1988, с. 139).

21 листопада 1906 р. обер-прокурор запропонував Св. Синоду своє бачення участі православного духовенства у майбутніх виборах до II Державної думи. На основі цього бачення було підготовлено циркуляр Св. Синоду від 12 грудня 1905 р., метою якого була координація дій місцевих єпархіальних органів у питанні виборів до Державної думи. У цьому документі від місцевої єпархіальної влади вимагалось докласти максимум зусиль для того, щоб до складу депутатів потрапили благонадійні особи, тобто віддані російському самодержавству, а не ліберальні чи ліворадикальні священники.

Однак, попри намагання Св. Синоду не допустити обрання в Думу опозиційних священників, їх загальна кількість майже не змінилася. Якщо у парламен-

ті І скликання опозиція складала 69% депутатського складу, то у другій Думі – 68%. Із 13 депутатів-священників майже усі відзначалися ліберальними настроями (Надтока, 1999, с. 157). Проте троє з них долучилися до кадетів, четверо – до соціал-революціонерів, решта – до октябристів (Поспеловський, 1995, с. 3).

З-поміж священників-депутатів Думи вирізнявся проукраїнською позицією подільський протоієрей Антоній Гриневич, письменник, церковно-громадський діяч, якого 1907 р. духівництво Балтського повіту обрало послом до II Державної думи. Він входив до групи депутатів від губерній України, також долучився до трудовиків, надрукував в органі української фракції «Рідна справа. Вісті з Думи» низку статей. Частина цих матеріалів була спрямована на пропаганду ідей впровадження у шкільну освіту української мови. А. Гриневич підтримав законодавчу ініціативу української парламентської групи, яка прагнула створити українські навчальні центри (кафедри) в університетах Києва, Харкова та Одеси, а також запровадити рідну мову у викладанні в початковій школі. Однак перед голосуванням за ці питання Дума була розпущена (Вульпіус, 2001, с. 328).

У складі III Державної думи вже було 48 представників від духовенства Російської імперії, в тому числі 16 – від України (Поспеловський, 2001, с. 32; Хитровська, 2014, с. 12). Більша частина із них відстоювала чіткі проукраїнські позиції. У 1908 р. О. Трегубов, В. Солуха, М. Сендерко, К. Волков підготували законопроект «Про мову викладання в початкових школах з малоросійським населенням». М. Сендерко отримав багато листів на підтримку своєї позиції в Державній думі, зокрема лист від 180 учнів старших класів Подільської духовної семінарії (Історія релігії в Україні, с. 343; Кізченко, 1999, с. 169; Надтока, 1996, с. 24).

Важливим показником національно-демократичних настроїв у середовищі українського духовенства та кліру була участь 13 духовних осіб у складі 115 депутатів від українських губерній в IV Державній Думі. Священники активно працювали у створеному ними «Українському гуртку». Цей гурток мав тісні зв'язки з петербурзькою «Громадою», яка об'єднувала представників різних українських національних партій і груп. Загалом у Державну думу IV скликання пройшло 47 духовних осіб зі всієї імперії, а їх частка в депутатському складі становила 11%. Переважно це були представники сільського духовенства (Історія релігії в Україні, с. 344; Турченко, 1997, с. 27; Хитровська, 2014, с. 12).

Лідером думського духовенства був представник українського духовенства єпископ Євлогій, який у 1914 р. став волинським архієпископом (Турченко, 1997, с. 160-161). Активно працювали у складі IV Державної Думи українські священники К. Волков, М. Сендерко, В. Солуха та О. Трегубов (Турченко, 1997, с. 109; Надтока, 1996, с. 344).

На захист українських інтересів у цій думі стали також і окремі представники єпископату Російської православної церкви. Єпископ Никон (в миру росіянин Микола Безсонов), ще будучи архієреєм Кременецьким від-

стоював ідею про необхідність розширення функціонування української мови. Так, у вересні 1910 р. на з'їзді вчителів церковнопарафіяльних шкіл у Почаєві він прихильно поставився до найголовніших питань народної освіти – проблеми шкільних підручників і мови викладання.

Єпископ Никон погодився з думкою тих делегатів, які виступили за вживання української мови у церковнопарафіяльних школах та складання нового букваря, пристосованого до місцевої мови. На думку єпископа, нові підручники для таких шкіл мала скласти Київська духовна академія за дорученням Св. Синоду. На цьому ж з'їзді було прийнято ухвалу про вивчення у школах українських пісень за підручником «Збірник пісень для дітей шкільного віку» М. Лисенка (Сохацька, 2006).

Згодом Никона перевели до Сибіру і він став єпископом Єнісейським і Красноярським. Однак Св. Синоду не вдалося нейтралізувати українофільську діяльність владики. Ще будучи єпископом Кременецьким, Никон був обраний до IV Державної Думи. Як депутат, у 1913 р. він став ініціатором законопроекту про українську мову й товариства. Зміст документу полягав у дозволі на викладання українською мовою у початкових школах, призначенні українців вчителями, у запровадженні викладання української мови та історії. Проте законопроект єпископа Никона не зібрав необхідних 30-ти підписів і тому не був внесений на розгляд Думи (Ульяновський, 2007, с. 52). У 1913 р. подоляни надіслали владі листа за підписами 63 представників українських патріотичних кіл з подякою за його «оборону української мови» (Надтока, 1996, с. 25).

Єпископа Никона підтримали й інші представники українського православного духовенства. Так, священник з Катеринославської губернії А. Потапенко писав до газети «Рада»: «Не лякайтеся, а сміливо виходьте на культурну боротьбу. Дуже неприємно нам, проводирям стада Христового, як мишам, ховаючись тоді, коли ми повинні, не згаявши часу, працювати для добра нашої України». На його думку, важливим чинником у цьому питанні мало б стати запровадження української мови у школах, у богослужіннях, а також діяльність «Просвіти» (див.: Сохацька, 2006, с. 77, 79).

Однак діяльність єпископа Никона не можна ідеалізувати. Зокрема, у його законопроекті були відверто реакційні позиції. До прикладу, він писав, що «мазепинський рух слід оголосити державно-злочинним і придушувати його всіляко. Ватажки цього руху мають бути вигнані з Росії назавжди». Цей реакційний пасаж отримав гостру критику з боку прогресивної української інтелігенції (Ульяновський, 2007, с. 52, 54).

Висновки. Події Першої російської революції 1905-1907 рр. загострили кризові явища в Російській православній церкві, зокрема її надмірну централізацію та повну підпорядкованість самодержавній владі. Це призвело до посилення впливу церковно-реформаторського руху, який вимагав радикальних перетворень, демократизації церкви та послаблення влади Синоду. В

українських парафій РПЦ активізувалася боротьба за українізацію духовної освіти, проведення богослужінь українською мовою та видання перекладів Св. Письма, молитовників, проповідей та інших богослужбових книг.

Основними формами участі у революційних подіях радикальних і ліберальних кіл духовенства стала їх підтримка страйкового руху, агітації, виступів селян і робітників за свої права, свободу і землю. Масштабного розмаху набув протестний рух семінаристів та студентської молоді духовних навчальних закладах спрямований на кардинальне реформування духовної освіти та її українізацію. Важливу роль відіграла участь представників українського духовенства у I-IV російських Державних думах, запропоновані ними законопроекти про українізацію початкової освіти та реформи православної церкви

Перша російська революція призвела до появи широкого руху за українізацію церковного життя. Його результатом стали дозволи самодержавства і Синоду на здійснення перекладів українською мовою Святого Письма, збірок проповідей та молитовників. Українські видання біблійних творів стали суттєвим внеском в українізацію православної церкви та подальшу боротьбу за її автокефалію.

Список використаних джерел і літератури:

Вульпіус, Р. (2001). Релігія та національний рух у Східній Україні. Роль православного духовенства у «націотворенні» (кінець XIX – початок XX ст.). *Ковчег. Науковий збірник з церковної історії*, (3), 321–332.

Губенко, Г. Н. (1961). Крестьянское движение в Таврической губернии в период революции 1905-1907 гг. *Труды Крымского областного краеведческого музея*. Симферополь, (1), 40–60.

Денисова, Е. В. (1988). Раскол среди священников-депутатов в I и II государственной думе (1906-1907). *Русское православие и атеизм в отечественной истории*. Ленинград: Наука, 130–142.

Зырянов, П. Н. (1984). *Православная церковь в борьбе с революцией 1905-1907 гг.* Москва: Наука, 224 с.

Зінченко, А. Л. (1993). *Благовістя національного духу (Українська церква на Поділлі в першій третині XX ст.)*. Київ, 256 с.

Зінченко, А. Л. (1992). Народна традиція та духівництво на Поділлі наприкінці XIX – на початку XX ст. *Етнографія Поділля: тези доповідей наукової конференції*. Вінниця: Б.в., 15–21.

Ігнатюша, О. М. (2001). Історичний поступ українського православ'я: пошук нової парадигми. *Наукові праці Запорізького державного університету. Серія: Історичні науки*. Запоріжжя, (XII), 76–85.

Історія релігії в Україні (у 10-ти т., Т. 3: Православ'я в Україні). (1999). Київ: Укр. центр духовної культури, 560 с.

Історія Української РСР (у 8 т., Т. 4). (1978). Київ.

Кізнченко, В. І. (1999). *Боротьба за українізацію освіти. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)*, (2). Київ: Ін-т історії України НАНУ, 138–192.

- Колодний, А. М.** (2005). *Україна в її релігійних виявах*: монографія. Львів: Сполох, 336 с.
- Красников, Н. П.** (1988). *Социально-этнические воззрения русского православия в XX веке*: монографія. Київ, 330 с.
- Кузнець, Т. В.** (2008). Відміна кріпосного права і позиція Православної Церкви на прикладі Уманського повіту Київської губернії. *Гілея: науковий вісник*: збірник наукових праць, (12). Київ, 15–21.
- Кучеренко, М. О.** (2004). Грушевський Марко Федорович. *Енциклопедія історії України* (у 10 т., Т. 2: Г-Д). Київ: Наукова думка, 231.
- Кучеренко, М. О.** (2006). Життєпис Марка Грушевського. *Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу*. Київ, 232–246.
- Меша, В. Г.** (2008). Православна церква і селянство України останньої чверті XIX ст. *Український селянин*: збірник наукових праць. Черкаси (№ 11), 173–176.
- Михайло Якимович Орловський (1807-1887). Вибрані твори.* (упоряд. А. М. Трембіцький, С. М. Єсюнін). (2007). Хмельницький; Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 276 с.
- Надтока, Г. М.** (1998). *Православна церква в Україні 1900-1917 рр.: соціально-релігійний аспект*. Київ: Знання, 271 с.
- Надтока, Г. М.** (1999). Православна церква в Україні (1900-1917 рр.). *Історія релігії в Україні* (у 10-ти т., Т. 3: Православ'я в Україні). (1999). Київ: Укр. центр духовної культури, 337–354.
- Надтока, Г. М.** (1996). *Православна церква і процес українського національного відродження 1900-1917 років*. Київ: Вид-во Київ. нац. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка, 110 с.
- Опря, А. В.** (2008). *Православне духовенство в реформаційному та національно-визвольному русі України (1900 – лютий 1917 рр.)*: [моногр.]. Кам'янець-Подільський: Оіом, 191 с.
- Поспеловский, Д. В.** (1995). *Русская православная церковь в XX в.* Москва: Республика, 511 с.
- Приходько, В.** (1931). *Під сонцем Поділля. Спомини*, (1). Варшава, 184 с.
- Рибачук, М.** (1993). Релігійно-національне відродження. *Етносоціальний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії*. Київ, 788–790.
- Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербург.
- Сохацька, Є. І.** (2006). «Камєніє возопіють...» («Рада» (1913 р.) про законопроект єпископа Никона в оборону української мови). *Освіта, наука і культура на Поділлі*: збірник наукових праць, (6). Кам'янець-Подільський: Оіом, 71–79.
- Степовик, Д.** (1996). *Церква в кайданах (Боротьба українських християн за свою самобутність у XIX ст.)*. Київ, 112 с.
- Титлинов, Б. В.** (1925). *Молодежь и революция. Из истории революционного движения среди учащейся молодежи духовных и средних учебных заведений. 1860-1905 гг.* Ленинград: Госиздат, 166 с.
- Турченко, Ф.** (1997). Український національний церковний рух наприкінці XIX – на початку XX ст. *Український церковно-національний рух і утворення Української автокефальної православної церкви*: матеріали наукової конференції, Київ, 12 жовтня 1996 р. Київ: Логос, 23–28.
- Ульяновський, В. І.** (2007). *Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського)*. Київ, 320 с.
- Хитровська, Ю. В.** (2008). Правобережне православне духовенство та український національний рух у XIX – на початку XX ст. *Інтелігенція і влада*: збірник наукових праць, (13). Одеса: Астропринт, 30–45.

Хитровська, Ю. В. (2014). Участь православного духовенства Правобережної України у діяльності політичних партій наприкінці XIX – на поч. XX ст. *Сторінки історії [Національний технічний університет «Київський політехнічний університет»]*: збірник наукових праць, (38). Київ, 5–14.

Центральний державний історичний архів України у м. Київ.

Шип, Н. А. (1995). *Церковно-православний рух в Україні (поч. XX ст.)*. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 66 с.

Шип, Н. А. (2005). Студенти КДА та навчально-виховний процес (XIX – початок XX ст.). *Київська старовина*, 4. Київ, 25–30.

Шліхта, Н. В. (2000). Листи до М.С. Грушевського представників Київської Духовної Академії. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»: Історичні науки*, (18). Київ: «Academia», 38–40.

References:

Vulpius, R. (2001). Relihiia ta natsionalnyi rukh u Skhidnii Ukraini. Rol pravoslavnoho dukhovenstva u «natsiotvorenni» (kinets XIX – pochatok XX st.) [Religion and national movement in Eastern Ukraine. The role of the Orthodox clergy in the “nation-building” (late XIX – early XX century.)]. *Kovchek. Naukovyi zbirnyk z tserkovnoi istorii* (Ch. 3), 321–332. [in Ukrainian].

Hubenko, H. N. (1961). Krestianskoe dvizhenye v Tavrycheskoi hubernyy v peryod revoliutsyy 1905-1907 hh. [The peasant movement in the Tauride province during the revolution of 1905-1907]. *Trudy Krymskoho oblastnoho kraevedcheskoho muzeia*. Symferopol, (1), 40–60. [in Russian].

Denysova, E. V. (1988). Rasskol srede sviashchennykov-deputatov v I y II hosudarstvennoi dume (1906-1907) [The split among the priests-deputies in I and II State Duma (1906-1907)]. *Russkoe pravoslavnye i ateyzm v otechastvennoi ystoriy*. Lenynhrad: Nauka, 130–142. [in Russian].

Zyrianov, P. N. (1984). *Pravoslavnaia tserkov v borbe s revoliutsyei 1905-1907 hh.* [The Orthodox Church in the fight against the revolution of 1905-1907]. Moskva: Nauka, 224 s. [in Russian].

Zinchenko, A. L. (1993). *Blahovistia natsionalnoho dukhu (Ukrainska tserkva na Podilli v pershii tretyni XX st.)* [The outreach of the national spirit (Ukrainian Church in Podillya in the first third of the XX century)]. Kyiv, 256 s. [in Ukrainian].

Zinchenko, A. L. (1992). Narodna tradytsiia ta dukhivnytstvo na Podilli naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [The folk tradition and clergy in Podillya at the end of XIX – beginning of XX century]. *Etnohrafiia Podillia: tezy dopovidei naukovoi konferentsii*. Vinnytsia: B.v., 15–21. [in Ukrainian].

Ihnatusha, O. M. (2001). Istorychnyi postup ukrainskoho pravoslavia: poshuk novoi paradyhmy [The historical progress of Ukrainian Orthodoxy: the search for a new paradigm]. *Naukovi pratsi Zaporizkoho derzhavnoho universytetu. Serii: Istorychni nauky*. Zaporizhzhia, (XII), 76–85. [in Ukrainian].

Istoriia relihii v Ukraini [The history of religion in Ukraine] (*v 10-ty t., T. 3: Pravoslav'ia v Ukraini*). (1999). Kyiv: Ukr. tsentr dukhovnoi kultury, 560 s. [in Ukrainian].

Istoriia Ukrainiskoi RSR [The history of the Ukrainian SSR]. (*v 8 t., T. 4*). (1978). Kyiv. [in Ukrainian].

Kizchenko, V. I. (1999). *Borotba za ukrainizatsiiu osvity. «Ukrainske pytannia» v Rosiiskii imperii (kinets XIX – pochatok XX st.)* [The struggle for the Ukrainianization of education.

"Ukrainian question" in the Russian Empire (late XIX – early XX century), (2). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NANU, 138–192. [in Ukrainian].

Kolodnyi, A. M. (2005). *Ukraina v yii relihiinykh vyjavakh* [Ukraine in its religious manifestations]: monohrafiia. Lviv: Spolokh, 336 s. [in Ukrainian].

Krasnikov, N. P. (1988). *Sotsial'no-etnicheskiye vozzreniya russkogo pravoslaviya v XX veke* [Socio-ethnic views of Russian Orthodoxy in the XX century]: monografiya. Kiyev, 330 s. [in Russian].

Kuznets, T. V. (2008). Vidmina kriposnoho prava i pozytsiia Pravoslavnoi tserkvy na prykladi Umanskoho povitu Kyivskoi hubernii [The abolition of serfdom and the position of the Orthodox Church on the example of the Uman district of the Kyivska province]. *Hileia: naukovyi visnyk*: zbirnyk naukovykh prats, (12). Kyiv, 15–21. [in Ukrainian].

Kucherenko, M. O. (2004). Hrushevskiy Marko Fedorovych [Hrushevskiy Marko Fedorovych]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (u 10 t., T.2: H-D). Kyiv: Naukova dumka, 231. [in Ukrainian].

Kucherenko, M. O. (2006). Zhyttiepys Marka Hrushevskoho [The life story of Mark Hrushevskiy]. *Hrushevskiy M. Dytyna u zvychaiakh i viruvanniakh ukrainskoho narodu*. Kyiv, 232–246. [in Ukrainian].

Mesha, V. H. (2008). Pravoslavna tserkva i selianstvo Ukrainy ostannoii chverti XIX st. [The Orthodox Church and the peasantry of Ukraine in the last quarter of the XIX century]. *Ukrainskyi selianyn*: zbirnyk naukovykh prats. Cherkasy (№ 11), 173–176. [in Ukrainian].

Mykhailo Yakymovych Orlovskiy (1807-1887). Vybrani tvory [Mykhailo Yakymovych Orlovskiy (1807-1887). Selected works]. (uporiad. A. M. Trembitskyi, S. M. Yesiunin). (2007). Khmelnytskyi; Kam'ianets-Podilskiy: FOP Sysyn O. V., 276 s. [in Ukrainian].

Nadtoka, H. M. (1998). *Pravoslavna tserkva v Ukraini 1900-1917 rr.: sotsialno-relihii-nyi aspekt* [The Orthodox Church in Ukraine 1900-1917: the socio-religious aspect]. Kyiv: Znannia, 271 s. [in Ukrainian].

Nadtoka, H. M. (1999). *Pravoslavna tserkva v Ukraini (1900-1917 rr.)* [The Orthodox Church in Ukraine (1900-1917)]. *Istoriia relihii v Ukraini (v 10-ty t., T. 3: Pravoslav'ia v Ukraini)*. (1999). Kyiv: Ukr. tsentr dukhovnoi kultury, 337–354. [in Ukrainian].

Nadtoka, H. M. (1996). *Provolone tserkva i protses ukrainskoho natsionalnoho vidrodzhennia 1900-1917 rokiv* [The Orthodox Church and the process of the Ukrainian national revival in 1900-1917]. Kyiv: Vyd-vo Kyiv. nats. un-tu im. T.H. Shevchenka, 110 s. [in Ukrainian].

Opria, A. V. (2008). *Pravoslavne dukhovenstvo v reformatsiinomu ta natsionalno-vyzvolnomu rusi Ukrainy (1900 – liutyi 1917 rr.)* [The Orthodox clergy in the reformation and national liberation movement of Ukraine (1900 – February 1917)]: [monohr.]. Kam'ianets-Podilskiy: Oium, 191 s. [in Ukrainian].

Pospelovskiy, D. V. (1995). *Russkaya pravoslavnaya tserkov' v XX v.* [The Russian Orthodox Church in XX century]. Moskva: Respublika, 511 s. [in Russian].

Prykhodko, V. (1931). *Pid sontsem Podillia. Spomyny* [Under the sun of Podillya. Memories], (1). Varshava, 184 s. [in Ukrainian].

Rybachuk, M. (1993). Relihiino-natsionalne vidrodzhennia [The religious and national revival]. *Etnosotsialnyi rozvytok Ukrainy: Terminy, vyznachennia, personalii*. Kyiv, 788–790. [in Ukrainian].

Rosiiskiy derzhavnyi istorychnyi arkhiv u m. Sankt-Peterburh [Russian State Historical Archive in St. Petersburg]. [in Russian].

Sokhatska, Ye. I. (2006). «Kamenie vozopiit...» («Rada» (1913 r.) pro zakonoproekt yepyskopa Nykona v oboronu ukrainskoi movy) [“The stones would cry out...” (“Rada” (1913) on the bill of Bishop Nikon in defense of the Ukrainian language)]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli: zbirnyk naukovykh prats*, (6). *Kam'iaets-Podilskiy: Oiium*, 71–79. [in Ukrainian].

Stepovyk, D. (1996). *Tserkva v kaidanakh (Borotba ukrainskykh khrystyian za svoiu samobutnist u XIX st.)* [Church in shackles (The struggle of Ukrainian Christians for their identity in the XIX century)]. Kyiv, 112 s. [in Ukrainian].

Tylynov, B. V. (1925). *Molodezh y revoliutsyia. Yz ystorry revoliutsyonnoho dvyzhenyia sredey uchashcheisia molodezhy dukhovnykh y srednykh uchebnykh zavedenyi. 1860-1905 hh.* [Youth and revolution. From the history of the revolutionary movement among students of theological and secondary educational institutions. 1860-1905]. Lenynhrad: Hosyzdat, 166 s. [in Russian].

Turchenko, F. (1997). *Ukrainskyi natsionalnyi tserkovnyi rukh naprykintsi XIX – na pochatku XX st.* [The Ukrainian national church movement at the end of the XIX – beginning of the XX century]. *Ukrainskyi tserkovno-natsionalnyi rukh i utvorennia Ukrainskoi avtokefalnoi pravoslavnoi tserkvy: materialy naukovoi konferentsii*, Kyiv, 12 zhovtnia 1996 r. Kyiv: Lohos, 23–28. [in Ukrainian].

Ulianovskiy, V. I. (2007). *Tserkva v Ukrainskii Derzhavi 1917-1920 rr. (doba Hetmanatu Pavla Skoropadskoho)* [Church in the Ukrainian State 1917-1920 (the era of the Hetmanate of Paul Skoropadsky)]. Kyiv, 320 s. [in Ukrainian].

Khytrovska, Yu. V. (2008). *Pravoberezhne pravoslavne dukhovenstvo ta ukrainskyi natsionalnyi rukh u XIX – na pochatku XX st.* [The right-bank Orthodox clergy and the Ukrainian national movement in the XIX – early XX century]. *Intelihentsiia i vlada: zbirnyk naukovykh prats*, (13). Odesa: Astroprint, 30–45. [in Ukrainian].

Khytrovska, Yu. V. (2014). *Uchast pravoslavnoho dukhovenstva Pravoberezhnoi Ukrainy u diialnosti politychnykh partii naprykintsi XIX – na poch. XX st.* [The participation of the Orthodox clergy of Right-Bank Ukraine in the activities of political parties in the late XIX – early XX century]. *Storinky istorii [Natsionalnyi tekhnichniy universytet «Kyivskiy politekhnichniy universytet»]: zbirnyk naukovykh prats*, (38). Kyiv, 5–14. [in Ukrainian].

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyiv [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv]. [in Ukrainian].

Shyp, N. A. (1995). *Tserkovno-pravoslavnyi rukh v Ukraini (poch. XX st.)* [The Church-Orthodox movement in Ukraine (the beginning of the XX century)]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NANU, 66 s. [in Ukrainian].

Shyp, N. A. (2005). *Studenty KDA ta navchalno-vykhovnyi protses (XIX – pochatok XX st.)* [The students of the Kyiv Theological Academy and the educational process (XIX – the beginning of the XX century)]. *Kyivska starovyna*, 4. Kyiv, 25–30. [in Ukrainian].

Shlikhta, N. V. (2000). *Lysty do M.S. Hrushevskoho predstavnykiv Kyivskoi Dukhovnoi Akademii* [The letters to M.S. Hrushevskiy by the representatives of the Kyiv Theological Academy]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Kyievo-Mohylianska akademiia»: Istorychni nauky*, (18). Kyiv: KM «Academia», 38–40. [in Ukrainian].

Отримано: 12.04.2021

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-32.164-177

УДК 94:616-036.22(477)«1900/1923»

МАРКОВА Світлана – доктор історичних наук, доцент, директор філіалу «Інститут дослідження Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду, вул. Лаврська, 3, м. Київ, індекс 02000, Україна (markova1914@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8665-2688>

MARKOVA Svitlana – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Director of the Holodomor Research Institute, a branch of the National Museum of the Holodomor Genocide, 3 Lavrska Street, Kyiv, index 02000, Ukraine (markova1914@ukr.net)

ШУГАЛЬОВА Інна – кандидат історичних наук, завідувач відділу історичних досліджень Голодомору-геноциду філіалу «Інститут дослідження Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду, вул. Лаврська, 3, м. Київ, індекс 02000, Україна (shug_im@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2397-0611>

SHUGALYOVA Inna – Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Historical Studies of the Holodomor Research Institute, a branch of the National Museum of the Holodomor Genocide, 3 Lavrska Street, Kyiv, index 02000, Ukraine (shug_im@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Маркова, С., Шугальова, І. (2021). Епідемічна ситуація в Україні в першій чверті ХХ ст.: поширення епідемії, пікові періоди, наслідки. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (32), 164-177.

ЕПІДЕМІЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ ст.: ПОШИРЕННЯ ЕПІДЕМІЙ, ПІКОВІ ПЕРІОДИ, НАСЛІДКИ

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати та систематизувати історико-демографічні дані у першій чверті ХХ ст. щодо поширення та подолання наслідків епідемії, виявити їх пікові періоди та обтяжливі фактори, зокрема у роки масового штучного голоду 1921–1923 рр. *Методологія дослідження* базується на принципах історизму, методах історичної демографії, статистики та соціальної антропології. **Наукова новизна.** На основі широкого кола джерел проаналізовано динаміку епідемічної ситуації в Україні в першій чверті ХХ ст.; з'ясовано основні причини поширення інфекційних хвороб, пікові періоди, вплив на демографічну ситуацію; встановлено кореляційний зв'язок між легітимацією комуністичного режиму його економічною політикою в УСРР, масовим штучним голодом 1921–1923 рр. та погіршенням епідемічної ситуації. Вперше введено до наукового обігу низку документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Запорізької області та ін. для об'єктивного ана-

лізу епідемічної ситуації, реалізації мети та виконання визначених завдань. **Висновки.** На початку ХХ ст. епідемічна ситуація на українських землях корелювала із загальноєвропейською. Україну не оминали спалахи епідемій, зокрема віспи, тифу, холери, що мали вплив на соціодемографічну структуру населення. З 1914 р. війни, революції, розрухи погіршували епідемічну ситуацію. Окупація Української Народної Республіки російськими більшовицькими військами, політика воєнного комунізму, тотальні вилучення продуктів харчування, червоний терор спричинили штучний масовий голод 1921–1923 рр., зубожіння людей, загострення епідемічної ситуації. Обтяжливими факторами було те, що комуністичний режим не вжив необхідних протиєпідемічних заходів та не зупинив вивезення хліба (продуктів харчування) до РСФРР, пограбування продзагонами, карально-репресивне свавілля ревтрибуналів. Результатами цієї політики стали масова смертність населення України, тривалі хвороби й голод. Неповноцінне й неохочевне харчування населення призвело до трансгенераційних психосоматичних наслідків. Чисельність втрат українців від масового штучного голоду 1921–1923 рр., на думку науковців, коливається у межах 3,5 млн. осіб.

Ключові слова: епідемії, соціодемографічна структура, голод, сироти, масовий штучний голод 1921–1923 рр.

THE EPIDEMIC SITUATION IN UKRAINE IN THE FIRST QUARTER OF THE XX CENTURY: THE SPREAD OF EPIDEMICS, PEAK PERIODS, IMPACT

Summary. Purpose of the study is to analyze and systematize the historic demographic data of the first quarter of the 20th century on the spread and overcoming the consequences of the epidemics and to identify their peak periods and aggravating factors, especially during the mass artificial famine of 1921–1923. **Methodology of the study** is based on the principles of historicism, methods of historical demography, statistics, and social anthropology. **Scientific novelty.** Based on a wide range of sources, the dynamics of the epidemiological situation in Ukraine of the first quarter of the XX century has been analyzed, the main reasons for spreading of inflectional diseases, their peak periods, and the impact on the demographic situation have been defined; the correlation between the legitimation of the communist regime, its economic policy in Ukraine, the mass artificial famine of 1921–1923 and the deterioration of the epidemic situation has been established. For the first time, a number of documents from the Central Archives of Supreme Bodies of Power of Ukraine, the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, the State Archives of the Zaporizhzhya Oblast, etc. have been introduced into scientific circulation for an objective analysis of the epidemic situation and reaching the purpose of the article. **Conclusions.** In the early XX century, the epidemic situation in Ukraine correlated with the pan-European one. The outbreaks of the epidemics (including smallpox, typhus, and cholera), which affected the sociodemographic structure of the population, also took place on the territory of Ukraine. Since 1914, wars, revolutions, devastations had only been worsening the epidemic situation. The occupation of the Ukrainian People's Republic by the Russian Bolshevik troops, the policy of military communism, total food seizures, and the Red Terror caused the artificial mass famine of 1921–1923, the impoverishment of the people, and the aggravation of the epidemic situation. The fact that that the communist regime did not take the necessary anti-epidemic measures and did not stop the export of bread (food) to the Russian Socialist Federative Soviet Republic, the plunder by the requisition squads, and the punitive and repressive arbitrariness

of the tribunals had an enormously negative effect on the situation. Such policy resulted in the mass mortality of the population of Ukraine, long-term illness, and famine. The poor nutrition of the population led to transgenerational psychosomatic consequences. The number of losses of Ukrainians from the mass artificial famine of 1921–1923, according to scientists, fluctuates within 3.5 million people. These days we understand that with independent Ukraine, which was restored in 1918 (the Ukrainian People's Republic) and functioned as a multi-party state of the parliamentary type with elements of civil society, the deaths of millions of Ukrainians from starvation, epidemics, tortures, and exile could have been prevented.

Key words: *epidemics, socio-demographic structure, famine, orphans, mass artificial famine of 1921–1923.*

Постановка проблеми. На сьогодні беззаперечним фактором, який впливає на демографічний, економічний, політичний розвиток людства загалом та кожної держави зокрема, є пандемії (епідемія, що поширюється в міжнародних масштабах) та епідемії (швидке поширення хвороби на велику кількість людей у певному регіоні, за короткий проміжок часу). Іспанка/шпанка (пандемія грипу) 1918–1919 рр. забрала більше людських життів, ніж Перша світова війна (в межах 5% населення планети, переважно молодь). «Чумні погроми» призвели до масової міграції євреїв з Німеччини до Польщі. «Холерні бунти» (у Європі було 5 холерних пандемій) до незворотних соціально-економічних процесів «Холерні бунти» на Закарпатті (1810–1815; 1831 рр.) супроводжувалися голодом та великою кількістю жертв. Під час епідемії холери впродовж першої половини XIX ст. у Галичині померло майже 35 тис. осіб (смертність у Львові становила 5% серед усіх, хто захворів) (Козицький, 2008). Польський лікар, демограф, соціолог Юзеф Бузек писав про втрати у понад 2 млн. осіб від епідемій у 1847–1848 рр. у Галичині і вважав, що «протягом цих років померло близько десятої частини мешканців краю» (Buzek, 1919). В Італії епідемія холери у 1865–1867 рр. забрала 128 тис. людських життів, у Франції в 1854–1855 рр. – 150 тис. осіб. Також не давали спокою європейцям епідемії туберкульозу (основна причина – недостатнє харчування) та малярії (болотиста місцевість) (Ливи Баччи, 2010).

У Російській імперії лише від віспи у 1901–1910 рр. померло понад 414 тис. осіб, попри те, що проводилася вакцинація новонароджених дітей (Миронов, 2012). Неврожаї та голод у Росії, зокрема у 1906 та 1911 рр. ускладнювали епідемічну ситуацію (*прим. авт.* до складу Російської імперії входило дев'ять етнічних українських губерній – згадані землі ще називають Наддніпрянщиною; також у статті буде враховано, що УСРР була на 12,5% менша за розміром, ніж дев'ять українських губерній).

У другій половині XIX ст. було розпочато санітарне просвітництво (люди вчилися мити руки, дотримуватися карантинних вимог, носити маски), а також вакцинацію (яку, зокрема, населення Російської імперії часто ототожнювало з вбивством дітей). Варто зауважити, що часто епідемії йшли на спад ще до винайдення ліків лише завдяки карантинним заходам. Розуміння необхідності ізоляції хворих значно допомогло контролювати й

гострі інфекції, дифтерію, скарлатину, кір тощо. Поступово зростали чисельність населення, тривалість життя, індекс маси тіла, зріст.

Аналіз джерел та останні дослідження. Сучасні українські дослідники в контексті наукових студій аналізували спалахи епідемій у різні історичні періоди. Так, науковиця С. Андреева (Андреева, 2010) проаналізувала карантинні заходи періоду Нової Січі. М. Бородій (Бородій, 1984) обрав аналогічний хронологічний період – XVIII ст. – і вивчав причини поширення чуми. Л. Жванко (Жванко, 2020) та В. Єрмілов (Єрмілов, 2015) студіювали епідемічну ситуацію періоду національно-визвольних змагань. Поширення епідемій у регіонах вивчали Г. Демочко (Демочко, 2015), М. Грицюк (Грицюк, 2009), Н. Коцур (Коцур, 1999). Спалахи епідемій та урядові заходи щодо попередження епідемій у містах УСРР аналізували М. Мельничук (Мельничук, 2017), І. Ткаченко (Ткаченко, 2007), Р. Сербин (Сербин, 1992). У працях С. Маркової дано соціально-демографічну характеристику українського соціуму, зокрема проаналізовано поширення пошесних хвороб на початку ХХ ст. (Маркова, 2015). О. Мовчан (Веселова, Марочко, Мовчан, 2000), О. Реєнт (Історія українського селянства, 2006), Г. Єфіменко (Україна радянська. Ілюзії та катастрофи «комуністичного раю», 2017) у контексті аналізу суспільно-політичної ситуації в УСРР на початку 1920-х рр. виокремлювали епідемічні спалахи й аналізували причини та наслідки штучного масового голоду 1921–1923 рр. Поза увагою дослідників залишилися питання комплексного дослідження обтяжливих факторів епідемій і кореляції соціально-економічної політики з епідемічною ситуацією. Переважно дослідники акцентували увагу на негативних природних явищах (бездощів'ї, сухолітті тощо). Вперше введено до наукового обігу низку документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Державних архівів Вінницької, Запорізької та Хмельницької областей (Держархів Вінницької обл., Держархів Запорізької обл., Держархів Хмельницької обл.). Ці документи створили можливість об'єктивного аналізу епідеміологічної ситуації та забезпечили можливість реалізації мети та виконання визначених у статті завдань.

Мета статті – проаналізувати та систематизувати історико-демографічні дані від початку ХХ ст. до 1923 р. щодо поширення та подолання наслідків епідемій, виявити їх пікові періоди обтяжливих факторів, зокрема під час масового штучного голоду 1921–1923 рр.

Виклад основного матеріалу. Сучасні вчені О. Реєнт й І. Патер, використовуючи дані ЦСК, визначили загальну чисельність населення дев'яти українських губерній станом на 1 січня 1914 р. у 32,6 млн осіб (без перерахунків) (Історія українського селянства, 2006, с. 473). Відповідно до розрахунків науковців Інституту демографії АН УСРР під проводом академіка М. Птухи та за безпосередньої участі Ю. Корчака-Чепурківського, чисельність населення у перерахунку до територіальних меж УСРР у 1915 р. стано-

вила 28 млн. осіб (Природний рух населення, с. IX-X; ЦДАВО України, ф. 27, оп. 3, спр. 863, арк. 4; Народное хозяйство Украины в 1921/22 году, с. 1-15). Найбільш густозаселеними були Київська та Подільська губернії. За розрахунками В. Романцова, «всього по обох імперіях станом на 1917 р. українців було 35 млн (у кордонах кінця XIX ст.)» (Романцов, 2010, с. 133-134).

На початку XX ст. найвищі піки смертності спостерігалися під час голоду та епідемій. Поступово загальний коефіцієнт смертності населення в дев'яти українських губерніях знижувався, досягнувши у 1909-1913 рр. показника 24,98 (Природний рух населення, с. XIV-XXX) (загальний коефіцієнт смертності нині втратив своє значення для характеристики її інтенсивності, його використовують лише з метою з'ясування загальних тенденцій смертності). Загальний коефіцієнт смертності різнився у містах і селах. Аналізуючи відмінності у смертності відповідно до типу поселення, відзначаємо, що у містах більше помирали немовлята й чоловіки працездатного віку (у 1,5-2 рази більше, ніж у селах, порівняно із західними країнами), а отже, цей показник свідчив про несприятливі умови життя робітників (Природний рух населення, с. XXVIII, XXIX, XXX). Жінки у селах часто помирали через важкий сільський побут, роботу в господарстві, відсутність медичної допомоги. Навіть після 60 років (переживши вік повної робочої сили у 20-55 років) чоловіків лишалося жити більше, ніж жінок (найбільшу диспропорцію у 1912 р. було зареєстровано в «місцях старого заселення», зокрема в Подільській, Київській, Чернігівській, Полтавській, Харківській губерніях). Для Наддніпрянської України початку XX ст. був характерним високий рівень смертності немовлят, який припадав на другу половину першого року життя, тобто тоді, коли дитину починали годувати не материнським молоком. Станом на 1910 р. показник покращився - 191 немовля на 1 тис. осіб. Смертність немовлят станом на 1910 р. була в 2-2,5 рази більшою, порівняно з країнами низької смертності немовлят (Данія, Швеція, Норвегія, Фінляндія). Натомість у Галичині помирало чи не найбільше новонароджених у Європі (станом на 1910 р. - 212 осіб на 1 тис. народжених) (Природний рух населення, с. XXV, XII).

В українських землях на початку XX ст. поширеними були «дитячі пощесті» (скарлатина, обклад і круп, кір, кашлюк, віспа). Роками найбільших спалахів захворюваності були: 1892, 1905-1906, 1909-1910, 1911, 1913. У дев'яти українських губерніях упродовж 1901-1913 рр. від скарлатини померло 51 536 осіб; кору - 31 169; кашлюка - 25 386; віспи - 10 972; висипного тифу - 4 772; гарячки «поворотної» - 1 846; червоного тифу - 15 329; тифу «незавзначеної форми» - 28 608; холери «азійської» - 3 298. Варто зауважити, що ці показники були одними з найвищих у Європі у згаданий період. Було проаналізовано смертність від гострих «пошесних хвороб» у 1901-1910 рр. у 13 країнах і виявлено, що найбільша смертність була в Україні та Сербії. Найменше помирали у Швеції та Нідерландах. На 1 тис. осіб від кору в Україні помирали 96 осіб, від кашлюка - 73, а у Сербії - 186, у Швеції - 16, у

Нідерландах – 21, від скарлатини – 152 (у Сербії – 126, у Швеції – 7), від черевного тифу – 108, віспи – 38 (Природний рух населення, с. XXX). Основними запобіжниками поширення згаданих захворювань були склад та калорійність харчування, менша щільність заселення, санітарний стан будівель, умови праці, особиста гігієна.

На жаль, остаточна окупація українських територій РСФРР, надвисокий рівень продовольчої розверстки, вивезення хліба, пограбування продзагоннами, карально-репресивне свавілля ревтрибуналів мали катастрофічні соціально-демографічні наслідки. Українці, які жили на кордоні з Польщею, почали висловлювати пропозиції «прокласти кордон між Польщею та Росією не по річці Буг, а по річці Збруч, щоб опинитися за кордоном» (Держархів Хмельницької обл., ф. Р-2508, оп. 1, спр. 5, арк. 9). В українських селах людям забороняли приватні перевезення солі, сірників, свічок, мила, цукру, льодяників, печива, повидла, взуття, мануфактури (Держархів Вінницької обл., ф. Р-897, оп. 1, спр. 171, арк. 43); продаж та купівлю худоби, обмін худобою, рибальство (Держархів Вінницької обл., ф. Р-4943, оп. 1, спр. 1, арк. 17). У липні 1920 р. голова Шаргородського волосного ревкому попереджав селян, що у разі відмови здати затребувані продукти «у села будуть надсилати терористичні загони та збирати подвійну кількість харчів» (Держархів Вінницької обл., ф. Р-4943, оп. 1, спр. 1, арк. 6). Селян зобов'язували до 15 серпня 1920 р. сплатити податки, у разі несплати їм загрожувала в'язниця або примусове стягнення штрафу у розмірі 3 тис. крб. (Держархів Вінницької обл., ф. Р-897, оп. 1, спр. 171, арк. 42). Совети відбирали у людей овочі, пшеницю, просо, гречку, картоплю та інші продукти харчування (Держархів Хмельницької обл., ф. Р-2508, оп. 1, спр. 5, арк. 3). У березні 1921 р. в українські села було додатково відряджено збройні робітничі загони які вилучили майже 1 114 тис. пудів продовольства. За допомогою збройної сили у травні 1921 р. вдалося з України зібрати й надіслати в Росію 522 тис. пудів хліба. 6 липня 1921 р. В. Ленін підписав телеграму ЦК КП(б)У про необхідність відправляти на бази РСФРР не менше 74 вагонів хліба щодоби. 12 серпня 1921 р. у постанові Ради праці і оборони (РПО) йшлося про введення до волостей та сіл військових частин (Кульчицький, 2013, с. 58–59). Масовим явищем стало взяття селян-власників у заручники. Коли село не виконувало продподаток за 48 годин, його мешканців оголошували ворогами радянської влади, а заручників страчували. У 21 повіті п'яти південних губерній (Одеська, Миколаївська, Катеринославська, Запорізька і Донецька) селяни не зібрали навіть посіяного насіння. У решті повітів цих губерній урожай не перевищував 6 пудів на душу населення, що ставило його на межу виживання (Голод 1921–1923 років в Україні, 240 с.). 24 липня 1922 р., відповідно до постанови ВУЦВК і Раднаркому УСРР про продподаткові кампанії 1922–1923 рр., Одеський виконком наказав зібрати продподаток, і це незважаючи на голод та епідемії. На тлі важкої економічної ситуації та відсутності повноцінного харчування комуністичний режим продовжував знецінювати людські життя. В. Кириленко зазначає, що на 1 вересня 1922 р. виконання

податків у середньому по півдню України склало 45–50%. На 1 вересня у голодуючому Херсонському повіті вилучили 102 200 пудів зерна. Миколаївський губком звітував, що «незважаючи на голод, кампанія продподатку проходить успішно» (Кириленко, 2015, с. 43). На відміну від урядів демократичних держав, які намагалися надати допомогу, окупаційна влада використала виснажену епідеміями й голодом УСРР як «годувальника» міст і сіл РСФРР. Навіть задекларована Х з'їздом РКП(б) нова економічна політика запроваджувалася із відтермінуванням на кілька місяців у зв'язку з необхідністю збереження постачання продовольства і хліба до Росії. В містах і селах УСРР панували розруха, бідність та відсутність медичної підтримки, тож одним із наслідків цієї ситуації стали регулярні спалахи епідемій.

Р. Сербин публікує такі дані: у 1920 р. в УСРР на плямистий тиф захворіло 609 600 осіб, поворотний тиф – 325 000, черевний тиф – 125 000, холери – 11 228, різачку (дизентерію) – 51 699. За перші дев'ять місяців 1921 р. захворіло на плямистий тиф 140 000 осіб, поворотний тиф – 260 000, черевний тиф – 100 000, холери – 13 000, віспу – 35 000 (варто зауважити, що це відносні дані, проте вони дозволяють побачити динаміку). Епідемія холери охопила Херсонську, Полтавську, Катеринославську губернії, однак хворі були скрізь. Із допису доктора Іллі Холодного (він був Генеральним Делегатом Українського Червоного Хреста у Західній Європі в екзилі) дізнаємося, що «виснажене населення впало в глибоку апатію і почало менше і менше звертатися за медичною допомогою до лікарських установ і лікарів ... Крім того треба додати, що ці цифри говорять переважно за тих хворих, які перебувають в шпиталях, себто переважно міське населення. Точних же даних про число людей хворих по селах без всілякої медичної допомоги ми не маємо» (Сербин, 1992, с. 237).

Привертає увагу смертність у Києві в 1920 р. Українські демографи порівнювали її зі смертністю у провінції Пенджаб в Індії внаслідок епідемії чуми у 1907 р. (від'ємні показники природного приросту населення у Києві зберігалися до 1922 р.) (Матеріали щодо смертності на Україні, с. 89).

У 1922 р. епідемію холери в УСРР ідентифікували, як «найбільшу європейську епідемію холери» (чисельність хворих перевищувала 500 тис. – відносні показники); загрозливих масштабів набувала епідемія плямистого тифу, особливо в Одесі, причиною визначали наплив біженців з Поволжя (Сербин, 1992, с. 487). Впродовж 1921 р. відбувалися антихолерні щеплення українського населення, проте досить повільно, через відсутність вакцини та нестачу медичного персоналу (Держархів Запорізької обл., ф. Р-201, оп. 1, спр. 122). Варто зауважити, що в 1918 р. частину російських мішечників, що вивозили з підросійської України зерно, продукти харчування перехоплювали на кордоні та відправляли у карантинні табори на території українських земель (організовані за допомогою німецьких військових). Їм робили антихолерні щеплення і, отримавши довідку від лікаря, вони їхали в українські губернії (Давыдов, 2007, с. 177–178).

У Запорізькій губернії епідемія холери супроводжувалася епідемією гонного тифу. Президія ВУЦВК своєю постановою вимагала переведення холерних бараків з території автозаводу поза його межі, проте Запорізький губвиконком визнав, що виконати це неможливо через вкрай складну епідеміологічну ситуацію (Держархів Запорізької обл., ф. Р.-2, оп. 1, спр. 323, арк. 103).

1 червня 1922 р. на засіданні Ради захисту дітей під головуванням Чигиринського та Аронова визнано, що темпи боротьби із холерою є «ударними». Пропонувалося вакцинувати від холери дітей, які перебували у дитячих притулках та на патронатах (ЦДАВО України, ф. 20, оп. 1, спр. 13, арк. 208). Вакцинація була проведена в неповному обсязі: дітей у притулках щеплювали лише один раз, замість рекомендованих трьох (Держархів Запорізької обл., ф. Р.-201, оп. 1, спр. 122).

За два тижні після голосливої заяви Запорізька губернська влада доповіла Наркомату охорони здоров'я, що у першому кварталі 1922 р. у Запорізькій губернії на гостроінфекційні хвороби хворіла «значна кількість населення краю» (узагальнені показники захворюваності у Запорізькій губернії наводимо у таблиці 1 – авт.).

Таблиця 1

Зведення народного Комісаріату охорони здоров'я України про кількість громадян, що захворіли на гострозаразні захворювання по Запорізькій губернії у січні, лютому та березні 1922 р.

(Держархів Запорізької обл., ф. Р.-2, оп. 1, спр. 330, арк. 206)

Назва хвороби	Станом на:			
	Січень 1922 р.	Лютий 1922 р.	Березень 1922 р.	Прим.
Скарлатина	75	97	129	
Черевний тиф	535	925	731	
Дифтерія	17	45	59	
Висипний тиф	755	1791	1723	
Віспа	24	66	29	
Тиф «возвратний»	1650	2308	2339	
Тиф нез'ясований	281	399	339	
Заушниця	45	63	57	
Коклюш	59	66	10	
Цинга	9	482	1182	
Кір	305	300	249	
Холера				Дані не подано

Епідемічна ситуація ускладнювалася одночасною наявністю ряду інших захворювань венеричного характеру, сифілісом, хворобами шлунково-кишкового тракту, чесоткою, трахомою (Держархів Запорізької обл., ф. Р.-201, оп. 1, спр. 122, арк. Не пронумеровано).

Наслідком складної епідемічної ситуації стало зростання смертності населення. Якщо проаналізувати акти реєстрації про смерть хоча б по одно-

му з міст Запорізької губернії, Мелітополі, бачимо, що там у 1922 р. померло 3464 особи. Причинами смерті найчастіше були голод, виснаження, запалення очеревини, легенів, сухоти, азійська холера, дитячий понос, незасвоєння харчів, тиф, туберкульоз легенів, отруєння харчами, загальна водянка, набряк легенів, дитяча атрофія, жовтуха та ін. (Держархів Запорізької обл., ф. Р-5593, оп. 17, спр. 19. арк. 1–71). У решті населених пунктів Запорізької губернії ситуація була схожою.

У 1922 р. населення УСРР становило 26,0 млн. осіб. Якщо порівняти цю кількість із 1913 р., маємо зменшення у межах 5%. Також з'являється статеві диспропорції. У 1924 р. в Україні удовиць було чи не найбільше в Європі (на 1000 осіб населення було 108 вдовиць, у Німеччині – 65; у Польщі – 59; у Данії – 33) (Природний рух населення України, с. XL).

Смертність немовлят стала катастрофічною. У 1923 р. померло (без мертвороджених) 450 506 дітей (Природний рух населення, с. XXXV). На десятеро немовлят живими лишалося пересічно тільки троє (Сербин, 1992, с. 663).

В УСРР було орієнтовно близько мільйона сиріт. Щоправда, значну частину дітей становили біженці з Росії. За твердженням канадського професора Р. Сербина, на початку 1921 р. в Україні було 600 зібраних притулків, де перебувало 39 000 сиріт, і 666 дитячих садків, де виховували 35 000 дітей. Наприкінці 1921 р. сформовано 1 791 дитячий притулок, які охопили 107 068 сиріт, та 497 дитячих садків, де було 2948 дітей (Сербин, 1992, с. 237). Водночас українські дослідники наполягають на відносності статистики щодо безпритульних дітей на початку 1920-х рр. Зокрема, І. Діптан вважає, що у 1920 р. в УСРР нараховувалось близько 300 тис. сиріт. У цей же час у 760 дитбудинках УСРР перебувало 51 784 вихованці, а 125 тис. дітей відвідували дитмайданчики, клуби, утримувалися в сільськогосподарських колоніях. Понад 750 тис. сиріт і напівсиріт потребували негайної опіки (Діптан, 1992, с. 55). Також І. Діптан зазначає, що на кінець 1922 р. діяло 1 511 дитбудинків, 33 трудколонії, 14 трудкомун, 9 дитмістечок, 22 будинки для підлітків, 60 приймальників і колекторів, де перебувало 170 тис. вихованців (Діптан, 1992, с. 55). Злиденність інтернатних закладів можна пояснити голодом, масштабами безпритульності, нестачею державних коштів. Комуністичний тоталітарний режим замість того, щоб допомогти дитячим закладам шляхом надання додаткових норм продовольства та необхідних медикаментів, відмежувався, переклавши забезпечення дитустанов на місцеві бюджети. Змінилися концепції виховання: нав'язували культ трудового виховання та патронату. Виснажених, хворих дітей примушували працювати на присадибних ділянках, виділених для дитячих установ. Наприклад, за закладами освіти Запоріжжя навесні 1922 р. було закріплено 6 тис. дес. землі, тобто в середньому по 2 дес. за кожною установою. На Одещині одна з дитячих колоній постачала продуктами місто та торгувала з жителями навколишніх сіл. Дитяча колонія у Городківському хуторі, використовуючи працю не-

повнолітніх утриманців, щорічно постачала до 80 вагонів овочів для Москви та Ленінграду, тоді як українські діти страждали від голоду і його наслідків (Тарасова, 2006, с. 133-140).

Масовий штучний голод 1921–1923 рр. та його наслідок – інфекційні захворювання – змусив комуністичну владу згадати про практику патронування та передавати на патронат голодуючих дітей, відмежовуючись від державної опіки. На патронат передавали, як правило, хворих дітей. Серед селян, яким примусово нав'язували підопічних на патронат, ширилося упереджене ставлення них: їх сприймали як потенційних поширювачів хвороб, з ними намагалися уникати контактів. Лікарі критикували систему патронування, оскільки були переконані, що патронувані діти все одно залишаються нездоленими у психологічному плані.

Висновки. На початку ХХ ст. епідемічна ситуація на українських землях корелювала із загальноєвропейською. Наддніпрянську Україну не оминули спалахи епідемій, зокрема віспи, тифу, холери, які мали вплив на соціодемографічну структуру населення. З 1914 р. війни, революції, розрухи погіршували епідемічну ситуацію. Окупація Української Народної Республіки російськими більшовицькими військами, політика воєнного комунізму, тотальні вилучення продуктів харчування, червоний терор спричинили штучний масовий голод 1921–1923 рр., зубожіння людей, загострення епідемічної ситуації. Обтяжливими факторами було те, що комуністичний режим не вжив необхідних протиепідемічних заходів та не зупинив вивезення хліба (продуктів харчування) до РСФРР, пограбування продзагонами, карально-репресивне свавілля ревтрибуналів. Результатами цієї політики стали масова смертність населення, тривалі хвороби й голод. Неповноцінне й непоживне харчування населення призвело до трансгенераційних психосоматичних наслідків.

Чисельність втрат українців від масового штучного голоду 1921–1923 рр., на думку науковців, коливається в межах у 3,5 млн. осіб. Сьогодні ми усвідомлюємо, що за умов незалежної України, котра була відновлена у 1918 р. (Українська Народна Республіка) і функціонувала як багатопартійна держава парламентського типу з елементами громадянського суспільства, загибелі мільйонів українців від голоду, епідемій, тортур, поневірянь можна було б не допустити.

Список використаних джерел і літератури:

Андрєєва, С. (2010). Впровадження карантинів на південних кордонах вольностей в часи Нової Січі (1734–1775 рр.). *Україна крізь віки*, 608–623.

Бородій, М. (1984). До історії боротьби з чумою на Україні в XVIII ст. *Український історичний журнал*, 5, 82–90.

Веселова, О., Марочко В. & Мовчан, О. (2000). *Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу*. Київ – Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 270 с.

Голод 1921–1923 років в Україні: зб. документів і матеріалів (1993). Київ: Наук. думка, 240 с.

Грицюк, М. (2009). Боротьба з епідеміями на Поділлі у 1919–1920 рр. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*, (1), 19–20.

Давыдов, А. (2007). *Мешочники и диктатура в России. 1917–1921 гг.* Санкт-Петербург: Алетейя, 396 с.

Демочко, Г. (2015). Діяльність Харківського губернського санітарно-епідеміологічного відділу по боротьбі з інфекційними хворобами на початку 20-х рр. XX ст. *Епідеміологічні дослідження в клінічній та профілактичній медицині: досягнення та перспективи*: матеріали науково-практичної конференції. Харків, 80–82.

Державний архів Вінницької області.

Державний архів Запорізької області.

Державний архів Хмельницької області.

Діптан, І. (1992). Проблеми дитячої безпритульності на Україні (1919 – 1932 рр.). *Проблеми історії України*, (2), 52–60.

Єрмілов, В. (2015). Боротьба херсонської земської медицини з епідемічними хворобами (1917–1919 рр.). *Український селянин*, (15), 45–48.

Єфіменко, Г. (ред.). (2017). *Україна радянська. Ілюзії та катастрофи «комуністичного раю»*. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 352 с.

Жванко, Л. (2020). Тиф, холера, «іспанка»: заходи уряду Скоропадського з подолання епідемій. *Україна модерна : міжнародний інтелектуальний часопис*. Київ. URL: uamoderna.com/md/zhvanko-skoropadsky-pandemics/ (дата звернення: 02.04.2021).

Кириленко, В. (2015). *Голод 1921–1923 років у Південній Україні* (дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Миколаїв, 230 с.

Козицький, А. (2008). Епідемії. *Енциклопедія Львова*, (2). Львів: Літопис, URL: <http://litopys.lviv.ua/content/encyklopediya-lvova-t-2> (дата звернення: 02.04.2021).

Коцур, Н. (1999). Боротьба з епідеміями і соціальними хворобами – одна із соціальних проблем міста в Україні 1920-х рр. *Наукові записки з української історії*, (8), 101–106.

Кульчицький, С. (2013). *Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі*, (2). Київ: Темпора, 628 с.

Ливи Баччи, М. (2010). *Демографическая история Европы / Серия «Становление Европы»*. Санкт-Петербург: «Александрия», 310 с.

Маркова, С. (2015). *Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917–1933 рр.)*. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 544 с.

Мельничук, М. (2017). Запобігання інфекційним захворюванням населення УСРР у 1920-х рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, (XXV), 107–110.

Миронов, Б. (2012). *Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII – начало XX века*. Москва: Весь мир, 2012, 848 с.

Народное хозяйство Украины в 1921/22 году (1923). Харьков: ЦСУ, 143 с.

Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху населення перед світовою війною (1927). *Статистика України. Серія I: Демографія*. (Т. IV, № 160). Харків: Б. в. LXXXIII с.

Птуха, М. (ред.). (1930). Матеріали щодо смертності на Україні. Померлі в місті Києві за причинами смерті, статтю, та віком 1918–1927 рр. *Праці демографічного інституту*, (8), 8–9.

- Романцов, В.** (2010). *Історична демографія України XVIII – початку XXI ст.*: спецкурс. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 159 с.
- Сербин, Р.** (1992). *Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді*. Торонто-Київ: Українсько-Канадський Дослідно-Документаційний Центр, 706 с.
- Смолій, В. А.** (ред.). (2006). *Історія українського селянства*: нариси (в 2-х т., Т. 1.). Київ: Наук. думка, 631 с.
- Тарасова, Т.** (2006). Становлення й розвиток перших трудових об'єднань школярів у 1917 – 1920 рр. *Педагогіка та психологія*, (1), 133–140.
- Ткаченко, І.** (2007). Санітарний стан та боротьба з епідеміями в радянській Україні, 1920-ті роки. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, (17), 345–375. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
- Buzek, J.** (1919). *Administracja gospodarstwa społecznego*. Lwow. URL: <http://cyfrowa.chbp.chelm.pl/dlibra/doccontent?id=11411&dirids=1> (дата звернення: 02.04.2021).

References:

- Andryeyeva, S.** (2010). Vprovadzhennya karantiniv na pivdennikh kordonakh vol'nostey v chasy Novoyi Sichi (1734–1775 rr.) [Introduction of quarantines on the southern borders of liberties during the New Sich (1734–1775)]. *Ukrayina kriz' viky*, 608–623. [in Ukrainian].
- Borodiy, M.** (1984). Do istoriyi Borot'ba z chumoyu na Ukrayini v XVIII st. [To the history of the fight against the plague in Ukraine in the eighteenth century.]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal*, 5, 82–90. [in Ukrainian].
- Veselova, O., Marochko V., Movchan, O.** (2000). *Holodomory v Ukrayini 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Zlochyny proty narodu* [The Holodomor in Ukraine 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Crimes against the people]. Kyiv – N'yu-York: Vyd-vo M.P.Kots', 270 s. [in Ukrainian].
- Kul'chyts'kyi, S. (comp.)**. (1993). *Holod 1921–1923 rokiv v Ukrayini*: zb. dokumentiv y materialiv [The famine of 1921–1923 in Ukraine: coll. documents and materials]. Kyiv: Nauk. dumka, 240 s. [in Ukrainian].
- Hrytsyuk, M.** (2009). Borot'ba z epidemiyami na Podilli u 1919–1920 rr. [Fighting epidemics in Podillya in 1919–1920.]. *Zbirnyk naukovykh prats' molodykh vchenykh Kam'yanets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiyenka*, (1), 19–20. [in Ukrainian].
- Davydov, A.** (2007). *Meshochniki i diktatura v Rossii. 1917–1921 gg.* [The sackers and dictatorship in Russia. 1917–1921 years]. Petersburg: Aletheia, 396 s. [in Russian].
- Demochko, H.** (2015). Diyal'nist' Kharkivs'koho huberns'koho sanitarno-epidemiologichnoho viddilu po bor'be s infektsiyinimi khvorobamy v nachale 20-kh rr. XX st. [Activities of the Kharkiv Provincial Sanitary and Epidemiological Department for Combating Infectious Diseases in the early 1920-s.]. *Epidemiologichni doslidzhennya v klinichnyy ta profilaktichnyy medytyni: Dosyahnennya ta perspektyvy: materialy naukovo-praktychnoyi konferentsiyi*. Kharkiv, 80–82. [in Ukrainian].
- Derzhavnyy arkhiv Vinnyts'koyi oblasti [State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian].
- Derzhavnyy arkhiv Zaporiz'koyi oblasti [State Archives of Zaporizhia Region]. [in Russian].
- Derzhavnyy arkhiv Khmel'nyts'koyi oblasti [State Archives of Khmelnytsky Region]. [in Ukrainian].

Diptan, I. (1992). Problemy dytyachoyi bezpritul'nosti na Ukrayini (1919–1932 rr.). [Problems of child homelessness in Ukraine (1919–1932)]. *Problemy istoriyi Ukrayiny*. (2), 52–60. [in Ukrainian].

Yermilov, V. (2015). Borot'ba Khersons'koyi zems'koyi medytsyny z epidemichnimi khvorobamy (1917–1919 rr.) [The struggle of Kherson Zemstvo medicine with epidemic diseases (1917–1919)]. *Ukrayins'kyy selyanyn*, (15), 45–48. [in Ukrainian].

Yefimenko, H. (comp.). (2017). *Ukrayina radyans'ka. Ilyuziyi ta katastrofy «komunistichnoho rayu»* [Soviet Ukraine. Illusions and catastrophes of the «communist paradise»]. Kharkiv: Klub simeynoho dozvillya, 352 s. [in Ukrainian].

Zhvanko, L. (2020). Tyf, kholera, «Ispanka»: zakhod' pravytel'stva Skoropads'koho z podolannya epidemiy [Typhoid, cholera, «Spanish»: measures of the Skoropadsky government to overcome epidemics]. *Ukrayina moderna: mizhnarodnyy intelektual'nyy chasopys*. Kyiv. Retrieved from <http://uamoderna.com/md/zhvanko-skoropadsky-pandemics/>. [in Ukrainian].

Kyrylenko, V. (2015). *Holod 1921–1923 rokiv u Pivdenniy Ukrayini* [The famine of 1921–1923 in Southern Ukraine] (*Candidate's thesis*). Mykolayiv [in Ukrainian].

Kozyts'kyy, A. (2008). Epidemiyi [Epidemics]. *Entsyklopediya L'vova*, (2). L'viv : Litopys. Retrieved from <http://litopys.lviv.ua/content/encyklopediya-lvova-t-2> [in Ukrainian].

Kotsur, N. (1999). Borot'ba z epidemiyami i sotsial'nimi khvoroby – odna iz sotsial'nykh problem mista v Ukrayini 1920-kh rr. [The fight against epidemics and social diseases is one of the social problems of the city in Ukraine in the 1920-s.]. *Naukovi zapysky z ukrayins'koyi istoriyi*, (8), 101–106. [in Ukrainian].

Kul'chyts'kyy, S. (2013). *Chervonyy vyklyk. Istoriya komunizmu v Ukrayini vid eho narodzhennya do zahibeli* [Red call. History of communism in Ukraine from its birth to its death.], (2). Kyiv: Tempora, 628 s. [in Ukrainian].

Livi Bachcho, M. (2010). *Demografichna istoriya Yevropy* [Demographic history of Europe] / Seriya «Stanovlennya Yevropy». Sankt-Peterburh: «Oleksandriya», 310 s. [in Russian].

Markova, S. (2015). *Suspil'ni ta politychni transformatsiyi v Ukrayins'komu seli v konteksti formyrovanya totalitarnoyi systemy (1917–1933 rr.)* [Social and political transformations in the Ukrainian countryside in the context of the formation of the totalitarian system (1917–1933)]. Kam'yanets'-Podil's'kyy : Vydavets' PP Zvoleiko D.H., 544 s. [in Ukrainian].

Mel'nychuk, M. (2017). Zapobihannya infektsiyim zakhvoryuvannam naseleennya USSR u 1920-kh rr. [Prevention of infectious diseases of the population of the USSR in the 1920-s.]. *Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. Mykhayla Kotsyubyns'koho. Seriya: Istoriya*, (XXV), 107–110. [in Ukrainian].

Myronov, B. (2012). *Dobrobut naseleennya i revolyutsiyi v impers'koy Rosiyi: XVIII – pochatok XX stolittya* [Welfare of the population and the revolution in imperial Russia: XVIII – early twentieth century]. Moskva: Ves' svit, 848 s. [in Russian].

Narodne hospodarstvo Ukrayiny v 1921/22 rotsi [The national economy of Ukraine in 1921/22]. (1923). Kharkiv: TSSU, 143 s. [in Ukrainian].

Pryrodnyy rukh naseleennya Ukrayiny v 1924 hodu z ohlyadom pryrodnoho rukhu naseleennya pered Svitovoyu viynoyu [Natural movement of the population of Ukraine in 1924 with a review of the natural movement of the population before the World War] (1927). *Statystyka Ukrayiny. Seriya I: Demohrafiya*. (T. IV, № 160). Kharkiv: B.V., LXXIII s. [in Ukrainian].

Ptukha, M. (comp.). (1930). *Materialy otnosytel'no smertnosti na Ukrayini. Pomerli v horode Kyeve za prychnamy smerty, stattyu, ta vikom 1918–1927 rr.* [Materials on mortality in Ukraine. Died in the city of Kyiv due to death, gender, and age 1918–1927]. *Pratsi demohrafichnoho instytutu*, (8), 8–9. [in Ukrainian].

Romantsov, V. (2010). *Istorychna demohrafiya Ukrainy XVIII – pochatku XXI st.* [Historical demography of Ukraine XVIII – early XXI century]: spetskurs. Kyiv: Vyd-vo imeni Oleny Telihy, 159 s. [in Ukrainian].

Serbin, R. (1992). *Holod 1921–1923 v ukrayinskyy presy y Kanadi* [The famine of 1921–1923 in the Ukrainian press in Canada]. Toronto-Kyiv: Ukayins'ko-Kanads'kyy Doslidno-Dokumentatsiyiny Tsent, 706 s. [in Ukrainian].

Smoliy, V. (comp.). (2006). *Istoriya ukrayins'koho selyanstva: narysy* [History of the Ukrainian peasantry: Essays] (v 2-kh t., T. 1). Kyiv: Nauk. Dumka, 631 s. [in Ukrainian].

Tarasova, T. (2006). Stanovlennya y rozvytok derlo trudovykh ob'yednan' shkolyariv u 1917-1920 rr. [Formation and development of the first labor unions of schoolchildren in 1917–1920.]. *Pedahohika ta psykholohiya*, (1), 133-140. [in Ukrainian].

Tkachenko, I. (2007). Sanitarnyy stan ta borot'ba z epidemiyami v Radyans'kiy Ukraini, 1920 rokah [Sanitary conditions and the fight against epidemics in Soviet Ukraine, 1920-s]. *Problemy istoriyi Ukrainy: fakty, sudzhen', poshuk*, (17), 345–375. [in Ukrainian].

Tsentrал'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy. [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine]. [in Ukrainian].

Buzek, J. (1919). *Administracya gospodarstva spolecznego*. Lwow. URL: <http://cyfrowa.chbp.chelm.pl/dlibra/doccontent?id=11411&dirids=1> [in Ukrainian].

Отримано: 06.05.2021

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-32.177-190

УДК 94(477)«1921/1923»:314.172

ІВАНЕЦЬ Андрій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник філіалу «Інститут дослідження Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду, вул. Лаврська, 3, м. Київ, індекс 02000, Україна (crimeaua@ukr.net)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7167-8183>

IVANETS Andriy – Candidate of Sciences in History, Senior Research Fellow of the Holodomor Research Institute of the National Museum of the Holodomor Genocide, 3 Lavrska Street, Kyiv, index 02000, Ukraine (crimeaua@ukr.net)

ПЕТРЕНКО Іван – кандидат історичних наук, заступник директора філіалу «Інститут дослідження Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду, вул. Лаврська, 3, м. Київ, індекс 02000, Україна (ivanpetrenko753@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7759-5298>

PETRENKO Ivan – Candidate of Sciences in History, Deputy Director of the Holodomor Research Institute of the National Museum of the Holodomor Genocide, 3 Lavrska Street, Kyiv, index 02000, Ukraine (ivanpetrenko753@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Іванець, А., Петренко, І. (2021). Досвід жививання родини громадсько-політичного діяча і кооператора Петра Близ-
© Іванець Андрій, Петренко Іван, 2021

нюка в умовах масового штучного голоду 1921–1923 рр. в УСРР. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (32), 177–190.

ДОСВІД ВИЖИВАННЯ РОДИНИ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА І КООПЕРАТОРА ПЕТРА БЛИЗНЮКА В УМОВАХ МАСОВОГО ШТУЧНОГО ГОЛОДУ 1921–1923 рр. В УСРР

Анотація. *Мета дослідження* полягає у дослідженні трагічного досвіду переживання масового штучного голоду 1921–1923 рр. українським громадсько-політичним діячем і кооператором Петром Близнюком та його родиною, які мешкали в одному з епіцентрів гуманітарної катастрофи – м. Херсоні та Дніпровському повіті. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, об'єктивності, конкретності. Автори використали такі дослідницькі методи, як аналіз, синтез, історико-генетичний та проблемно-хронологічний. **Наукова новизна** одержаних результатів полягає у комплексній реконструкції життя активіста українського національного руху, кооператора П. Близнюка та його родини з використанням методології субдисциплін історії (історії повсякденності, усної історії, історичної регіоналістики), документів бібліографічного характеру, матеріали архівно-слідчої «справи «СВУ»», спогадів тощо. **Висновки.** У 1921–1923 рр., попри важкі особисті втрати, фізичне та моральне виснаження, хвороби і поневір'яння, П. Близнюк, як і багато інших представників української інтелігенції зберегли власні переконання, ідеї, цінності, бажання розбудувати Українську державу. Трагічний досвід родини Близнюків можна вважати типовим для багатьох жителів України після легітимації комуністичного тоталітарного режиму на її теренах. У формуванні світоглядних переконань П. Близнюка важливу роль відіграли Українська автокефальна православна церква та співпраця з групою педагогів із Херсона, серед яких був український поет і громадський діяч М. Чернявський; письменником Миколою Кулішем, який працював у відділі народної освіти Дніпровського повіту.

Ключові слова: масовий штучний голод 1921–1923 рр., Близнюк, Куліш, Чернявський, СВУ, УАПЦ.

THE EXPERIENCE OF THE SURVIVAL OF THE FAMILY OF THE SOCIAL AND POLITICAL FIGURE AND COOPERATOR PETRO BLYZNYUK IN THE CONDITIONS OF THE MASS ARTIFICIAL HUNGER OF 1921–1923 IN THE UKRAINIAN SSR

Abstract. *The purpose of the article* is to study the tragic experience of the mass artificial famine of 1921–1923 by the Ukrainian public and political figure and cooperator Petro Blyznyuk and his family, who lived in one of the epicenters of the humanitarian catastrophe – the Kherson and Dniprovsky districts. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, specificity. The authors have used such research methods as analysis, synthesis, historical-genetic, and problem-chronological. **The scientific novelty** of the obtained results lies in the complex reconstruction of the life of the Ukrainian national movement activist cooperator P. Blyznyuk and his family using the methodology of history subdisciplines (history of everyday life, oral history, historical regional studies), bibliographic documents, materials of the archival-investigative trial of “the Union for the Liberation of Ukraine”, memories, etc. **Conclusion.** In 1921–1923, despite

heavy personal losses, physical and moral exhaustion, illness, and exile, P. Blyznyuk, like many other members of the Ukrainian intelligentsia, retained their own beliefs, ideas, values, and desire to build the Ukrainian state. The tragic experience of the Blyznyuk family can be considered typical for many Ukrainians after the legitimization of the communist totalitarian regime in its territory. The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church and the cooperation with a group of teachers from Kherson, including the Ukrainian poet and public figure M. Chernyavsky, the writer Mykola Kulish, who worked in the department of public education of the Dnipro district, played an important role in the formation of P. Blyznyuk's worldview.

Key words: mass artificial famine of 1921–1923, Blyznyuk, Kulish, Chernyavsky, ULU, UAOC.

Постановка проблеми. Найтрагічнішими за масштабами втрат в історії України виявилися три голодних лихоліття: масові штучні голоди 1921–1923 і 1946–1947 рр. та Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. Вони виникли в умовах панування на українських землях комуністичного тоталітарного режиму з центром у Москві. Ці катастрофічні події потребують різнопланового аналізу, втім за великими суспільно-політичними, соціально-економічними та демографічними процесами не можна втрачати базовий антропологічний, тобто персональний вимір голодного лихоліття.

Аналіз джерел та останні дослідження. Бачити за статистикою особисті трагедії допомагає вивчення усної історії та документів біографічного характеру. Через політику приховування владою злочину геноциду у 1932–1933 рр. та правди про масовий штучний голод 1946–1947 рр. довгий час свідчення очевидців цих трагедій відігравали особливо значну роль.

У період Перебудови дослідники в СРСР почали також збирати усні свідчення жертв Голодомору. Поклали початок їх публікації в Україні В. Маняк і Л. Коваленко книгою «33-й: Голод. Народна Книга-Меморіал» (Коваленко, Маняк, 1991). Українські науковці продовжували їх оприлюднювати вже у незалежній Україні – з'явилася низка збірників свідчень як загальноукраїнського (наприклад, книги упорядковані В. Борисенко (Борисенко, 2007), О. Веселовою, О. Нікілевим (Веселова, Нікілев, 2009), так і регіонального характеру). Є подібні видання і щодо останнього абсолютного голоду в історії України (наприклад, упорядковані В. Марочком свідчення у книзі «Голод 1946–1947 рр. в Україні: колективна пам'ять») (Марочко, 2019).

У силу часової відстані спогади свідків голоду в УСРР у 1921–1923 рр. зібрати впродовж останніх десятиліть, коли в Україні широко розгорнулися студії з питань масових штучних голодів у ХХ ст., уже неможливо. Не надавали належної уваги цьому питанню й у діаспорі, адже комуністичний режим не закривав повністю інформацію про голод тих років, хоч на його початковому етапі і приховував катастрофічні події в радянській Україні.

За цих обставин особливої ваги набувають документальні свідчення про перший масовий штучний голод в УСРР, що зберігаються в архівах. Наприклад, є покази українського громадсько-політичного діяча і коопера-

тора Петра Степановича Близнюка (1880 – після листопаду 1933-го року), які він давав по сфабрикованій ДПУ справі «Спілки визволення України».

Ця знакова політична справа, яку каральна структура розпочала за завданням КП(б)У і яку «корегував» особисто Й. Сталін, стала передвісником згортання українізації в УСРР та ударом по «старій»/некомуністичній українській інтелігенції, значна частина якої брала участь у створенні українських державних структур у 1917–1920 рр. Більше того, у процесі її реалізації було ліквідовано у січні 1930 р. Українську автокефальну православну церкву.

Обвинуваченими і засудженими на процесі «СВУ» виявилися 45 українських науковців, педагогів, кооператорів, державних, громадсько-політичних, культурних та релігійних діячів, студентів. Незабаром у зв'язку з цією справою арештували ще 700 осіб, а загалом під час процесу та після нього було арештовано, знищено або заслано понад 30 тис. осіб (Пристайко & Шаповал, 1995, с. 44).

П. Близнюк був діяльним активістом українського національного руху регіонального масштабу та опинився серед перших 45 засуджених. У документах ДПУ він характеризувався як «видний діяч СВУ». У квітні 1930 р. його засудили за статтями 54-11 і 54-2 Карного кодексу УСРР до шести років позбавлення волі та трьох років позбавлення у правах. Проте ОДПУ вже у серпні 1930 р. почало проти нього додаткове розслідування у зв'язку з агентурно-слідчою розробкою Сімферопольського Українського товариства «Взаємодопомога» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. № 67098 ФП, т. 143, 130 арк.), а у вересні 1930 р. ще зі справою «Містики» (Кременчузька округа) (ГДА СБУ, ф. 6, спр. № 67098 ФП, т. 143, арк. 126). 22 листопада 1933 р. П. Близнюка засудили до висилки у Казахстан (Пристайко, Шаповал, 1995, с. 88), де його сліди губляться.

Біографія цього діяча українського національного руху поки є малодослідженою. Він згадується у книгах і статтях, присвячених «справі «СВУ» (у працях В. Пристайка, Ю. Шаповала (Пристайко, Шаповал, 1995), А. Болабольшенка (Болабольшенко, 1994), І. Робака, С. Водотики (Робак, Водотика, 2011), І. Ніколаєва, С. Сліпущенка (Ніколаєв, Сліпущенко, 2017), О. Тригуба (Тригуб, 2017) та деяких інших авторів), або висвітленню окремих аспектів українського національного руху в Криму у 1917–1920 рр. (виділимо праці В. Сергійчука, який оприлюднив кілька цікавих документів з цього питання (Сергійчук, 2008, с. 288). Ю. Шаповал написав для «Енциклопедії Сучасної України» коротку біографічну довідку про П. Близнюка (Шаповал, 2004), а нами була оприлюднена стаття про його кримський період діяльності (1914–1919 рр.) (Іванець, 2011). Ці матеріали висвітлюють життєвий шлях діяча фрагментарно, іноді помилково (наприклад, окремі автори називають його «педагогом», членом Центральної Ради), містять суперечливу інформацію (наприклад, про дату народження – називають 1880, 1881 та 1890 рр.).

Мета дослідження полягає у дослідженні трагічного досвіду переживання масового штучного голоду 1921–1923 рр. українським громадсько-політичним діячем і кооператором Петром Близнюком та його родиною,

які мешкали в одному з епіцентрів гуманітарної катастрофи – м. Херсоні та Дніпровському повіті.

Виклад основного матеріалу. Матеріали П. Близнюка у справі «СВУ» дають додаткову інформацію як про його біографію, так і про різні аспекти суспільно-політичного та соціально-економічного життя радянської України у першій третині ХХ ст. Звісно, відомості, які містяться у справі «СВУ», потребують особливо ретельної перевірки, адже, з одного боку, ДПУ нав'язувало жертвам репресій неправдиві покази у сфабрикованих справах, а, з іншого боку, неоязичні до комуністичного режиму люди, які потрапили в лещата каральної системи тоталітарного режиму, не мали причин добровільно розкривати всю правду про себе.

За матеріалами справи видно, як, очевидно, під тиском слідства П. Близнюк поступово починає розповідати подробиці діяльності неіснуючої «СВУ», наприклад, про утворення ним її «філії» у Миколаєві. З іншого боку, у показах він теж приховував частину інформації про себе, як, наприклад, про членство в УПСР. Це було логічним, адже до одіозного процесу «СВУ» його вже тричі арештовували.

Під час допитів у вересні 1929 – на початку 1930 р. П. Близнюк був змушений багатократно описувати свою біографію, у тому числі період 1921–1923 рр. У статті ми використаємо матеріали архівно-слідчої «справи «СВУ», щоб спробувати реконструювати процес та способи виживання цього діяча та його родини під час голоду 1921–1923 рр. в Україні.

Народився він 5 жовтня 1880 р. у селянській родині у м. Переяслав (ГДА СБУ, ф. 6, спр. № 67098 ФП, т. 143, арк. 3), а за іншими даними, у с. Подворки Полтавської губернії (Архів ГУ СБУ в АРК, ф. 8, спр. 01670, 1, арк. 217). У 1890-х рр. закінчив Переяславську церковно-приходську школу (Архів ГУ СБУ в АРК, ф. 8, спр. 01670, 1, арк. 5), після чого «поступив в учні» Переяславського волосного правління, звідки був переведений на службу до земської управи Переяславського повіту. У зв'язку з погіршенням стану здоров'я (туберкульоз) взимку 1914 р. перейшов на службу рахівником до земельно-податкового столу бухгалтерського відділу Сімферопольської земської повітової управи (Архів ГУ СБУ в АРК, ф. 8, спр. 01670, 1, арк. 40 зв., 89). Його дружина працювала у цій же установі канцеляристкою. Разом з сином подружжя мешкало у Сімферополі неподалік від мосту через Салгир.

Свою проукраїнську позицію П. Близнюк маніфестував ще до революції 1917 р. Під час слідства ОДПУ у 1930 р. селянин із с. Новокозаківка Сімферопольського району І. Гноевий, який познайомився з родиною Близнюків у 1915 р. у земській управі та бував у них вдома, розповів характерну деталь: «Близнюк і його дружина завжди ходили в українських костюмах» (Архів ГУ СБУ в АРК, ф. 8, спр. 01670, 1, арк. 1, арк. 93 зв.). Перша жінка нагороджена у ХХ ст. українською державною нагородою (за участь у Зимовому поході Армії УНР 1919–1920 рр.) Харитина Пекарчук, яка походила із заможної польської родини і зростала в Криму, у спогадах написала:

«В 1915-ому році я випадково зустріла в трамваї п. П. Б., що був присланий в Симферопіль з Полтавщини до Повітової Земської Управи. Він дав мені багато українських книжок, дав також Кобзаря. Це мене остаточно зукраїнізувало» (Пекарчук, 1964, с. 10). Однополчанин Х. Пекарчук у спогадах 1964 р. пояснив, що авторка мемуарів не розкриває ім'я пана «П. Б.», «бо він був большевиками суджений в Харкові», і так його характеризує: «Він був свідомим українцем-патріотом, носив тільки українське вбрання, вишивану сорочку, чумарку та широкі штани» (Б. п., с. 6).

У 1917 р. П. Близнюк занурюється у вир революційних подій. Навесні 1917 р. його, як працівника земства, тимчасово відрядили на посаду комісара Підгородне-Петровської волості Сімферопольського повіту 4-ї ділянки, на якій він зокрема роз'яснював населенню причини зречення царя (Архів ГУ СБУ в АРК, ф. 8, спр. 01670, 1, арк. 89). Х. Пекарчук згадувала, що після Лютневої революції П. Близнюк з дружиною, нею, іншими особами заснували в Сімферополі «Просвіту». «Почалася праця і то не легка, бо інтелігенція у нас, а особливо старшого віку, боялася виявити себе, щоб не дай Боже, москалі не повикладали їх з праці», – писала вона (Пекарчук, 1964, с. 10). Ймовірно, тут йдеться все ж про утворення Української громади в Сімферополі на чолі з вчителем Клименком. П. Близнюк у показах 1930 р. написав: «коли заклалась українська громада на зразок просвіт, тільки щось ще ширше чим «Просвіта», то я і моя дружина були членами укр. громади... впорядковували більше всього співи і вистави» (Архів ГУ СБУ в АРК, ф. 8, спр. 01670, 1, арк. 89).

Не розповів слідчому ДПУ він про свою участь у політичній діяльності у 1917 р. Між тим, восени 1917 р. його обрали кандидатом у члени Українського губернського комітету Таврії, включили під номером 8 до списку УПСР у Таврійській губернії на виборах до Всеросійських Установчих зборів (українські есери стали третіми за електоральною підтримкою у Криму і Північній Таврії). У Таврійській губернії після більшовицького перевороту у Петрограді та проголошення УНР замість губернського комісара Тимчасового уряду революційно-демократичні сили утворили губернський комісаріат із трьох членів, до якого від українців, за даними В. і О. Зарубіних, увійшов П. Близнюк (Зарубин, 2008, с. 216). Це був не лише пік політичної кар'єри останнього у 1917 р., а й найвища посада революційного часу, яку посів представник українців Криму. Щоправда уже невдовзі його змінив у губкомісаріаті представник земств.

28–29 серпня 1918 р. П. Близнюк, як голова Ради Сімферопольської громади українців, брав участь у першому З'їзді українців Криму в Сімферополі (Сергійчук, 2008, с. 288). Його обрали членом Крайової української ради в Криму, що мала захищати права кримських українців та координувати їх роботу (Сергійчук, 2008, с. 288). На початку 1919 р. він перебував у Києві, коли Директорія відновила УНР. На слідстві у справі «СВУ» він мету поїздки спочатку пояснив завданнями земства, а пізніше розповів про зустріч з міністром внутрішніх справ УНР О. Мицюком, який, за словами П. Близнюка, мав

намір призначити його комісаром Бердянського повіту, а в разі приєднання Криму – Сімферопольського. Інші свідки у цій справі заявляли, що нібито він був призначений владою УНР на посаду комісара Таврії і Херсонщини (ГДА СБУ, ф. 6, спр. № 67098 ФП, т. 143, арк. 20). Ці свідчення давалися під тиском і потребують документального підтвердження з інших джерел, адже були видні слідству для звинувачень жертви у «контрреволюційності».

На жаль, через напад військ РСФФР, наступ білих та висадку десанту Антанти закріпити владу УНР на півдні не вдалося. П. Близнюк під час повернення у Сімферополь недовго перебував під арештом у Миколаєві (ГДА СБУ, ф. 6, спр. № 67098 ФП, т. 143, арк. 31). У 1919 р. став працювати торговим агентом у соляному відділі Сімферопольської контори Дніпровського союзу споживчих товариств (далі – Дніпросоюзу), одного з найбільших об'єднань кооперативів. П. Близнюку доручили транспортування солі з Криму та збут її через споживчі спілки у Одесі, Миколаєві, Нікополі, Вознесенську та Херсоні (ГДА СБУ, ф. 6, спр. № 67098 ФП, т. 143, арк. 17, 32, 55). Він залишився працювати «по соляним справам» у Херсонській сільській споживчій спілці (ГДА СБУ, ф. 6, спр. № 67098 ФП, т. 143, арк. 56), через поганий поштовий зв'язок з Кримом йому дозволили листуватися у справах як з Сімферополем, так і Одеською філією Дніпросоюзу. Наприкінці 1919 р. до П. Близнюка приїхала з Криму в Херсон дружина, яка почала працювати вихователькою в гуртожитку української школи, утримуваної кооперацією. Він час від часу брав участь у її «господарсько-економічному облаштуванні».

Під час робочої поїздки навесні 1920 р. до Одеси був заарештований ЧК у гуртожитку Дніпросоюзу. Сидів у тюрмі орієнтовно місяць разом з членом правління Дніпросоюзу М. Богвиновським і полтавським кооператором М. Яценком. П. Близнюк згадував, що все «розслідування» звелось до однієї слідчої дії: це «був самий короткий допит, запитав слідчий: чи українець, чи не повставав проти радвлади, я сказав що я українець і проти Радвлади не повставав... і скоро було мене випущено». Під час його перебування у в'язниці дружина з сином перебралася до с. Федорівка під Херсоном, де працювала у дитячому садку. Дітей у ньому харчували державним пайком, «з чого і вона жила з сином» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. № 67098 ФП, т. 143, арк. 58).

Саме у Федорівці і Херсоні родина Близнюків зустріла у 1921 р. початок голоду. Навесні вона зазнала першої трагічної втрати – від, ймовірно, скарлатини помер син. Через «голодовку велику», писав глава родини, «робота в кооперації припинилась», тобто він втратив джерело доходів від праці у структурах «Дніпросоюзу». А «коли було вже видко, що і в Федорівці пропало все на полі, настав голод, дружина повернулася до Херсона і працювала в дитячій колонії, в помешканні котрої я жив, допомагаючи доставлять з наросвіти чи опродкома харчі для дитколонії», – згадував П. Близнюк.

Варто зазначити, що Херсонщина у 1921–1923 рр. була одним з епіцентрів голодного лиха, до якого призвели засуха, кількарічні бойові дії та політика комуністичного режиму з посиленого викачування та використання

ресурсів УСРР, знищення ринкового господарства, експлуатації селянства. Під час голоду 1921–1923 рр. Херсон був одним із найбільш постраждалих міст, – чисельність містян скоротилася з 81,4 тис. до 40 тис. осіб або на 50,86% (Водотика, 2015, с. 190).

За показами П. Близнюка, наприкінці літа 1921 р. до Херсону приїхав із села Благовіщенка Дніпровського повіту «студент чи вчитель» Никифор Жужа і агітував вчителів відкрити Благовіщенську «вчительську семінарію, бо там в селян є багато хліба і ученики знайдуться, є приміщення як для школи, так і вчителів» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. № 67098 ФП, т. 143, арк. 59). Херсонські педагоги вирішили перевірити цю інформацію і залучили до поїздки в Благовіщенку П. Близнюка, який отримав на це мандат Дніпровського відділу народної освіти. Завбачливість учителів була не зайвою – в цілому Дніпровський повіт уже за кілька місяців опинився у стані катастрофічного голоду.

Виявилось, що у Благовіщенці для розташування нової школи (у точному сенсі навряд чи її можна назвати «вчительська семінарія») були: будинок колишньої 3-класної початкової школи, церковна хата і дві кімнати у будинку, де проживав священник. З огляду на нестачу приміщень для школярів останнього «зовсім вирядили», освітній процес організували у дві зміни, а розташований поруч глиняний сарай перебудували у театр. Школа мала бути з сільськогосподарським ухилом, тому їй виділили 25–50 дес. землі.

За показами П. Близнюка, у Благовіщенку на допомогу місцевим педагогам потрібно було привезти 5–10 вчителів, однак «сімейних квартир в селянських хатах майже не було». Потребували ремонту і шкільні приміщення, бракувало парт, шкільного приладдя, а головне – підручників. П. Близнюк був один-два місяці у 1921 р. у Благовіщенці, де, ймовірно, займався вирішенням господарських проблем та облаштуванням нової школи, з виїздами у Херсон чи Миколаїв за книжками.

Після приведення до відносного ладу шкільного приміщення з Херсону прибули вчителі, у тому числі і Соловій Шевченко, який очолив новий заклад освіти. Залучили і місцеві кадри. Серед учителів був поет, прозаїк, перекладач, громадський діяч, лідер української організації у Херсоні «Рідна Хата» Микола Чернявський (1868–1938). П. Близнюк так згадував про це: «Знаю, що була страшна голодовка, їли що попало, навіть – людське м'ясо, а не те, що макуху чи бур'ян. Таке життя і Чернявського М. Ф. примусило згодитися переїхати до Благовіщенки вчителювати... Турбуючись про життя батька, згодом поїхала до нього його дочка Віра» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. № 67098 ФП, т. 143, арк. 60).

П. Близнюк повідомляв, що через справи Благовіщенської школи познайомився з письменником Миколою Кулішем, який тоді очолював відділ народної освіти Дніпровського повіту (ГДА СБУ, ф. 6, спр. № 67098 ФП, т. 143, арк. 52). За кілька років останній стане відомим драматургом, перша п'єса якого – «97» – висвітлювала голод 1921–1923 рр. з прокомуністичних позицій. А у 1921 р. П. Близнюк їздив за дорученням М. Куліша до Миколаївського

губернського відділу освіти за «десятьками пудів паперу» для друкування букваря українською мовою для початкового навчання, який було написано в Олешках. У показах він писав: «В Миколаєві одобрива наросвіта як буквар, так і Благовіщенську школу». Український діяч згадував, що цей заклад освіти фінансували і селяни, і повітовий відділ освіти – «давав жалування і Куліш» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. № 67098 ФП, т. 143, арк. 60).

П. Близнюк називає на допитах кількох жителів Благовіщенки, які організували школу – М. Жужу, Проценка, який, за його інформацією, у часи Директорії УНР мав бути повітовим комісаром тощо. М. Куліш, по гарячих слідах, стверджував, що «вчительська семінарія» була, фактично, дітищем «Просвіти»: «Основатели ее – діячі місцевої Просвіти. Цельный год Просвіта вела в селе Благовещенке ожесточенную агитацию за открытие учительской семинарии, Граждане чесали затылки и отнекивались. Наконец мысль, что в селе будет семинария, и что детей можно будет вывести в люди, соблазнила зажиточные группы села. Они первые трянули мешками с ячменем и пшеницей. За ними потянулись середняки, потом и бедняки решили, что можно поддержать это дело, раз о семинарии заговорил и волревком (волосний революційний комітет) с комнезаможем (комітет незможних селян). Село раскчалось, отрезало для семинарии 40 десятин земли, после крупных междоусобиц и споров отобрало у попа дом и, наконец, недели две тому назад вышло на улицы и сотворило великую манифестацию по случаю открытия семинарии» (Куліш, 1990, с. 376).

М. Куліш, як представник органів народної освіти, об'їздив восени 1921 р. школи повіту і на фоні занепаду шкільної справи, який в роки голоду стане катастрофічним, позитивно, хоч і суперечливо поставився до факту відкриття семінарії. З одного боку, він писав, що школа розгортає свою роботу та «крепнет день ото дня», а з іншого оцінював перспективи семінарії вкрай критично через брак приміщень, кадрів. «Не хватит и собранного зернового фонда», – підкреслював він.

Специфічно поставився М. Куліш до настроїв організаторів школи: «Ясно и то, что у местной Просвіти есть кое-какие вождедения по части нагаскивания в семинарию узконациональных идей, что в ней, может быть, будут ткаться желто-голубые нити, но у меня не подымаются руки против этого детища революции. Даже просвітяне, чуждые нам по идеологии все же свежие и общественные люди и стоят гораздо выше тех, кто совершенно отрицает и революцию, и изолирует себя от ее широких и бурных волн. Разве не приятно видеть среди мертвой пустыни и развала замирающего перед голодом уезда острок, где прорастает широкая общественная инициатива, бьется и сверкает новая мысль, где ведется борьба между двумя лагерями села, между старым и новым» (Куліш, 1990, с. 376).

Наприкінці осені 1921 р. родина Близнюків зазнала вже фатального удару. Коли Петро Степанович повернувся з Благовіщенки у Херсон, то дружини вдома не застав, бо вона, за його оцінкою, «втекла... невідомо куди

від голодної смерті», хоч у листі чоловіку написала про захворювання тифом. За кілька років, він так передавав свій тодішній стан: «Я був зовсім приголомшений, не стало сина і дружини. Всі мої розшуки були безнадійні і де вона не знаю, думаю, що вмерла десь в дорозі від тифу, як тоді вмирили скрізь по вокзалах, бо жива була, то певне обізвалася. ... я рятував своє життя як і кожний в Херсоні, їв кукурудзу з радістю, а средств для виїзду не було, здоров'я розштане, речі всякі були без ціни» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. № 67098 ФП, т. 143, арк. 61).

Наприкінці 1921 р. П. Близнюк зумів вирішити проблему з харчами і роботою – став отримувати голодні пайки від кооперації і почав працювати в Олешках у Дніпровській спілці сільськогосподарських кооперативів (далі – Дніпровська сілспілка), де невдовзі був обраний членом правління (ГДА СБУ, ф. 6, спр. № 67098 ФП, т. 143, арк. 52 зв.). Оскільки вже перехворів тифом, а інші члени правління боялися виїжджати у регіони через епідемії, часто бував у відрядженнях по Миколаївщині та Херсонщині. У столиці УСРР уклав угоди з Всеукраїнською спілкою сільськогосподарських кооперативів «Сільський господар» і акціонерним товариством відбудови і зміцнення сільського господарства України «Село-допомога» на поставку картоплі для голодуючих Миколаївського і Херсонського районів, займався роздачею голодних зернових пайків і зерна для посіву. За що отримав прізвисько «вічний кооператор» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. № 67098 ФП, т. 143, арк. 46).

Він також згадував про безрезультатну спробу у 1921 р. чи у 1922 р. створити групою українців у Миколаєві кооператив «Рідна хата» для вирішення проблем безробіття та голоду (ГДА СБУ, ф. 6, спр. № 67098 ФП, т. 143, арк. 46–47).

Катастрофічний початок 1920-х рр. був позначений піднесенням релігійності частини населення, зокрема, розгортанням діяльності Української автокефальної православної церкви (далі – УПАЦ), і посиленням спротиву цьому процесу з боку комуністичного режиму, що призвело, зокрема, до кампанії вилучення цінностей та створенні антирелігійних комісій.

Під час відряджень у 1921–1922 рр. П. Близнюк у Миколаєві та Херсоні долучається до українського автокефального руху. Пізніше згадував, що, коли «бував у Миколаєві, то відвідував українську автокефальну церкву, яку відвідували багато знайомих українців» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. № 67098 ФП, т. 143, арк. 33). Бував і у храмі УАПЦ в Херсоні, але звідти «піп утік з голодовки» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. № 67098 ФП, т. 143, арк. 33).

Вабили П. Близнюка в УАПЦ українмовність служб і віра у те, що саме ця конфесія «є порятунком українського життя» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. № 67098 ФП, т. 143, арк. 70), а також, очевидно, і потреба у психологічній підтримці після важких особистих втрат та у загальній ситуації голодної катастрофи. «Коли служили по українськи і я заходив до церкви, куди збиралося багато народу, співав красиво хор і взагалі це було ново, чому мене туди і вабило, та й молитви – саме служіння було таке точне, таке зрозуміле, що все розбереш,

а не так, як у колишніх церквах, де багато слів староболгарських», пояснював він слідчому (ГДА СБУ, ф. 6, спр. № 67098 ФП, т. 143, арк. 47). Під час іншого допиту свідчив: «В церкві я пригадую молився дуже щиро, особливо душа боліла за сина» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. № 67098 ФП, т. 143, арк. 63).

Сильне враження на «вічного кооператора» у 1921–1922 рр. справили проповіді митрополита УАПЦ В. Липківського, які він почув на півдні України, та брошура благовісника УАПЦ В. Чехівського «За Церкву, Христову громаду, проти царства тьми».

П. Близнюк прослужив у Дніпровському сільсоюзу до часу його включення до Херсонської кредитспілки у 1923 р. (ГДА СБУ, ф. 6, спр. № 67098 ФП, т. 143, арк. 45–46). До правління останнього об'єднання не увійшов через стан здоров'я (туберкульоз з кровохарканням) та, за порадами лікарів, виїхав на кілька місяців до Ялти і Євпаторії. Після повернення з Криму у 1923 р. роботи у Херсоні не знайшов, «без якої було жити важко, була велика голодовка, виїздив з Херсона, хто тільки міг, то і я виїхав до Полтави, де легше було на харчі» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. № 67098 ФП, т. 143, арк. 96).

Улітку 1923 р. ситуація для більшості вражених голодом регіонів радянської України нормалізувалася, хоча подекуди голодне лихоліття тривало. Але для П. Близнюка його відлуння дійшло восени 1924 р. у Кременчузі, де він тоді працював у споживчому кооперативі. Його за підозрою у зв'язках повстанцями на чолі з отаманом Сірко, які діяли в околицях Благовіщенки, арештувало ДПУ і доправило у Херсон. Невдовзі за відсутністю доказів П. Близнюка випустили і прокурор справу проти нього закрив. До наступно-го арешту лишалось 5 років...

Висновки. Отже, досвід виживання українського громадсько-політичного і кооперативного діяча П. Близнюка та його родини в умовах масового штучного голоду 1921–1923 рр. в УСРР виявився вкрай трагічним і, на жаль, типовим для десятків і сотень тисяч сімей. Інформацію про нього ми отримали із архівно-слідчої справи «Спілки Визволення України». Попри специфічність джерела, яке виникло внаслідок діяльності карально-репресивної системи комуністичного режиму, стало можливим реконструювати життя родини у 1921–1923 рр., частково з'ясувати психоемоційний стан П. Близнюка. Його родина зіштовхнулася у голодне лихоліття з проблемами пошуків джерел існування, нестачею їжі, хворобами, у тому числі епідемією тифу. Вже навесні 1921 р., ймовірно, через скарлатину помер син, а восени 1921 р. «втікаючи від голодної смерті» пішла з дому у Херсоні дружина П. Близнюка, яка була ще й хвора на тиф, і, ймовірно, також загинула. За матеріалами справами простежуються процеси руйнування системи освіти в умовах масового штучного голоду, втечі населення з голодуючих міст півдня України у сільську місцевість або інші більш забезпечені продовольством регіони. Херсонські вчителі долучили П. Близнюка у 1921 р. до участі в облаштуванні школи у Благовіщенці Дніпровського повіту, ініціювали створен-

ня якої сільська інтелігенція та селяни. Серед тих, хто змушений був через бажання уникнути голоду виїхати з Херсону до нового закладу освіти, був і відомий український поет, прозаїк та педагог М. Чернявський. Під час голодного лихоліття П. Близнюк познайомився з письменником М. Кулішем, якому допоміг у 1921 р. вирішувати технічні проблеми з виданням українського буквара. Загалом вижити в умовах голоду, хвороб, бідності «вічному кооператору» допомогла праця у Дніпровській спілці сільськогосподарських кооперативів, до якої він вступив у 1921 р. Очевидно, що чималу психологічну допомогу П. Близнюк отримав від участі у релігійному житті, адже саме тоді долучився до УАПЦ.

У 1921–1923 рр., попри важкі особисті втрати, фізичне і моральне виснаження, хвороби і поневіряння, П. Близнюк, як і багато інших представників української інтелігенції зберегли власні переконання, ідеї, цінності, бажання розбудувати Українську державу. Трагічний досвід родини Близнюків можна вважати типовим для багатьох жителів радянської України після легітимації комуністичного тоталітарного режиму на її теренах. У формуванні світоглядних переконань П. Близнюка важливу роль відіграли Українська автокефальна православна церква та співпраця з групою педагогів із Херсона, серед яких був український поет і громадській діяч М. Чернявський; письменником М. Кулішем, який працював у відділі народної освіти Дніпровського повіту.

Список використаних джерел і літератури:

Архів Галузевого управління Служби безпеки України в Автономній республіці Крим.

Б., п. (1964). Харитина Пекарчук (Спогад про жінку-героя) / Без прізвища. Вільне слово. *Часопис національної єдності. Український тижневик*, (6), (8 лют.), 6–7.

Болабольченко, А. (1994). *СВУ – суд над переконаннями*. Київ: Кобза, 114 с.

Борисенко, В. (2007). *Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках*. Київ: Стилос, 288 с.

Водотика, С. (2015). Голод 1921–1923 років на Херсонщині: методичні проблеми вивчення в шкільному курсі історії України. *Таврійський вісник освіти*, (2), 182–192.

Галузевий державний архів Служби безпеки України.

Зарубин, А., Зарубин, В. (2008). *Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму*. Симферополь: АнтикВА, 728 с.

Іванець, А. (2011). До питання про діяльність у Криму в першій третині ХХ століття українського громадсько-політичного діяча Петра Близнюка. *Українознавство*, (4), 241–247.

Кардаш, П. (Упоряд.). (2003). *Злочин* [Текст]. Мельбурн-Київ: Фортуна, 555 с.

Коваленко, Л. & Маняк, В. (Упоряд.) (1991). *33-й: голод: Народна Книга-Меморіал*. Київ: Радянський письменник, 584 с.

Кулиш, Н. По весям и седам. / *Кулиш М. Г. Твори*, (Т. 2.) / упоряд., підгот. текстів, комент. Л. Танюка (1990). Київ: Дніпро, 364–404.

Марочко, В. (Авт-упоряд.). (2019). *Голод 1946–1947 рр. в Україні: колективна пам'ять*. Київ: Markobook, 1176 с.

Ніколаєв, І. & Сліпущенко, С. (2017). Викриття органами держбезпеки «антирадянських, націоналістичних організацій» серед освітян та творчої інтелігенції Миколаївщини. *Реабілітовані історією. Миколаївська область*, (Кн. сьома). Миколаїв: Ліон, 54–66.

Пекарчук, Х. (1964). Моя служба Україні, як вояка. *Дороговказ. Орган національної думки і чину*, (1–2) (19–20), 10–13.

Пристайко, В. & Шаповал, Ю. (1995). *Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти*: науково-документальне видання. Київ: Інтел, 448 с.

Робак, І. & Водотика, С. (2011). Особова справа завідувача кафедри латинської мови Харківського державного медичного інституту В. Д. Отамановського як історичне джерело. *Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики*: збірник наукових праць, (19). Київ: НАН України, Інститут історії України, 52–62.

Сергійчук, В. (2008). *Етнічні межі і державний кордон України*. Київ: ПП Сергійчук М. І., 560 с.

Смолий, В. (ред.) (2009). *Пам'ять народу : геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення*, (1). Київ: Калита, 935 с.

Тригуб, О. (2017). Андрій Гук: між «СВУ» й автокефалією. *Реабілітовані історією. Миколаївська область. Реабілітовані історією. Миколаївська область*, (Кн. сьома). Миколаїв: Ліон, 388–397.

Шаповал, Ю. (2004). Близнюк Петро Степанович. Статтю оновлено. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=35499 (дата звернення: 09.05.2021).

Яблонський, В. (2014). Братство української державності: історія створення та діяльності. *Український історичний журнал*, (2), 131–143.

References:

Arkhiv haluzevoho upravlinnya Sluzhby bezpeky Ukrainy v Avtonomniy Respublitsi Krym [Archive of the Sectoral Department of the Security Service of Ukraine in the Autonomous Republic of Crimea]. [in Ukrainian].

В., р. (1964). Kharytyna Pekarchuk (Spohad pro zhinku-heroya) [Kharitina Pekarchuk (Memoirs of a woman-hero)] / Bez prizvishcha. *Vil'ne slovo. Chasopis natsional'noyi yednosti. Ukrainy's'kyy tyzhnevnyk*, (6), (8 lyutyu), 6-7. [in Ukrainian].

Bolabol'chenko, A. (1994). *SVU – sud nad Perekonanyu* [Union for the Liberation of Ukraine – the court of convictions]. Kyiv: Kobza, 114 s. [in Ukrainian].

Borysenko, V. (2007). *Svicha pam'yati. Usna istoriya pro henotsyd ukraiyntsv u 1932-1933 rokakh.* [Memory candle. Oral history of the genocide of Ukrainians in 1932–1933]. Kyiv: Stylos, 288 s. [in Ukrainian].

Vodotyka, S. (2015). Holod 1921-1923 rokov na Khersonshchini: metodychni problemy vyvchennya v shkil'nomu kursy istoriyi Ukrainy [The famine of 1921–1923 in the Kherson region: methodological problems of studying the history of Ukraine in the school course]. *Tavriys'kyy visnyk osvity*, (2), 182-192. [in Ukrainian].

Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine]. [in Ukrainian].

Zarubin, A. & Zarubin, V. (2008). *Bez peremozhtsv. Z istoriyi hromadyans'koyi viyny v Krymu* [No winners. From the history of the civil war in the Crimea]. Simferopol': Antykva, 728 s. [in Ukrainian].

Ivanets', A. (2011). Do pytannya pro diyal'nist' u Krymu v pershyy tretini XX stolittya ukrayins'koho hromads'ko-politichnoho diyacha Petra Blyzniuka [On the question of the activity of the Ukrainian public and political figure Petro Blyzniuk in the Crimea in the first third of the XX century]. *Ukrayinoznavstvo*, (4), 241-247. [in Ukrainian].

Kardash, P. (Ed.). (2003). *Zlochyn* [Crime] [Tekst]. Mel'burn-Kyyiv: Fortuna, 555 s. [in Ukrainian].

Kovalenko, L. & Manyak, V. (Ed.) (1991). *33-y: holod: Narodna Knyha-Memorial* [33rd: famine: People's Book-Memorial]. Kyiv: Radyans'kyy pys'mennyk, 584 s. [in Ukrainian].

Kulish, N. Po selakh i selakh [On the scales and villages] / Kulish M. H. Tvory, (T. 2) / up-oryad., pidhot. tekstiv, koment. L. Tanyuka (1990). Kyiv: Dnipro, 364-404. [in Ukrainian].

Marochko, V. (Ed.), (2019). *Holod 1946-1947 rr. v Ukraini: kolektyvna pam'yat'* [The famine of 1946-1947 in Ukraine: collective memory]. Kyiv: Markobook, 1176 c. [in Ukrainian].

Nikolayev, I. & Slipushchenko, S. (2017). Vykryttya orhanamy derzhbezpeki «antiradyans'kikh, natsionalistichnikh orhanizatsiy» sredi osvityan ta Tvorchoyi intelihentsiyi Mykolayivshchyny [Exposing by state security bodies of "anti-Soviet, nationalist organizations" among educators and creative intelligentsia of Mykolayiv region]. *Reabilitovani istoriyeyu*. Mykolayivs'ka oblast', (Kn. s'oma). Mykolayiv: Ilion, 54-66. [in Ukrainian].

Pekarchuk, Kh. (1964). Moya sluzhba Ukraini, yak voyaka [My service to Ukraine as a soldier. Pointer. Body of national opinion and rank]. *Dorohovkaz. Orhan natsyonal'noy dumky y chynu*, (1-2) (19-20), 10-13. [in Ukrainian].

Prystayko, V. & Shapoval, Yu. (1995). Sprava «Spilky vyzvolennya Ukrainy»: nevidomi dokumenty y fakty [The case of the "Union for the Liberation of Ukraine": unknown documents and facts]: nauково-dokumental'ne vydannya. Kyiv: Intel, 448 s. [in Ukrainian].

Robak, I. & Vodotyka, S. (2011). Osobova sprava zaviduvacha kafedry latins'koyi movy Kharkivs'koho derzhavnogo medychnoho instytutu V. D. Otamanovs'koho yak istorychne dzherelo [Personal file of the head of the Latin department of the Kharkiv State Medical Institute V.D Otamanovsky as a historical source]. *Spetsial'ni istorychni dystsypliny: pytannya teorii y ta metodyky: zbirnyk naukovykh prats'*, (19). Kyiv: NAN Ukrainy, Instytut istoriyi Ukrainy, 52-62. [in Ukrainian].

Serhiychuk, V. (2008). *Etnichni mezhi y derzhavnyy kordon Ukrainy* [Ethnic borders and state border of Ukraine]. Kyiv: PP Serhiychuk M. I., 560 s. [in Ukrainian].

Smoliy, V. (red.) (2009). *Pam'yat' narodu: henotsyd v Ukraini holodom 1932-1933 roku. Svidchennya* [Memory of the people: genocide in Ukraine by the famine of 1932-1933. Testimony], (1). Kyiv: Kalyta, 935 s. [in Ukrainian].

Tryhub, O. (2017). Andriy Huk: mezhd u «SVU» y avtokefaliyeyu [Andriy Huk: between SVU and autocephaly]. *Reabilitovani istoriyeyu*. Mykolayivs'ka oblast', (Kn. s'oma). Mykolayiv: Ilion, 388-397. [in Ukrainian].

Shapoval, Yu. (2004). Blyzniuk Petro Stepanovych [Bliznyuk Petro Stepanovich]. Stattu onovleno. *Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrainy*. Kyiv: Instytut entsyklopedychnyy doslidzhen' NAN Ukrainy, 2006. Retrieved from: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=35499 [in Ukrainian].

Yablons'kyy, V. (2014). Bratstvo ukrayins'koyi derzhavnosti: istoriya sozdannya ta diyal'nosti [Brotherhood of Ukrainian statehood: history of creation and activity]. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*, (2), 131-143. [in Ukrainian].

Отримано: 18.05.2021

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-32.191-203

УДК 94(477)«1922/1925»:336.14

КОЛЕСНИК Віктор – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри давньої та нової історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, м. Київ, індекс 01033, Україна (kolesnykvf@ukr.net)

ORCID 0000-0003-4696-0747

KOLESNYK Viktor – Doctor of Historical Science, Professor, Head of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine of Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60, Volodymyrska Street, Kyiv, index 01033, Ukraine (kolesnykvf@ukr.net)

ЧЕБЕРЯКО Оксана – доктор історичних наук, кандидат економічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, м. Київ, індекс 01033, Україна (cheberyako@ukr.net)

ORCID 0000-0002-1563-9611

Researcher ID S-2078-2019

Scopus-Author ID 56074920300

CHEBERYAKO Oksana – Doctor of Historical Science, Ph. D. in Economics, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60, Volodymyrska Street, Kyiv, index 01033, Ukraine (cheberyako@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Колесник, В., Чеберяко, О. (2021). Становлення та функціонування губернських бюджетів в УСРР (1922–1925 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (32), 191-203.

СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ГУБЕРНСЬКИХ БЮДЖЕТІВ В УСРР (1922–1925 рр.)

Анотація. *Мета дослідження* – дослідити процес становлення губернських бюджетів в УСРР, практику їх функціонування у першій половині 1920-х рр., формування їх доходів, пріоритети та напрямки бюджетних видатків, а, отже, роль і місце означених бюджетів у розвитку радянського суспільства. **Методологія дослідження.** При вивченні становлення та функціонування губернських бюджетів були використані такі методи: періодизації, статистичний, порівняльний і системний. **Наукова новизна.** У січні 1922 р. радянська влада офіційно виокремила губернські бюджети та почала створювати їх нормативно-правову базу. Але через відсутність необхідних джерел фінансування доходів губернські бюджети у 1922 р. існували у вигляді помісячних кошторисів, не забезпечених необхідними коштами. У 1922/23 господарському році розпочалося планування річних губернських бюджетів. Особливості функціонування цих бюджетів практично не досліджені. **Висновки.** Губернські бюджети були базовою орга-

нізаційною формою серед інших місцевих бюджетів УСРР на початку 1920-х рр. Вони проіснували до серпня 1925 р. і мали відносно самостійний статус, так як головну роль у їх формуванні та подальшому виконанні відігравали губвиконкоми. Перше планування річних губернських бюджетів припало на 1922/23 господарський рік, а в 1922 р. вони існували і вигляді помісячних кошторисів, які не мали через знецінення паперових грошей і глибоку економічну кризу належної дохідної бази. У процесі становлення губернських бюджетів відбувалося формування їх нормативно-правової бази. Для бюджету губернії була притаманна значна частка видатків на соціально-культурну галузь, серед яких лівова доля спрямовувалася на зарплату працівників бюджетної сфери. Загалом бюджетних коштів постійно не вистачало для забезпечення реальних потреб. Маючи досить широку базу об'єктів фінансування, бюджети губерній недостатньо забезпечувалися фінансовими та матеріальними ресурсами. Через зруйновану і не відбудовану економіку вони не могли суттєво збільшувати свої доходи, які залежали від економічного розвитку, стабільності фінансової системи та місцевих податків

Ключові слова: губернський бюджет, місцевий бюджет, адміністративно-територіальна реформа, доходи бюджету, видатки бюджету, Українська СРР.

THE ESTABLISHMENT AND FUNCTIONING OF THE PROVINCIAL BUDGETS IN THE USSR (1922–1925)

Abstract. *The purpose of the study* is to study the process of formation of the provincial budgets in the USSR, the practice of their functioning in the first half of the 1920s, the formation of their revenues, priorities, and directions of budget expenditures, and, consequently, the role and place of these budgets in Soviet society. **Scientific novelty.** In January 1922, the Soviet government officially separated the provincial budgets and began to create their legal framework. Due to the lack of necessary sources of funding for revenues, the provincial budgets in 1922 existed in the form of monthly estimates, not provided with the necessary funds. In the 1922/23 economic year, the planning of annual provincial budgets began. The peculiarities of the functioning of these budgets have not been studied. **Research methodology.** While studying the formation and functioning of the provincial budgets, the following methods were used: periodization, statistical, comparative, and systemic. **Conclusions.** Provincial budgets were the basic organizational form among other local budgets of the USSR in the early 1920s. They lasted until August 1925 and had relatively independent status, as the main role in their formation and subsequent implementation was played by provincial executive committees. The first planning of annual provincial budgets took place in the 1922/23 economic year, and in 1922 they existed in the form of monthly estimates, which did not have a proper income base due to the devaluation of paper money and the deep economic crisis. In the process of formation of provincial budgets, there was a formation of their normative-legal base. The provincial budget was characterized by a significant share of expenditures on the socio-cultural sector, among which the lion's share went to the salaries of public sector employees. In general, budget funds were constantly insufficient to meet real needs. With a fairly wide base of funding, the provincial budgets were incompletely provided with financial and material resources. Due to the destroyed and unrebuilt economy, they could not significantly increase their incomes, which depended on economic development, the stability of the financial system, and local taxes.

Key words: provincial budget, local budget, administrative-territorial reform, budget revenues, budget expenditures, Ukrainian SSR.

Постановка проблеми. Історія формування і функціонування бюджетної системи УСРР у першій половині 1920-х рр. після проголошення і першого досвіду практичного впровадження в життя більшовиками нової економічної політики поки що залишається малодослідженою. Насамперед це стосується губернських бюджетів, які, не дивлячись на дуже короткий термін свого існування, були, власне, базовою організаційною формою серед решти місцевих бюджетів (округових, міських і районних). Із них, насамперед, розпочалося практичне формування у 1922 р. системи місцевих бюджетів, вони концентрували та перерозподіляли місцеві кошти і державні субсидії. До серпня 1925 р. губернські бюджети були своєрідним виразником реальних фінансово-економічних можливостей найбільших адміністративних територій в УСРР та соціально-культурних пріоритетів місцевих бюджетів.

Водночас, адміністративно-територіальна реформа визначила короткотривалість губернських бюджетів, вони проіснували лише до серпня 1925 р. З ліквідацією губерній і запровадженням округового адміністративно-територіального поділу округові бюджети, як до цього губернські, стали місцевими бюджетами найбільших адміністративно-територіальних одиниць УСРР (у даному випадку не йдеться про Молдавську АРСР, яка входила до складу УСРР з 12 жовтня 1924 по 2 серпня 1940 р.). Їх розбудова в УСРР відбувалася значною мірою на основі уже набутого досвіду, насамперед, губернських бюджетів, що і зумовлює науковий інтерес до їх історії. Крім того, дослідження структури доходів і видатків губернських бюджетів дозволяє глибше розкрити специфіку бюджетної політики радянських органів влади, рівень функціональної дієздатності місцевих бюджетів найбільших адміністративних територій УСРР в умовах складної соціально-економічної ситуації першої половини 1920-х рр., їх економічно-господарської спроможності фінансового забезпечення ідеологічних гасел більшовиків.

На жаль, як уже зазначалося, дослідники соціально-економічної історії УСРР 1920-х рр. приділяють недостатню увагу місцевим бюджетам, насамперед, губернським, від яких залежав матеріальний добробут значної частини населення. Якщо не брати до уваги статті практичної спрямованості переважно фінансистів та працівників бюджетних органів 1920-х рр., то неупереджене дослідження бюджетної системи УСРР означеного періоду в контексті соціально-економічної історії розпочалося лише після проголошення державного суверенітету України. Тоді відбулося відродження вітчизняної історичної науки та переосмислення багатьох заідеологізованих і заполітизованих у радянські часи сторінок історії. На сучасному етапі історіографії вийшла ціла низка праць присвячених соціально-економічним відносинам в умовах нової економічної політики, грошовій реформі 1920-х рр., фінансуванню тих чи інших галузей господарства, культурно-освітньої та соціальної сфери. Щоправда, в означених дослідженнях бюджетна система, її складові, роль місцевих бюджетів у фінансуванні підприємств, установ, соціально-культурних закладів не виокремлюються.

Аналіз джерел та останні дослідження. Під кутом зору обраної тематики варто насамперед назвати монографічне дослідження О. Чеберяко, яке охоплює усю бюджетну систему УСРР 1920-х рр. і має узагальнюючий характер (Чеберяко, 2012). Враховуючи останнє, цілком природно виокремлення як предмету спеціального дослідження окремих складових бюджетної системи, включаючи губернські бюджети. Глибшому розумінню складових бюджетної системи та особливостей їх функціонування у 1920-х рр. слугують праці В. Антоненко, яка зосередила свою увагу на міських бюджетах УСРР, їх організаційно-правовому та функціональному статусі (Антоненко, 2016) Отже, історія формування губернських бюджетів УСРР та їх функціонування в першій половині 1920-х рр. потребує подальшого дослідження.

Мета статті – дослідити процес становлення губернських бюджетів в УСРР, практику їх функціонування у першій половині 1920-х рр., формування їх доходів, пріоритети і напрямки бюджетних видатків, а, отже, роль і місце означених бюджетів у розвитку радянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Становлення та функціонування губернських бюджетів в УСРР у першій половині 1920-х рр. тісно пов'язане з губернським адміністративним поділом, який зазнав певних змін у ході боротьби більшовиків за владу. Якщо у 1917 р. на українських теренах, що входили до складу царської Росії, було 9 губерній (Київська, Харківська, Чернігівська, Полтавська, Волинська, Подільська, Катеринославська, Херсонська і Таврійська), то у травні 1920 р. їх стало уже 12. Але більшовицька влада ідеологічно та практично була націлена на ліквідацію успадкованої від Російської імперії схеми адміністративно-територіального устрою. Щоправда, до середини 1920-х рр. більшовицьке керівництво не здійснювало серйозних змін у губернському адміністративно-територіальному поділі УСРР, так як мало набагато серйозніші проблеми: подолання економічної кризи, що охопила промисловість і сільське господарство, ліквідація голоду 1921–1922 рр., приборкання соціального невдоволення народу. Тому, хоча адміністративна реформа почалася у 1922 р. з метою спрощення адміністративного апарату та наближення його до робітничо-селянських мас, радикальних змін в губернському поділі УСРР не відбулося. Після ліквідації в жовтні 1922 р. третьою сесією ВУЦВК VI скликання Кременчуцької, Миколаївської і Запорізької губерній шляхом їх приєднання до Одеської, Катеринославської і Полтавської губерній в УСРР з 1922 по серпень 1925 рр. було 9 губерній (Волинська, Донецька, Катеринославська, Київська, Одеська, Подільська, Полтавська, Харківська та Чернігівська) (Собрание узаконений, 1922, № 44, ст. 655). Губернський адміністративно-територіальний устрій в УСРР було ліквідовано у серпні 1925 р. відповідно до постанови РНК УСРР від 14 лютого 1925 р. «Про ліквідацію губерній і перехід на триступеневу систему управління» та постанови ВУЦВК від 3 червня 1925 р. «Про ліквідацію губерній і про перехід на триступеневу систему управління».

Створення та функціонування радянської бюджетної системи було неможливим без здійснення грошової реформи, необхідність якої диктувалася глибокою і затяжною економічною кризою, розбалансованою фінансовою системою, поверненням в умовах непу до товарно-грошових відносин. Історія здійснення грошової реформи досить повно висвітлена в історично-економічній літературі. Враховуючи це, варто лише зазначити, що, по-перше, становлення губернських бюджетів, як і радянської бюджетної системи загалом, відбувалося одночасно з грошовою реформою. По-друге, остання забезпечувала поступове упорядкування бюджетних відносин, особливо розрахунків державного та місцевих бюджетів. Однак реальне наповнення доходної частини бюджетів залежало, насамперед, від загального економічного розвитку та багатьох інших фінансово-господарських факторів.

Одним із перших нормативно-правових документів, який визначав порядок формування губернських бюджетів і використання губвиконкомами місцевих податків для задоволення адміністративно-господарських потреб губерній стала постанова ВУЦВК «Про місцеві грошові засоби» 5 жовтня 1921 р. (Собрание узаконений, 1921, № 20, ст. 576). Але офіційне виокремлення місцевих бюджетів, у тому числі губернських, уперше з'явилося в постанові ВУЦВК «Про місцеві кошториси» від 4 січня 1922 р. (Собрание узаконений, 1922, № 1, арт. 13). На той час нормативно усталених правил та принципів наповнення доходної частини бюджетів ще не було. Тому одночасно із офіційним виокремленням губернських бюджетів розпочалося нормативно-правове упорядкування їх доходів і видатків. Базова основа об'єктів фінансування з губернських бюджетів була вперше визначена постановою ВУЦВК «Про реєстр видатків, що задовольняються з місцевих коштів» від 18 січня 1922 р.: утримання загальних адміністративних органів влади на місцях (сільських рад, волосних виконкомів), комунально-господарських установ, закладів освіти та охорони здоров'я (Собрание узаконений, 1922, № 3, арт. 36, 37). Деяко пізніше у постанові ВУЦВК від 16 серпня 1922 р. «Про місцевий бюджет» конкретизувалася структура видатків за окремими статтями на адміністративні потреби та соціально-економічний розвиток губерній, на території яких діяли не лише комунальні підприємства та установи, а й номенклатурні підрозділи республіканських наркоматів освіти, юстиції, землеробства, соціального забезпечення. Отже, на межі 1921–1922 рр., як зазначали в той час деякі працівники фінансових органів, було закладено основи радянської системи місцевих фінансів (Абуляк, 1928, с. 298–308) через організацію губернських бюджетів.

Загалом на потреби місцевих бюджетів, основною організаційно-функціональною формою яких тоді були бюджети губерній, виділялися дві третини суми патентного та зрівняльного зборів і чверть промислового податку для погашення дефіциту, а також уся сума надбавок до них (Собрание узаконений, 1922, № 3, арт. 36, 37). Щоправда, у 1922 р. внаслідок інфляційних процесів і знецінення «паперових» грошей часто доходи і видатки губернських бюджетів теж були «паперовими», тобто існували лише на папері.

Наприклад, губернський бюджет Катеринославщини у січні – вересні 1922 р. функціонував без кошторису установ. Лише у липні почали формувати квартальний план витрат, не виокремлюючи повіті. І лише 28 серпня 1922 р., узагальнивши спорадичні кошториси, губвиконком склав орієнтовний бюджет губернії (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1015, арк. 2). Подібна ситуація спостерігалася в Київській губернії, де губфінвідділ отримав перелік доходів і видатків наприкінці липня 1922 р., тобто після відомої постанови ВУЦВК від 16 липня 1922 р. «Про місцевий бюджет». Таким чином, постає питання визначення витрат бюджетних коштів, яке містилося у документі, стосувалося показників орієнтовного губернського бюджету лише на останній четвертий квартал (липень – вересень) поточного господарського року (господарський рік починався 1 жовтня, а закінчувався 30 вересня). У структурі доходів бюджету були податки і різні збори, з них лише надбавки становили 43%, а місцеві податки посідали 57% суми доходу (Киевский местн. бюджет, 1922, № 5–6, с. 74–76). Бюджетні видатки в губернії планувалися таким чином: 37% коштів виділялося губздраввідділу, 21% – губнаросвіті, 19% – адміністративно-управлінським структурам.

Але в умовах голоду, занепаду промислового і сільськогосподарського виробництва, браку коштів і продовольства, катастрофічного соціально-економічного становища в Україні губернські бюджети у 1922 р. не мали «твердих» фінансових джерел для формування доходної частини, а інструкції та циркуляри залишалися лише програмними вимогами. За 9 місяців 1922 р. дефіцит бюджетів губерній становив 26%, і до його погашення долучався державний бюджет, а також використовувалася емісія. Видачу бюджетних коштів регулював губвиконком за так званими асигновками. Однак реально губернії у той час жили за рахунок місцевих натуральних податків, які стягували за «добровільно-примусовим» принципом. Забезпечення хоча б якогось функціонування бюджетів за рахунок натуральних податків під кутом бюджетно-фінансової практики було, як зазначали деякі фінансисти, неправильним (Гринштейн, 1923, Местный бюджет на Украине, с. 11), але диктувалося соціально-економічними і фінансовими реаліями.

Загалом у 1922 р., ще не існувало планового формування губернських річних бюджетів, про що заявляли і тодішні працівники радянських фінансових органів. У січні-вересні 1922 р. своєрідною формою губернських бюджетів були помісячні кошториси, загальна сума яких становила 18–20 млн крб. (Гринштейн, 1923, Местный бюджет укр. губерний, с. 6)

Перше планування річних губернських бюджетів припадає на 1922/23 господарський рік, хоча воно не зачепило волосних і міських бюджетів. Таким чином, губернський бюджет став основною одиницею місцевих бюджетів. Фактично тоді майже всі бюджети були бюджетами губерній. Тому можна стверджувати, що на початку 1920-х рр. місцеві бюджети формувалися не знизу, а згори, тобто стосувалися найбільших адміністративно-територіальних одиниць, концентруючи основні наявні ресурси. Так, у

1922/23 рр. бюджети губвиконкомів становили 64% загальної суми місцевих бюджетів в УСРР (Доклад укр. правительства, 1924, 11 декабрия). Крім бюджетів губерній, були ще бюджети окремих повітів, інші місцеві бюджети існувала тільки на папері, час від часу отримуючи «паперові гроші» Наркомфіну УСРР. Про те, що у 1922/23 рр., крім губернських бюджетів, інші місцеві бюджети не були належним чином інституалізовані і створені свідчить видане 12 листопада 1923 р. ЦВК СРСР «Тимчасове положення про місцеві фінанси», в якому зазначалося, що кожна адміністративно-територіальна одиниця повинна мати відповідний самостійний бюджет – губернський, повітовий, міський, волосний (Временное положение, 1923, с. 43). Оскільки в УСРР губернські бюджети існували, то означена вимога стосувалася, насамперед, інших місцевих бюджетів, перелічених у положенні. В. Храмов у грудні 1923 р. зазначав, що лише в окремих губерніях УСРР існували ті чи інші місцеві бюджети: губернського міста, округового міста, окрвиконкому, району (Храмов, 1923, Три бюджета, с. 1-7).

Централізація в умовах «фінансового голоду» на початку 1920-х рр. бюджетної справи на місцях переважно за губернським адміністративно-територіальним принципом мала певні переваги. Але формування інших місцевих бюджетів, які б мали фінансову самостійність, було можливе лише за умови створення необхідного фінансово-економічного підґрунтя, тобто відбудови місцевого господарства та стабілізації грошової системи. Тому організаційно-функціональне оформлення округових, районних, інших місцевих бюджетів продовжувалося до середини 1920-х рр., а сільських завершилося аж наприкінці 1920-х рр.

У 9 губерніях УСРР бюджети мали різний обсяг коштів, який залежав від економічного розвитку, території, демографічного становища тощо. Так у 1922/23 рр. видатки Київської, Харківської, Полтавської губерній планувалися на рівні 16–17 млн крб., у Подільській і Одеській – від 12 до 14 млн крб., у Чернігівській – близько 11 млн крб., у Волинській, Донецькій та Катеринославській – від 6 до 7 млн крб. (Гринштейн, 1923, Местный бюджет украинских, с. 7). Одні і ті ж самі витратні статті губернських бюджетів також відрізнялися статистичними показниками. Наприклад, у 1922/23 господарському році на адміністративні установи Чернігівської губернії виділялося 31% коштів бюджету, Волинської – 25%, Подільської – 24%, Катеринославської – 22,4%, Київської – 22%, Донецької – 20%, Харківської – 15%, Полтавської – 14% (Гринштейн, 1923, Местный бюджет украинских, с. 9). Суттєві розходження в обсягах фінансування адміністративно-управлінських структур у губерніях визначалися загальним розміром бюджетних коштів, різним кількісним складом штатних працівників управлінського апарату, відсутністю усталених уніфікованих принципів до його комплектування. Загалом, бюджети українських губерній у 1922/23 господарському році переважну частину коштів витрачали на утримання адміністративного апарату, закладів освіти й охорони здоров'я і значно менше на

розвиток сільського господарства, соціальне забезпечення. Вони не могли повністю забезпечити фінансування видатків і залишалися дефіцитними.

У процесі розробки третього губерньського бюджету на 1923/24 господарський рік співробітники Управління місцевого бюджету при Уповнаркомфінні намагалися визначити єдині правила і порядок складання, розгляду, затвердження та виконання кошторису доходів і видатків губерньських бюджетів. В основу такого підходу було покладено «Тимчасове положення про місцеві фінанси» від 12 листопада 1923 р., третій розділ якого стосувався структури видатків (адміністративно-управлінських, соціально-економічних, культурно-освітніх) (Антоненко, 2016, с. 10). Варто зазначити, що за умови відсутності в той час самостійних бюджетів у значній частині інших адміністративно-територіальних одиниць відбувалося розмежування губерньських бюджетів у межах кожної губернії за адміністративним та функціональним підходами. Іншими словами, на загальногуберньські бюджети покладалися функції відсутніх місцевих бюджетів. Наприклад, затверджений Волинським губвиконкомом загальногуберньський бюджет на 1923/24 господарський рік сумою 5,4 млн крб. (ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 1161, арк. 23) мав забезпечити функціонування 44 самостійних бюджетних одиниць: губвиконкому, губерньського міста, трьох округ і 39 районів (Подгаец, 1923, Бюджет Волини, с. 1). При цьому видатки на губвиконком та губерньське місто, а їх бюджети були складовими частинами загальногуберньського бюджету, становили 48% від загалу. На утримання адміністративно-управлінських структур губернії передбачалося 28,3% бюджетних коштів, закладів народної освіти – 22%, установ комунального господарства – 19%, лікарень та амбулаторій – 14%, місцевих органів соціального забезпечення – 2,4% (Подгаец, 1923, Бюджет Волини, с. 5). Значну частину серед видатків займала зарплата працівників бюджетних установ: 39,2% губерньського бюджету.

Усі губернії України за обсягом їхнього бюджету поділялися на три групи. Найбільшими бюджети були у Київській, Одеській, Харківській губерніях. Полтавська, Донецька і Катеринославська губернії мали бюджети середнього рівня. Найменшим обсягом бюджетів вирізнялися Чернігівська, Подільська та Волинська губернії (Храмов, 1924, О бюджетте, с. 6-9).

У кожній губернії в залежності від соціально-демографічних, економічних та інших показників існувала власна структура бюджетних видатків. Так, у Київській губернії, бюджет якої у 1923/24 рр. становив 16,7 млн крб., на комунальне господарство витрачалося 31,2%, на заклади освіти – 24%, на адміністративні потреби – 13,1% бюджету, на установи охорони здоров'я – близько 10% (ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 3294, арк. 5). У Донецькій губернії, бюджет якої тоді становив 13,1 млн крб. витрати на розвиток освіти складали 36%, на утримання комунального господарства, закладів охорони здоров'я та адміністративних установ – 36,7% (ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 3294, арк. 20). За видатками бюджети в усіх губерніях у 1923/24 господарському році були досить напруженими, так як переважна частина коштів спрямо-

увалася на зарплату працівників, а на будівництво лікарень, закладів освіти, профілактику захворювань їх не вистачало. Так, на Чернігівщині в 1923 р. на освіту було витрачено 31% бюджетних коштів, на місцеву адміністрацію – 16,3%, на комунальне господарство – 10%, на охорону здоров'я – близько 8%. Водночас, лікарні губернії були устатковані лише на 25% стаціонарними ліжками, а видатки на харчування хворих були скорочені наполовину. І за цих умов дефіцит бюджету становив 2,3 млн крб. (Храмов, 1923, Черниговский бюджет, с. 11-14), внаслідок чого Раднарком УСРР виділив для Чернігівської губернії дотації на загальну суму 650 тис. крб. (Храмов, 1923, Черниговский бюджет, с.14). У 1923/24 бюджетному році бюджетно «слабкі» губернії ніяк не могли обійтися без субсидій з державного бюджету.

Свідченням нестачі необхідних коштів на соціально-культурну сферу є фінансування у 1923/24 бюджетному році народної освіти та рівень зарплати вчителів. На той час в Україні діяло 15 тис. шкіл, налічувалося 40 тисяч учителів та 1,3 мільйона учнів. На одного педагога припадало 34 вихованці, а на одну школу – 1900 мешканців (Храмов, 1924, Народное образование, с. 5). І це за умови, що системою освіти в 1923/24 рр. було охоплено лише від 30 до 40% дітей шкільного віку. В губерніях УСРР на народну освіту виділялося від 13,4% (Харківська губернія) до 36,3% (Донецька губернія). Середній показник бюджетних коштів, які витрачали на народну освіту в усіх дев'яти губерніях УСРР досягав 24% (Храмов, 1924, Народное образование, с. 1). І хоча майже четверта частина губернських коштів в УСРР спрямовувалася в народну освіту, у школах бракувало книг, зошитів, приладдя. При цьому лише третина коштів припадала на господарські потреби, а решта дві третини бюджетних коштів витрачалася на зарплати педагогів, яка була мізерною і не забезпечувала їхніх соціально-побутових потреб. Ставки педагогів були не лише низькими за розмірами, але і відрізнялися як в окремих губерніях, так і в межах однієї і тієї ж губернії. Так, зарплата сільського учителя Харківської губернії становила 30 крб., Донецької – 24 крб., Одеської – 20 крб., Волинської – 18 крб., Чернігівської – 15 крб., Катеринославської – 14 крб., Подільської – 13 крб., Київської та Полтавської – по 12 крб. (Храмов, 1924, Народное образование, с. 5-6). Тому педагоги вимушені були шукати додаткового заробітку на стороні.

Установлений кошторис доходної частини для фінансування освіти виконувався лише на дві третини, тому школа, педагоги, учні не отримували належного забезпечення. Значна частина дітей селян, які були основними платниками податку, залишалася поза школою через нестачу як належного фінансування, так і закладів освіти.

1924/25 господарський рік виявився останнім роком функціонування губернських бюджетів в УСРР, тому що у серпні 1925 р. губернії були ліквідовані. Бюджети губерній на означений рік формувалися на основі циркуляру «Про порядок складання кошторису місцевих доходів і видатків на 1924–25 бюджетний рік», надісланого губвиконкомом Наркомфінансом УСРР

10 червня 1924 р. (Финансовый бюллетень, 1924, № 44, с. 28-29) та постанови Раднаркому УСРР від 28 серпня 1924 р. «Про встановлення обсягів окремих бюджетних одиниць місцевого бюджету на 1924–25 рік», яка містила конкретний перелік їх доходів і видатків (Финансовый бюллетень, 1924, с. 28). На цей час уже була створена система місцевих бюджетів – округових, міських, районних, які мали окремі кошториси доходів і видатків. У постанові Раднаркому УСРР від 28 серпня 1924 р визначалася детальна їх регламентація за конкретними бюджетними одиницями, що свідчило про функціональну самостійність кожної з них, раціоналізацію бюджетних відносин і поступове виокремлення інституційного статусу місцевих бюджетів. Якщо установи перебували в містах губерньського та округового підпорядкування, то значна частина видатків припадала на міські бюджети, тобто діяв територіально-функціональний принцип бюджетного забезпечення. Однак тільки губерньським бюджетам дозволялося створення субвенційного та резервного фондів із цільовим призначенням для погашення дефіциту бюджету округ із недостатнім розвитком торгівлі та промисловості, ліквідації наслідків стихійного лиха тощо. Субвенції для губерній у формі дольової участі держави у видатках місцевих рад на окремі громадські потреби (утримання педагогічного персоналу трудових шкіл тощо) Наркомфін УСРР запровадив 14 серпня 1924 р. (Местные финансы, 1924, с. 33).

Реально до ліквідації губерній округові бюджети існували як складові частини губерньського бюджету, перебували під його опікою і не мали яскраво вираженого самостійного статусу. Вони набули статусу самодіяльних у вересні 1925 р., після завершення адміністративно-територіальної реформи в УСРР.

Доходи губерньських бюджетів у 1925/25 господарському році становили близько 170 млн крб., а видатки – 171 млн крб. (Храмов, 1925, Итоги исполнения, с. 3). Дефіцит, який був незначним, покривався коштом центру. За три бюджетних квартали 1924/25 р. губерньські річні кошториси були виконані на 82% з доходів і на 75% із видатків, частина яких безпосередньо стосувалася соціально-культурної та економічної галузей – будівництва доріг та мостів губерньського сполучення, розвитку місцевої промисловості, системи народної освіти, соціального забезпечення тощо (Храмов, 1925, Итоги исполнения, с. 5). Загалом видатки на адміністративно-управлінські потреби становили 99% запланованих обсягів, на освіту – 77%, на медицину – 73%, на соціальне забезпечення – 68%, на сільське господарство – 67% і на шляхове будівництво – 59% (Храмов, 1925, Итоги исполнения, с. 6). При цьому видатки трьох губерній (Київської, Одеської, Харківської) становили майже половину загальногуберньських (ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 3294, арк. 2), тобто справді виявилися «потужними». Так, за перший квартал 1924/25 бюджетного року на Харківщині надійшло 11 млн крб., що дорівнювало річному бюджету Полтавської губернії (Гольдин, Августинович, 1925, с. 19-21).

У зв'язку з поступовим відродженням місцевої та державної промисловості, здійсненням грошової реформи виконання доходів губерньських

бюджетів за три квартали 1924/25 господарського року виявилось загалом успішним. Але бюджетне фінансування закладів освіти, охорони здоров'я, соціально-культурної сфери залишалося явно критичним і далеким від реальних потреб.

Висновки. Отже, губернські бюджети були базовою організаційною формою серед інших місцевих бюджетів УСРР на початку 1920-х рр. Вони існували до серпня 1925 р. і мали відносно самостійний статус, так як головну роль у їх формуванні та подальшому виконанні відігравали губвиконкоми. Перше планування річних губернських бюджетів припало на 1922/23 господарський рік, а в 1922 р. вони існували у вигляді помісячних кошторисів, які не мали через знецінення паперових грошей і глибоку економічну кризу належної дохідної бази. У процесі становлення губернських бюджетів відбувалося формування їх нормативно-правової бази. Для бюджету губерній була притаманна значна частка видатків на соціально-культурну галузь, серед яких лівова доля спрямовувалася на зарплату працівників бюджетної сфери. Загалом бюджетних коштів постійно не вистачало для забезпечення реальних потреб. Маючи досить широку базу об'єктів фінансування, бюджети губерній недостатньо забезпечувалися фінансовими та матеріальними ресурсами. Через зруйновану і не відбудовану економіку вони не могли суттєво збільшувати свої доходи, які залежали від економічного розвитку, стабільності фінансової системи та місцевих податків.

Список використаних джерел і літератури:

- Абуляк, А.** (1928). Местный бюджет в системе советских финансов. *Плановое хозяйство*, 6.
- Антоненко, В. В.** (2016). *Становлення та соціально-економічні основи функціонування міських бюджетів Української СРР* (автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Київ, 17 с.
- Временное положение о местных финансах.* (1923). Москва. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=18326#07327475664502416> (дата звернення: 11.03.2021 р.).
- Гольдин, И. Б. & Августиневич, И. Б.** (1925). Выполнение местного бюджета Харьковщины за 1-й квартал 1924–25 г. *Финансовый бюллетень*, 9.
- Гринштейн, А.** (1923). Местный бюджет на Украине (Итоги и перспективы). *Финансовый вестник*, 9.
- Гринштейн, А.** (1923). Местный бюджет украинских губерний за 1922–23 г. (Перспективы). *Финансовый вестник*, 1.
- Доклад украинского правительства в Президиуме ЦИК СССР. (1924). *Известия*. 11 декабря.
- Киевский местный бюджет. (1922). *Финансовый вестник*, 5–6.
- Местные финансы. (1924). *Финансовый бюллетень*, 40.
- Подгаец, И.** (1923). Бюджет Волыни на 1923–24 г. *Финансовый бюллетень*, 6.
- Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины* (далі – СУ України). (1921). № 20.

- СУ України. (1922), 1.
СУ України. (1922), 3.
СУ України. (1922), 44.
Храмов, В. (1925). Итоги исполнения местного бюджета за 1924–25 год. *Финансовый бюллетень*, 3-4.
Храмов, В. (1924). Народное образование в местном бюджете Украины в 1923/24 году. *Финансовый бюллетень*, 24.
Храмов, В. (1924). О бюджете Киевской и Полтавской губ. *Финансовый бюллетень*, 25.
Храмов, В. (1923). Три бюджета. *Финансовый бюллетень*, 7.
Храмов, В. (1923). Черниговский бюджет. *Финансовый бюллетень*, 3.
Чебрияко, О. В. (2012). Бюджетна система в УСРР 1920-х рр.: організаційно-правові та соціально-економічні основи функціонування. Київ: Ніланд-ЛТД, 438 с.
Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
Центральний державний архів громадських організацій України.

References:

- Abulyak, A.** (1928). Mestnyy byudzhet v sisteme sovetskikh finansov [Local budget in the system of Soviet finance]. *Planovoye khozyaystvo*, 6. [in Russian].
- Antonenko, V. V.** (2016). *Stanovlennya ta sotsial'no-ekonomichni osnovy funktsionuvannya mis'kykh byudzhetiv Ukrayin'skoyi SRR* [The formation and socio-economic bases of functioning of city budgets of the Ukrainian SSR] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv, 17 s. [in Ukrainian].
- Vremennoye polozheniye o mestnykh finansakh* [Interim regulation on local finance]. (1923). Moskva. Retrieved from <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=18326#07327475664502416> [in Russian].
- Gołdin, I. B., Avgustinovich, I. B.** (1925). Vypolneniye mestnogo byudzhetna Khar'kovshchiny za 1-y kvartal 1924–25 g. [The implementation of the local budget of the Kharkiv region for the 1st quarter of 1924-25]. *Finansovyy byulleten'*, 9. [in Russian].
- Grinshteyn, A.** (1923). Mestnyy byudzhet na Ukraine (Itogi i perspektivy) [Local budget in Ukraine (Results and prospects)]. *Finansovyy vestnik*, 9. [in Russian].
- Grinshteyn, A.** (1923). Mestnyy byudzhet ukrainskikh guberniy za 1922–23 g. (Perspektivy) [Local budget of the Ukrainian provinces for 1922-1923 (Prospects)]. *Finansovyy vestnik*, 1. [in Russian].
- Doklad ukrainskogo pravitel'stva v Prezidiume TSIK SSSR [The report of the Ukrainian government to the Presidium of the Central Executive Committee of the USSR]. (1924). *Izvestiya*. 11 dekabrya. [in Russian].
- Kiyevskiy mestnyy byudzhet [Kyiv local budget]. (1922). *Finansovyy vestnik*, 5–6. [in Russian].
- Mestnyye finansy [Local finance]. (1924). *Finansovyy byuletен'*, 40. [in Russian].
- Podgayets, I.** (1923). Byudzhet Volyni na 1923–24 g. [Volhynia budget for 1923-24]. *Finansovyy byulleten'*, 6. [in Russian].
- Sobraniye uzakonenyi i rasporyazheniy raboche-krest'yanskogo pravitel'stva Ukrainy* [The collection of legalizations and orders of the Workers' and Peasants' government of Ukraine] (dalі – SU Ukrainy). (1921), 20. [in Russian].
- SU Ukrainy. (1922), 1. [in Russian].
SU Ukrainy. (1922), 3. [in Russian].

SU Ukrainy. (1922), 44. [in Russian].

Khramov, V. (1925). Itogi ispolneniya mestnogo byudzheta za 1924–25 god [The results of the execution of the local budget for 1924–25]. *Finansovyy byulleten'*, 3-4. [in Russian].

Khramov, V. (1924). Narodnoye obrazovaniye v mestnom byudzhete Ukrainy v 1923/24 godu [Public education in the local budget of Ukraine in 1923–24]. *Finansovyy byulleten'*, 24. [in Russian].

Khramov, V. (1924). O byudzhete Kiyevskoy i Poltavskoy gub. [On the budgets of Kyivska and Poltavka provinces]. *Finansovyy byulleten'*, 25. [in Russian].

Khramov, V. (1923). Tri byudzheta [The three budgets]. *Finansovyy byulleten'*, 7. [in Russian].

Khramov, V. (1923). Chernigovskiy byudzheth [Chernihiv budget]. *Finansovyy byulleten'*, 3. [in Russian].

Cheberyako, O. V. (2012). *Byudzhethna sistema v USRR 1920-kh rr.: orhanizatsiynopravovi ta sotsial'no-ekonomichni osnovy funktsionuvannya* [The budget system in the USSR in the 1920s: organizational, legal and socio-economic foundations of functioning]. Kyiv: Niland-LTD, 438 s. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlyady ta upravlinnia Ukraine [Central State Archives of Supreme Bodies and Government of Ukraine]. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskych organizatsiy Ukraine [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine.]. [in Ukrainian].

Отримано: 20.05.2021

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-32.203-221

УДК 908+332:338.2(477.6)«1920/1930»

БОГУНЕНКО Валерій – аспірант кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет», вул. В. Першина, 24, м. Бахмут, Донецька обл., індекс 84500, Україна (bogunenkovalery@gmail.com)

ORCID 0000-0002-0054-9373

BOHUNENKO Valerii – PhD-student of the Department of Domestic and Foreign History of the Horlivka Institute of Foreign Languages of the State Higher Educational Institution “Donbas State Pedagogical University”, 24, V. Pershyna Street, Bakhmut, index 84500, Donetsk Oblast, Ukraine (bogunenkovalery@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Богуненко, В. (2021). Утвердження галузевої специфіки монопрофільних міст Донбасу в економіко-стратегічних умовах 1920-1930-х рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки, (32), 203-221.*

УТВЕРДЖЕННЯ ГАЛУЗЕВОЇ СПЕЦИФІКИ МОНОПРОФІЛЬНИХ МІСТ ДОНБАСУ В ЕКОНОМІКО- СТРАТЕГІЧНИХ УМОВАХ 1920-1930-х рр.

Анотація. *Мета дослідження* – визначити економіко-стратегічні умови та оцінити головні наслідки утвердження галузевої специфіки міст Донбасу з вузькою економічною базою в 1920-1930-х рр. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, цілісності та системності; застосовуються методи: ретроспективний, проблемно-хронологічний, історико-генетичний та історико-типологічний. **Наукова новизна** полягає в спробі узагальнити наявні в науковій літературі, а також виявлені у джерелах дані щодо владної стратегії розвитку вузькогалузевого виробництва містоутворюючого значення в Донбасі у 1920-1930-ті рр., а також у розробці профільно-господарської систематики монопрофільних міст. **Висновки.** Державна економічна стратегія у досліджуваний період визначила швидке формування у Донбасі широкої мережі монопрофільних міст та утвердження їх галузевої специфіки. Виразні тенденції монопрофільзації промислових поселень містили урбаністичні процеси у регіоні вже на етапі «відновлення та реконструкції» господарства. Передусім це пов'язувалося з реалізацією плану ГОЕЛРО, спрямованого на модернізацію країни на основі її електрифікації. У той час бачення центральною владою економічної ролі Донбасу було пов'язане передусім із розвитком вугільної галузі. На початку 1920-х рр. мало місце намагання регіональної партійної еліти заперечувати перспективність для економіки Донбасу «диктатури вугілля», проте спроби їй протидіяти виявилися неуспішними. Внаслідок цього, до середини 1920-х рр. у регіоні сформувалися шістнадцять ареалів монопрофільного урбогенезу навколо вузьких підприємств, а також вісім – навколо об'єктів інших важкопромислових галузей – залізничної, вогнетривкої, хімічної та будівельної. З другої половини 1920-х рр., на етапі форсованої індустріалізації, промислово-урбаністичні процеси в Донбасі визначали стратегічні пріоритети: розвитку важкопромислових галузей, спеціалізації основних економічних районів та наближення виробництва до джерел сировини. Центром ухвалення системно-господарських рішень щодо Донбасу, що закріплювали тенденції жорсткої промислової монопрофільзації поселень, залишалось центральне партійне керівництво; республіканські партійні органи не мали суттєвого впливу на ці процеси. Масштаби розвитку важкої промисловості Донбасу обумовили в цей час стрімке зростання кількості ареалів урбогенезу та масову появу тут монопрофільних поселень зі статусом міста. З середини 1920-х і до кінця 1930-х рр. загальна кількість міст у регіоні зростає з дев'яти до п'ятдесяти трьох; 3/5 міст мали монопрофільний, майже всі – важкопромисловий характер. Містоутворюючими об'єктами 2/3 таких міст стали об'єкти вугільної промисловості; суттєвою була також містоутворююча роль залізничної галузі. Решта монопрофільних міст у регіоні в цей час виникли завдяки діяльності об'єктів енергетичної, вогнетривкої, хімічної, будівельної, склоробної, а також харчової галузей. Різке зростання кількості монопрофільних міст у 1920-1930-ті рр. у регіоні, та їх галузева належність стали наслідком екстенсивних методів господарювання. Для сучасної України питання подальшого розвитку та навіть існування великої кількості цих міст є викликом стратегічного характеру. Так, значної кількості капіталовкладень потребує оновлення промислово-економічної бази поселень, створення робочих місць. У той же час не можна виключати необхідності масових переселень значної кількості мешканців таких промислово-урбаністичних утворень, у зв'язку з економічною недоцільністю їх функціонування.

Ключові слова: Донбас, монопрофільні міста, галузева специфіка, економіко-стратегічні умови.

APPROVAL OF INDUSTRIAL SPECIFICITY OF MONOPROFILE CITIES OF DONBAS IN ECONOMIC AND STRATEGIC CONDITIONS OF THE 1920-1930

Abstract. *The purpose of the study* – to determine the economic and strategic conditions and assess the main consequences of the sectoral specificity of the cities of Donbas with a narrow economic base in the 1920-1930's. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity, integrity and systematics; the following methods are used: retrospective, problem-chronological, historical-genetic, historical-typological. **The novelty of the study** is an attempt to summarize the data available in the scientific literature, as well as found in the sources on the power strategy for the development of narrow industry production of city-forming importance in Donbas in the 1920-1930s, as well as the development of profile and economic taxonomy of mono-cities. **Conclusions.** During the period of the research, the state economic strategy determined the rapid formation of a wide network of mono-profile cities in Donbas and the establishment of their sectoral specifics. Distinct tendencies of monoprofiling of industrial settlements contained urban processes in the region already at the stage of "restoration and reconstruction" of the economy. This was primarily due to the implementation of the GOELRO plan, aimed at modernizing the country on the basis of its electrification. At that time, the central government's vision of the economic role of Donbas was primarily related to the development of the coal industry. In the early 1920s, there were attempts by the regional party elite to deny the prospects for the Donbas economy of a "coal dictatorship," yet the attempts to counter it were unsuccessful. As a result, by the mid-1920s, the region had formed sixteen areas of mono-profile urbogenesis around coal mines, as well as eight around other heavy industries, such as railways, refractories, chemicals, and construction. From the second half of the 1920s, at the stage of forced industrialization, industrial and urban processes in Donbas determined strategic priorities: the development of heavy industries, specialization of major economic areas and the approach of production to sources of raw materials. The central party leadership remained the centre of systemic and economic decisions regarding Donbas, which consolidated the tendencies of rigid industrial monoprofiling of settlements; republican party bodies did not have a significant influence on these processes. The scale of development of heavy industry in Donbas at this time led to a rapid increase in the number of areas of urbogenesis and the mass emergence of mono-profile settlements with the status of the city. From the mid-1920s to the late 1930s, the total number of cities in the region increased from nine to fifty-three; 3/5 of the cities had a mono-profile, almost all – heavy industry. City-forming objects of 2/3 of such cities became objects of the coal industry; the city-forming role of the railway industry was also significant. The rest of the mono-profile cities in the region at this time arose due to the activities of energy, refractory, chemical, construction, glass, and food industries. The sharp increase in the number of mono-profile cities in the 1920s and 1930s in the region, and their sectoral affiliation, were the result of extensive management methods. For modern Ukraine, the issue of further development and even the existence of a large number of these cities is a strategic challenge. Thus, a significant amount of investment requires updating the industrial and economic base of settlements, job creation. At the same time, the need for mass relocations of a significant number of residents of such industrial and urban formations, due to the economic inexpediency of their operation, cannot be ruled out.

Key words: *Donbas, mono-profile cities, branch specifics, economic and strategic conditions.*

Постановка проблеми. Поселенська структура Донбасу (у варіанті його визначення як економіко-соціокультурної цілісності в межах Донецької та Луганської областей) містить велику мережу міст із вузькою економіко-господарською базою, переважно – залежних від діяльності підприємств однієї або кількох суміжних галузей. У науковій літературі подібні урбаністичні утворення позначаються як «промислові мономіста», «монофункціональні» міста, «моноіндустріальні», «монопрофільні» та ін. (Куліков, Склякіна, 2018; Kuzmenko, Soldak, 2010; Моисеева, Майбуров, 2011); категорія «монопрофільне місто» при цьому найбільш об'ємна за змістом. Нині з 89 (Адміністративно-територіальний устрій України) міст Донбасу 70 мають ознаки монопрофільності; більшість із них (42 міста) пов'язані з вуглевидобувною галуззю; решта – із залізничною, хімічною, енергетичною, вогнетривкою та ін. 68 із цих населених пунктів (в яких мешкає біля чверті населення регіону) отримали міський статус у період існування СРСР, значна частина – в 1920-1930-ті рр. (Промислові мономіста). Перспективи їх подальшого розвитку залежать від функціонування містоутворюючих підприємств. Нині більшість із цих поселень підходять під визначення «shrinking cities – убуваючих міст», причому проблеми соціально-економічного характеру пов'язані з промислово-галузевою специфікою (Циркулярна смарт-спеціалізація, с. 60-69).

Дослідження зазначеного історико-урбаністичного феномену є важливим, відтак, через його комплексну промислово-економічну та соціально-культурну значущість для життя регіону, що в останні роки загострилася у контексті військово-політичних подій на Сході України. Так, одним із завдань затвердженої урядом у 2020 р. «Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 рр.» є протидія розгортанню комплексу кризових явищ, пов'язаних із занепадом «профільних галузей спеціалізації» в монофункціональних містах, серед яких – екологічні проблеми, ріст безробіття, депопуляція (Державна стратегія..., 2020). Дотримання цієї стратегії, її ефективне впровадження передбачає розуміння політико-стратегічних умов утвердження галузевої спеціалізації монопрофільних міст Донбасу у зазначений період.

Аналіз джерел та останні дослідження. Історіографію питання можна поділити на декілька блоків. До першого належать роботи, в яких розглядається феномен міст Донбасу з вузькою економічною базою в регіоналістичній та історико-урбаністичній парадигмі. Їх авторами є Л. Кузьменко, М. Солдак (Kuzmenko, Soldak, 2010), В. Куліков, І. Склякіна (Куліков, 2017; Куліков, Склякіна, 2018) та ін. У цих працях визначаються критерії «мономіст», ореслюється господарська та соціальна проблематика їх функціонування.

До другого блоку доцільно віднести дослідження структурно-поселенських трансформацій регіону та його економіко-промислової історії, де,

зокрема, висвітлюються політико-стратегічні, владно-організаційні та інші чинники формування міст, містоутворюючих підприємств. Серед їх авторів – С. Кульчицький (Кульчицький, 2015), Ю. Ніколаєць (Ніколаєць, 2012), А. Міхненко (Міхненко, 2000), І. Сапицька (Сапицкая, 2009) та ін. Важливими для вивчення обраної проблематики також є роботи узагальнюючого характеру з історії Донбасу, авторами котрих є В. Смолій, С. Кульчицький, Л. Якубова (Смолій, Кульчицький, Якубова, 2016) та ін.

Мета статті – простежити економіко-стратегічні умови та оцінити головні наслідки утвердження галузевої специфіки міст Донбасу з вузькою економічною базою в 1920-1930-х рр.

Виклад основного матеріалу. На початку економіко-господарських трансформацій доби СРСР Донбас був собою старопромисловим регіоном з виразною галузевою специфікою. На межі XIX-XX ст. головними індустріальними галузями промисловості регіону були вугільна, залізнична, металургійна та металообробна; також суттєвим був розвиток хімічної, будівельної та інших галузей (История рабочих Донбасса, с. 68-73). Разом із тим, наслідком промислового урбогенезу в регіоні не стало швидке формування міст, які впевнено можна віднести до монопрофільних: наприклад, Юзівка, що вже у 1917 р. отримала міський статус, була центром не тільки вугільного, металургійного, вогнетривкого, але й машинобудівного виробництва; також тут діяли численні підприємства харчової і легкої промисловості (Історія міст і сіл. Донецька область, 1970, с. 80-81).

Характер промислово-урбаністичного розвитку регіону змінився після встановлення влади більшовиків; ці зміни були обумовлені, насамперед, економіко-стратегічними факторами. Так, за марксистською доктриною, реалізація комуністичного проекту передбачала високий стан розвитку матеріально-технічної та технологічної бази нового суспільства в умовах скасування приватної власності (Энгельс, 1955, с. 334-335). Швидка модернізація країни засобами централізованого планового господарювання ставала основним завданням нової влади, оскільки необхідно було в міжнародному масштабі довести доцільність соціалістичних перетворень на території колишньої Російської імперії, ефективність нової соціально-економічної системи. При цьому положення щодо переваг «радянської державності» мало бути доведеним «за будь-яку ціну», в умовах «обслуговування економікою політики» (Слоін, Санчес-Сібоні). У свою чергу, економічне відставання погрозувало не лише дискредитацією самої ідеї соціалістичного будівництва, а й перетворювало перспективу загибелі молодій державі в цілковиту реальність; через це важливою складовою міжнародної ідеологічної та економічної конкуренції було забезпечення високої обороноздатності. Так, за словами В. Леніна, датованими вереснем 1917 р., «у сучасній війні... економічна організація має вирішальне значення»; як найголовніші ресурси називалися «хліб, вугілля, нафта, залізо» (Ленин, Из статьи, с. 10).

Саме використання вугілля в якості основного енергоносія визначало найголовніше економічне бачення владою Донбасу, починаючи від часів «воєнного комунізму», та вплинуло на подальший характер промислового урбогенезу. Так, постановою Ради праці та оборони від 23 квітня 1920 р. вугілля зачислялося до «військового майна»; стратегічне значення цього документу для розвитку Донбасу підкреслювали пізніше радянські історики (Арамбальк, Максимов, 1970, с. 51-53). Центральне правління кам'яновугільної промисловості Донбасу працювало під гаслом «диктатури вугілля» (Солдатенко, 2010, с. 311).

Утім, абсолютна однозначність думок з цього питання була відсутня. Зокрема, важливі дані про наявність розбіжностей, на початку етапу «відновлення господарства», між центральним та республіканським партійним керівництвом, з одного боку, та регіональною партійною верхівкою, з іншого, щодо довгострокового планування промислово-галузевого розвитку Донбасу містяться у листі Г. Орджонікідзе в Політбюро від 2 січня 1922 р. Так, у звіті щодо результатів його спілкування з «донецькими товаришами» під час проведення партійних зібрань у Харкові, Бахмуті, Луганську, Дебальцевому, Кадіївці, Єнакієвому, Юзівці Г. Орджонікідзе свідчив, що місцеві партійні кола наголошували на недопущенні перетворення Донбасу виключно на паливно-металургійний регіон; він наводив вислів голови Донецького губвиконкому М. Рухимовича: «диктатура вугілля зводить усе нанівець». Згідно з даними цього листа, представники місцевої більшовицької еліти вимагали побудови тут підприємств широкого галузевого «діапазону», що, безумовно, посилює значення Донбасу в економіко-господарській системі УСРР, сприяючи створенню повних виробничих циклів у її межах. Натомість Г. Орджонікідзе, говорячи про здійснення «переходу партійних організацій на виробничі рейки», та визнаючи необхідність «гнучкості» у роботі з однопартійцями, критикував позицію «донецьких товаришів», характеризуючи її як «місництво». Він стверджував, що Донбас є «головною вугільно-паливною базою» країни, а також важливим центром металургійної та хімічної промисловості. При цьому, говорячи про революційну «зухвалість сміливців», спрямовану на розвиток у загальносоюзному масштабі «основ нашої промисловості, тисячами ниток переплетених між собою», він висловлював думку щодо доцільності відновлення у регіоні передусім дрібних шахт, задля отримання палива якнайшвидше (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 982, арк. 1а, 1а зв.).

Прагнення місцевої партійної еліти забезпечити більшу господарську «суб'єктність» регіону через розвиток тут багатогалузевого господарства в цей час не мали успіху; надалі в регіоні реалізовувалася стратегія центру. Так, поглиблення важкопромислової профілізації регіону визначали положення В. Леніна 1922 р. про пріоритет «врятування важкої промисловості», без чого «неможливо побудувати ніякої промисловості», та доведеться «загинути як самостійна країна» (Ленин, Пять лет российской революции, с. 187).

При цьому «підняття Донбасу» замислювалося ним як одне з головних урядових завдань (Ленин, Всеукраїнському съезду, с. 194).

«Місництво донецьких товаришів» було швидко подолано. Вже з офіційних документів того часу можна дізнатись про цілком суголосьну позицію партійного керівництва українських регіонів. Так, у «Витягу про стан промисловості з протоколів засідань бюро губкомів КП(б)У» (1922 р.), надісланому до центрального партійного керівництва УСРР, містилося твердження про те, що саме «важка індустрія (метал та мінеральне паливо) є основою і політичної, і економічної диктатури пролетаріату»; визнавалося, що в найближчі роки у республіці «основним осередком важкої індустрії стане Донбас, із його мінеральним паливом та металургією»; наголошувалося, що «при вирішенні питань відновлення важкої індустрії її вихідним пунктом слід обрати індустрію Донбасу» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1000, арк. 46).

Відповідно до стратегії соціалістичного будівництва організація процесів відновлення господарства здійснювалася у форматі планового господарювання. При цьому за часів «воєнного комунізму» та перших років нової економічної політики, коли відбувалося відновлення найважливіших індустріальних потужностей довоєнної доби, господарське планування було здебільшого оперативним. За свідченням В. Куйбишева, від планування, «які підприємства пустити в хід, в якій послідовності», Держплан на початку 1920-х рр. тільки починав переходити до складання річних планів, а пізніше – перспективних (Куйбишев, 1988; Десять лет Госплана, с. 179). Рішення щодо розвитку промисловості регіону з початку 1920-х рр. були важливою складовою плану ГОЕЛРО – першої спроби довгострокового планування (до десяти років) економіко-господарської модернізації «країни Рад» через здійснення якісного «стрибка» у сфері електроенергетики (Веселова, 2004, с. 134).

У першій половині – середині 1920-х рр. важливим чинником динаміки промислово-урбанізаційних процесів у регіоні, крім сировинної, була наявна з дореволюційного часу технічна база націоналізованих підприємств, як у монопрофільних – Дебальцевому, Амвросіївці та ін., так і в багатопрофільних поселеннях – Бахмуті, Костянтинівці та ін. Масштабне розширення вузькогалузевого виробництва в Донбасі, швидке освоєння його природних ресурсів уможлилювали наявність тут міцної виробничої бази, контингенту кадрових робітників, перспектив залучення для розширення виробництва великих мас нових працівників. Разом із тим розвиток паливного господарства як «базового» для плану ГОЕЛРО не пов'язувався з його інтенсифікацією: оновити технічну базу промисловості передбачалося пізніше, вже на основі електрифікації (Ленин, Из «первоначального наброска», с. 70). Показово, що економічне значення УСРР у загальносоюзному контексті середини 1920-х рр. голова РНК республіки В. Чубар бачив, насамперед, у постачанні, крім сільськогосподарської продукції, дешевої енергії для промисловості (Єфіменко, 2005, с. 119). Це відповідало магістральній стратегічній лінії партійно-урядового центру щодо Донбасу як головного вугільного ре-

гіону країни; водночас «дешевою енергією» в тогочасних технічних умовах можна було забезпечити промисловість тільки шляхом екстенсивного розвитку вугільної галузі.

Це не могло не викликати збільшення кількості монопрофільних поселень регіону. Так, у середині 1920-х рр. навколо підприємств вугільної галузі йшло формування 16 майбутніх міст: Артемово, Дзержинськ, Новоекономічне, Сніжне, Чистякове, Шахтарськ, Юнокомунарівськ, Артемівськ (Ворошиловградської обл.), Бокове-Антрацит, Гірське, Золоте, Краснодон, Красний Луч, Первомайськ, Перевальськ, Ровеньки (Промислові мономіста...). Роль безальтернативної економічної основи двох поселень (Красногорівка та Часів Яр) тоді підтвердили вогнетривкі підприємства; ще для чотирьох (Дебальцеве, Рубіжне, Амвросіївка, Пролетарськ) – об'єкти залізничної, хімічної, будівельної та склоробної галузей (Історія міст і сіл. Луганська область, 1968, с. 465; Промислові мономіста).

Містоутворюючого характеру в цей час у регіоні набули й новозбудовані виробничі потужності енергетичної галузі – першої в УСРР Штерівської ГРЕС. У цьому об'єкті символічно втілювався на Донбасі план ГОЕЛРО; у зв'язку з будівництвом електростанції у 1923 р. було засноване селище будівельників станції та енергетиків Штергрес – майбутнє м. Міусинськ (Історія міст і сіл. Луганська область, 1968, с. 406-407; Промислові мономіста).

Окреме місце посідають майбутні міста монопрофільного характеру, що зростали завдяки діяльності об'єктів харчової промисловості. Так, до цього часу відноситься утвердження більш типової для урбогенезу Харківщини сільськогосподарської бази Сватового (Історія міст і сіл. Луганська область, 1968, с. 711-712). У свою чергу, профіль майбутнього Карло-Лібкхнеховська визначив характерний для Донбасу природно-геологічний чинник – наявність унікального соляного родовища; відновлення соляних шахт уже на початку 1920-х рр., подальше будівництво нових стало тут виключним містоутворюючим чинником (Історія міст і сіл... Донецька область, 1970, с. 172-173).

Характер промислово-урбанізаційних процесів у регіоні був тісно пов'язаний з організованою трудовою міграцією (Ніколаєць, 2012, с. 89-90); в той же час для набуття поселенням міського статусу господарських та кількісно-демографічних показників було недостатньо: відповідно до затвердженої постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 16 квітня 1924 р. «Інструкції про порядок віднесення залюднених пунктів до розряду міських або сільських поселень», та постановою ВУЦВК від 28 жовтня 1925 р. враховувався також стан соціальної інфраструктури (Андрощук, 2006, с. 134). Можна констатувати, що за наступними етапами «відновлення і реконструкції» якісних змін у співвідношенні багатопрофільних та монопрофільних міст у регіоні ще не відбулося: з дев'яти міст у регіоні (Артемівськ, Дмитріївськ, Єнакієве, Красний Луч, Маріуполь, Луганськ, Старобільськ, Слов'янськ, Сталін стійкий монопрофільний характер мав тільки Красний Луч (колишня Криндачівка), що отримав статус міста у 1926 р. (Історія міст і сіл. Луганська обл., 1968, с. 392; Промислові мономіста).

Наступний етап досліджуваного процесу був пов'язаний із форсованою індустріалізацією «країни Рад» із кінця 1920-х рр., що здійснювалася, за словами лідера ВКП(б) Й. Сталіна, з метою «наздогнати та обігнати» капіталістичні країни в техніко-економічному відношенні, та створити «промислову базу для оборони» (Сталин, 1949, с. 248). Спроможність виробляти в країні всі види продукції при цьому ставилася в залежність від наявності техніко-технологічної бази промисловості. На її швидке створення була спрямована партійно-урядова стратегія масштабного розширення важкопромислового виробництва (енергетики, металургії, машинобудування тощо), наближено до джерел сировини (Горинев, Дощенко, 1991, с. 174-175).

Положення про пріоритетний розвиток індустрії групи «А» (важкої промисловості) трансливалося у багатьох партійних документах. Так, на XIV з'їзді партії, за проголошенням курсу на індустріалізацію, декларувалася необхідність «оптимального співвідношення» розвитку легкої та важкої промисловості, з виділенням як першочергового «виробництва засобів виробництва» (О директивах, с. 277-278). На початку 1930-х рр. голова Держплану СРСР В. Куйбишев стверджував, що співвідношення між важкою та легкою промисловістю є головним показником розвитку будь-якої країни, оскільки в економіці, де один «ланцюжок тягнеться за іншим... за важкою індустрією тягнеться легка» (Куйбишев, Об организации планирования, с. 205). Відтак, у старопромисловому Донбасі з його сировинною базою подальший прискорений розвиток важкої промисловості набував виключного урбанізаційного значення (Алфьоров, 2010, с. 75-77).

Подальше поглиблення галузевої специфіки монопрофільних міст регіону, а також розширення їх мережі було пов'язане з вугільною промисловістю, будівництвом нових вугільних об'єктів, що ставали містоутворюючими. При цьому стратегічна необхідність швидкого збільшення вуглевидобутку у регіоні визначалася на рівні центрального партійного керівництва, за яким було «остаточне слово» при затвердженні та змінах п'ятирічних планів (Удод, 2004, с. 392). Так, ухвалення постанови ЦК ВКП(б) від 17 січня 1929 р. «Про завдання вугільної промисловості Донбасу» було викликано незадовільним рівнем забезпечення паливом промисловості при зростаючому темпі індустріалізаційних процесів. У ній визначалося загальносоюзне значення роботи «вугільного Донбасу»; від її успішності ставилося в залежність «вирішення основних завдань індустріалізації». Через те, що «старий Донбас» був «основним постачальником мінерального палива для промисловості та транспорту, коксу для металургії та хімічної промисловості», нагальними завданнями його промислового розвитку визнавалися «прискорення темпів будівництва нових шахт», а також реконструкція найбільших шахт, збільшення електроенергетичної бази регіону (Постановление ЦК ВКП(б), с. 402-404). Це програмувало масштабний урбогенез навколо вугільних підприємств Донбасу.

Новий поштовх розвитку головної промислової основи урбанізації регіону пов'язаний зі зверненням РНК СРСР, ЦК ВКП(б) та ВРНГ СРСР від

7 липня 1931 р. «Щодо завдань вугільної промисловості Донбасу». У цьому документі висувалися нові вимоги зростання видобутку вугілля в регіоні (на той час його план складав 56 млн т); виконання плану пов'язувалося передусім із технологічним вдосконаленням видобутку, з метою досягти 50-відсоткової механізації до 1933 р. (Обращение СНК СССР, с. 327). За доби форсованої індустріалізації в регіоні будувалися переважно малі і середні шахти (Смолій, Кульчицький, Якубова, 2016, с. 109). У роки першої п'ятирічки до ладу стало 53 нові шахти, у другій – були засновані 40 шахт (у загальному підсумку при цьому враховано російський комбінат «Ростоввугілля»). Ці підприємства були вже обладнані на тогочасному передовому технічному рівні (Кульчицький, 2015, с. 217). У постанові РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 8 квітня 1933 р. «Про роботу вугільної промисловості Донбасу» відзначалося, що близько половини вуглевидобутку залежало тут від роботи найбільших 72 шахт (Постановление СНК СССР, с. 44). Розширення виробництва, пуск у дію нових потужних вугільних підприємств закріпив у цей час магістральний напрямок промислово-урбанізаційних процесів у регіоні.

Стратегічне владне бачення розвитку економічної основи урбанізації Донбасу на початку другої «п'ятирічки» розкривають положення резолюції XVII з'їзду ВКП(б) щодо «подальшого росту старих промислових районів СРСР», пов'язаних насамперед із будівництвом об'єктів «виробництва засобів виробництва», «наближення промисловості до джерел сировини» та поглиблення «спеціалізації основних районів» (О втором пятилетнем плане, с. 119). У цих умовах у регіоні планувався поглиблений розвиток тих самих галузей, що і в попередні роки, насамперед – вугільної. Введення в дію в країні сотень потужних підприємств енергетичної, металургійної, машинобудівної та інших галузей гостро вимагало палива, тож було розгорнуто велике шахтне будівництво: тільки у другій «п'ятирічці» було заплановано ввести в експлуатацію 178 нових шахт потужністю 143 млн т видобутку вугілля (О втором пятилетнем плане, с. 116)

Крім реконструкції багатьох вугільних копалень, заснованих у дореволюційну добу, посилювало містоутворюючі процеси заснування нових підприємств вугільної галузі (переважно копалень, а також збагачувальних фабрик) поруч зі старими, наприклад – потужної шахти «Зоря» біля селища Сніжного, шахти №25 у селищі ім. Паризької Комуні (нині – м. Перевальськ), Центральної збагачувальної фабрики в селищі Катик (майбутній Шахтарськ), та ін. (Гірничий енциклопедичний словник, т. 3, 2004, с. 595; Історія міст і сіл. Луганська область, 1968, с. 641). Завдяки потужним шахтам, заснованим на нових місцях, почали формуватися майбутні монопрофільні міста: Гірник, Гірське, Добропілля, Золоте, Зоринськ, Моспине, Новий Донбас, Новодружеськ. Вугілля, що видобувалося на цих шахтах, використовувалося як для виробництва коксу, так і на ТЕС (Історія міст і сіл. Донецька область, 1970; Історія міст і сіл. Луганська область, 1968).

Також у цей час більш суттєвого містоутворюючого значення набували важкоіндустріальні об'єкти інших галузей, у тому числі засновані в попередні

часи. Насамперед це стосується залізничних вузлів, розвиток яких, пов'язаний з потребами вугільної та іншої галузей, визначив профіль міст Волновахи, Дебальцевого, Іловайська, Красного Лиману, Ясинуватої. Поряд із вугільною промисловістю, вже за часів перших «п'ятирічок» у регіоні відбулося суттєве розширення стратегічно важливого вогнетривкового виробництва (продукція котрої була необхідною для металургійної, коксохімічної, хімічної, енергетичної галузей), що було основним для Красногорівки та Часового Яру. Крім реконструкції старих підприємств, містоутворюючий характер галузі закріпила в Часовому Ярі побудова в 1929-1934 рр. потужного Новошамотного заводу. Показово, що, за результатами різкого збільшення масштабів вогнетривкового виробництва, одним з центрів якого був Донбас, уряд СРСР відмовився від імпорту вогнетривів уже у 1932 р. (Ітоги виконання, с. 123).

Продовжувало розширюватися у регіоні виробництво на хімічних підприємствах монопрофільних Петровського та Рубіжного; у зв'язку з будівництвом хімічного комбінату в середині 1930-х рр. було засноване селище Лисхімбуд (майбутній Северодонецьк). Детермінантою утворення майбутніх міст Комсомольського, Докучаєвська та Ями (Сіверська) у роки другої «п'ятирічки» стало розширення флюсоделомітного виробництва; Амвросіївки – будівельного, Пролетарського – склоробного, Алмазної – металургійного. Енергетичні об'єкти, що працювали на місцевому паливі, у ці роки, у контексті створення системи енергопостачання «Донбас-Придніпров'я», набули містоутворюючого значення для для Зугресу (де було закінчено будівництво станції), а також для Курахово, де стала до ладу перша черга ДРЕС (Історія міст і сіл. Донецька область, 1970; Історія міст і сіл. Луганська область, 1968).

Варто відзначити, що у регіоні за доби індустріалізації, як і на попередньому етапі, не утворювалися монопрофільні міста навколо підприємств машинобудівної галузі, незважаючи на високу питому вагу продукції машинобудування у регіоні – 20% від його валової промислової продукції (Історія робочих Донбасса, 1981, с. 240). Це можна пояснити тим, що при урядовому плануванні будівництва нових підприємств, за відсутності жорсткої залежності від місцевої сировинної бази, враховувалася можливість використання наявних трудових ресурсів, технічної та соціальної інфраструктури вже існуючих поселень.

Масштаби та характер промислового урбогенезу в роки «перших п'ятирічок» призвели до того, що наприкінці 1930-х рр. у регіоні налічувалося вже 53 населених пункти зі статусом міста, проти 9 у середині 1920-х рр. За наслідками форсованої індустріалізації різко змінилося співвідношення багатопрофільних та монопрофільних міст Донбасу на користь останніх. Кількість багатопрофільних промислових міст порівняно з серединою 1920-х рр. зростає на 14 поселень. У той же час у регіоні існувало вже 31 місто, що мали стійкий монопрофільний характер розвитку, проти одного в середині 1920-х рр. Для переважної більшості з них він був пов'язаний із вугільною промисловістю; також виникли «міста залізничників, хіміків, вогнетривників» та ін. (таблиця 1). Майже вдвічі більшою, порівняно з середи-

ною 1920-х рр., наприкінці 1930-х рр. була кількість ареалів монопромислового урбогенезу: крім 31 міста, сформованого у досліджуваний період, 16 поселень, залежних переважно від підприємств вугільної, а також енергетичної, хімічної, металургійної, вогнетривкої галузей, набули статусу міст у наступні десятиліття (таблиця 2).

Таблиця 1.

Розподіл міст Донбасу за господарським профілем (1920-30-ті рр.)

Категорія міст		Абсолютна кількість		Відносна кількість	
		1926 р.	1939 р.	1926 р.	1939 р.
Багатопрофільні		8	22	89%	41,5%
Монопрофільні	Залежні від об'єктів вугільної галузі	1	18	11%	34%
	-/-/ залізничної галузі	–	5	–	9,4%
	-/-/ вогнетривкої галузі	–	2	–	3,8%
	-/-/ хімічної галузі	–	2	–	3,8%
	-/-/ енергетичної галузі	–	1	–	1,9%
	-/-/ склоробної галузі	–	1	–	1,9%
	-/-/ будівельної галузі	–	1	–	1,9%
	-/-/ харчової галузі	–	1	–	1,9%
-/-/ разом монопрофільних		1	31	11%	58,5%
Усього міст		9	53	100%	100%

Таблиця 2.

Галузева специфіка ареалів монопрофільного урбогенезу Донбасу (1920-30-ті рр.)

Галузь містоутворюючого виробництва	Кількість ареалів монопрофільного урбогенезу до середини 1920-х рр.	Кількість ареалів монопрофільного урбогенезу у другій половині 1920-х – у 1930-х рр.	Кількість ареалів, у яких монопрофільні міста сформувалися у 1920-30-х рр.
Вугільна	16	26	18
Залізнична	1	5	5
Вогнетривка	2	5	2
Енергетична	1	3	1
Хімічна	1	3	2
Металургійна	–	1	–
Будівельна	1	1	1
Склоробна	1	1	1
Харчова	2	2	1
Усього ареалів урбогенезу	25	47	31

Таблиці складено на основі матеріалів видань: Історія міст і сіл. Донецька область, 1970; Історія міст і сіл. Луганська область, 1968; Гірничий енциклопедичний словник, т. 3, 2004.

Висновки. Таким чином, виразні тенденції до оформлення вузькогалузевої специфіки промислових поселень Донбасу містилися урбаністичні процеси у регіоні вже на етапі «відновлення та реконструкції» господарства. Передусім це пов'язувалося з реалізацією плану ГОЕЛРО, спрямованого на модернізацію країни на основі її електрифікації. У той час бачення центральною владою економічної ролі Донбасу як старопромислового регіону було пов'язане передусім із розвитком вугільної галузі. На початку 1920-х рр. мало місце намагання регіональної партійної еліти заперечувати перспективність для економіки Донбасу «диктатури вугілля», проте спроби їй протидіяти виявилися неуспішними. Внаслідок цього, до середини 1920-х рр. у регіоні сформувалися 16 ареалів монопрофільного урбогенезу навколо вугільних підприємств, а також 8 – навколо об'єктів інших важкопромислових галузей – залізничної, вогнетривкої, хімічної та будівельної.

З другої половини 1920-х рр., на етапі форсованої індустріалізації, промислово-урбаністичні процеси в Донбасі визначали стратегічний пріоритети: розвитку важкопромислових галузей, спеціалізації основних економічних районів та наближення виробництва до джерел сировини. Центром ухвалення системно-господарських рішень щодо Донбасу, що закріплювали тенденції жорсткої промислової монопрофілізації поселень, залишалося центральне партійне керівництво; республіканські партійні органи не мали суттєвого впливу на ці процеси. Масштаби розвитку важкої промисловості Донбасу обумовили в цей час стрімке зростання кількості ареалів урбогенезу, появу тут широкої мережі монопрофільних поселень зі статусом міста. З середини 1920-х і до кінця 1930-х рр. загальна кількість міст у регіоні зростає з 9 до 53; 3/5 міст мали монопрофільний, майже всі – важкопромисловий характер. Містоутворюючими об'єктами 2/3 таких міст стали об'єкти вугільної промисловості; суттєвою була також містоутворююча роль залізничної галузі. Решта монопрофільних міст у регіоні в цей час виникли завдяки діяльності об'єктів енергетичної, вогнетривкої, хімічної, будівельної, склоробної, а також харчової галузей.

Різке зростання кількості монопрофільних міст у 1920-30-ті рр. у регіоні, та їх галузева належність стали наслідком екстенсивних методів господарювання. Для сучасної України питання подальшого розвитку та навіть існування великої кількості цих міст є викликом стратегічного характеру. Так, значної кількості капіталовкладень потребує оновлення промислово-економічної бази поселень, створення робочих місць. У той же час не можна виключати необхідності масових переселень значної кількості мешканців таких промислово-урбаністичних утворень, у зв'язку з економічною недоцільністю їх функціонування.

Список використаних джерел і літератури:

Адміністративно-територіальний устрій України за станом на 01.03.2021.
URL: <http://static.rada.gov.ua/zakon/new/NEWSAIT/ADM/zmist.html> (дата звернення: 10.01.2021).

Алфьоров, М. (2010). Політика урбанізації східної України в 1920-1939 роки. *Схід*, 1, 75–79.

Амоші, О. І. (заг. ред.). *Циркулярна смарт-спеціалізація старопромислових шахтарських регіонів України*: монографія. НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Київ, 2020. 196 с. URL: https://iie.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/mono_2020_oblozhka_compressed.pdf (дата звернення: 10.01.2021).

Андрощук, О. В. (2006). Міські поселення в системі територіального устрою УРСР 40-60-х рр. XX ст. *Краєзнавство*, 1-4, 134–140.

Арамбалык, М. В. & Максимов, А. М. (1970). Ленин и Донбасс. *С мандатом Ленина*. Донецк: Донбасс, 13–72.

Білецький, В. С. (ред.). (2004). *Гірничий енциклопедичний словник* (Т. 3). Донецьк: Східний видавничий дім, 752 с.

Веселова, О. М. (2004). ГОЕЛПРО. *Енциклопедія історії України* (Т. 2: Г-Д). Київ: Наукова думка, 134.

Горинев, М. М. & Дощенко, Е. Н. (1991). 30-е годы. *История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства*. Москва: Политиздат, 165–216.

Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027 рр. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-strategiyi-regionalnogo-rozvitku-na-20212027-t50820> (дата звернення: 10.01.2021).

Єфіменко, Г. (2005). Про причини появи «волобуєвщини». *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* (14), 94–136.

История рабочих Донбасса (в 2 т., Т.1). (1981). Киев: Наукова думка, 327 с.

Итоги выполнения первого пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР (1933). Москва-Ленинград: Гос. изд-во «Рационализация и стандартизация», 279 с.

Исторія міст і сіл Української РСР: Донецька область. (1970). Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 992 с.

Исторія міст і сіл Української РСР: Луганська область. (1968). Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 940 с.

Куйбышев, В. В. (1988). Десять лет Госплана. 22 февраля 1931 г. *Избранные произведения (в 2 т., Т. 2. 1929-1934)*. Москва: Политиздат, 178–180.

Куйбышев, В. В. (1988). Об организации планирования. 22 февраля 1931 г. *Избранные произведения (в 2 т., Т. 2. 1929-1934)*. Москва: Политиздат, 191–207.

Куліков, В. О. (2017). Корпоративні міста: визначення, характерні риси, історична доля. *Український історичний журнал*, 1, 41–59.

Куліков, В., Склокіна, І. (ред.). (2018). *Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу*. Львів: ФОП Шумилович, 244 с.

Кульчицький, С. (2015). Структура Донецької промисловості у 1926–1938 рр. *Регіональна історія України*, (9), 215–228.

Ленин, В. И. (1956). Всеукраинскому съезду Советов. *О развитии тяжелой промышленности и электрификации страны*. Москва: Государственное издательство политической литературы, 194.

Ленин, В. И. (1956). Из «первоначального наброска тезисов по аграрному вопросу». *О развитии тяжелой промышленности и электрификации страны*. Москва: Государственное издательство политической литературы, 70–71.

Ленин, В. И. (1956). Из статьи: «Грозящая катастрофа и как с ней бороться». *О развитии тяжелой промышленности и электрификации страны*. Москва: Государственное издательство политической литературы, 6–15.

Ленин, В. И. (1956). Пять лет российской революции и перспективы мировой революции. Доклад на IV конгрессе Коминтерна 13 ноября 1922 г. *О развитии тяжелой промышленности и электрификации страны*. Москва: Государственное издательство политической литературы, 178–193.

Міхненко, А. (2000). Розвиток важкої промисловості та сільського господарства Донбасу у 20-х рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, (5), 128–141.

Моисеева, Е., Майбуров, И. (2011). Социально-экономические проблемы монопрофильных городов и бюджетно-налоговые инструменты развития и стимулирования их развития. *Світ фінансів*, 1, 86–90.

Ніколаєць, Ю. О. (2012). *Поселенська структура населення Донбасу (етнопілітичний аспект динаміки)*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 188 с.

О втором пятилетнем плане развития народного хозяйства СССР / Семнадцатый съезд ВКП(б). 26 января – 10 февраля 1934 г. (1985). *КПСС в решениях и резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986)* (Т. 6. 1933-1937). Москва: Политиздат, 104–124.

О директивах по составлению пятилетнего плана народного хозяйства. (1984). *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986)* (Т. 4. 1926-1986). Москва: Политиздат, 274–293.

Обращение СНК СССР, ЦК ВКП(б) и ВСНХ СССР о задачах угольной промышленности Донбасса. 7 июля 1931 г. (1984). *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986)* (Т. 5. 1926-1929). Москва: Политиздат, 327–337.

Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) о работе угольной промышленности Донбасса. 8 апреля 1933 г. (1985). *КПСС в решениях и резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986)* (Т. 6. 1933-1937). Москва: Политиздат, 39–44.

Постановление ЦК ВКП(б) «О задачах угольной промышленности Донбасса». 17 января 1929 г. (1984). *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК* (Т. 4. 1926-1929). Москва: Политиздат, 402–405.

Промислові мономіста Донеччини та Луганщини. URL: <http://www.historians.in.ua/images/sampled/2018/03/monomista-table.pdf> (дата звернення: 29.01.2021).

Сапицкая, И. К. (2009). Формирование жизненного цикла угольной промышленности Донбасса. *Економіка промисловості*, 3, 45–52.

Слоїн, Е. & Санчес-Сібоні, О. *Економіка та влада в Радянському Союзі: 1917-1939*. URL: <https://commons.com.ua/uk/ekonomika-i-vlada-u-radyanskomu-soyuzi-1917-1939/> (дата звернення: 08.01.2021).

Смолій, В., Кульчицький, С. & Якубова, Л. (2016). *Донбас і Крим в економічній, суспільно-політичній та етнокультурній просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (Аналітична доповідь)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 616 с.

Солдатенко, В. Ф. (2010). *Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки* (в 4 т., Т. IV. Рік 1920). Київ: Світгляд, 442 с.

Сталин, И. Об индустриализации страны и о правом уклоне в ВКП(б): Речь на пленуме ЦК ВКП(б) 19 ноября 1928 г. (1949). *Сочинения* (Т. 11). Москва: Политиздат, 245–290.

Удод, О. А. (2004). Директивне планування в СРСР. *Енциклопедія історії України* (Т. 2: Г-Д). Київ: Наукова думка, 391–393.

Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Энгельс, Ф. Принципы коммунизма. (1955). *К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения* (Т. 4). Москва: Государственное издательство политической литературы, 322–339.

Kuzmenko, L. M. & Soldak, M. O. (2010). Monofunctional Cities: Problems, Support Provision and Development. *Економічний вісник Донбасу*, 4, 83–88.

References:

Administrativno terytorialnyi ustrii Ukrainy za stanom na 01.03.2021 [Administrative and territorial structure of Ukraine as of 01.03.2021]. Retrieved from <http://static.rada.gov.ua/zakon/new/NEWSAIT/ADM/zmist.html> [in Ukrainian].

Alforov, M. (2010). Polityka urbanizatsii skhidnoi Ukrainy v 1920–1939 roky [The policy of urbanization of eastern Ukraine in 1920–1939]. *Skhid*, 1, 75–79. [in Ukrainian].

Amoshi, O. I. (zah. red). *Tsyrukuliarna smart-spetsializatsiia staropromyslovykh shakhtarskykh rehioniv Ukrainy* [Circular smart specialization of the old industrial mining regions of Ukraine]: monohrafiia. NAN Ukrainy, In-t ekonomiky prom-sti. Kyiv, 2020. 196 s. Retrieved from https://iie.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/mono_2020_oblozhka_compressed.pdf [in Ukrainian].

Androshchuk, O. V. (2006). Miski poselennia v systemi terytorialnoho ustroiu URSS 40–60-kh rr. XX st. [Urban settlements in the system of territorial organization of the USSR in the 40–60s of the XX century]. *Kraieznavstvo*, 1–4, 134–140. [in Ukrainian].

Arambalyk, M. V. Maksimov, A. M. (1970). Lenin i Donbas [Lenin and Donbas]. *S mandatom Lenina*. Donetsk: Donbas, 13–72. [in Russian].

Biletskyi, V. S. (red.). (2004). *Hirnychiy entsyklopedychnyy slovnyk* [Mining encyclopedic dictionary] (Т. 3). Donetsk: Skhidnyi vydavnychiy dim, 752 s. [in Ukrainian].

Veselova, O. M. (2004). HOELRO [GOELRO Plan]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Т. 2: H–D). Kyiv: Naukova dumka, 134. [in Ukrainian].

Gorinov, M. M., Doshchenko, Ye. N. (1991). 30 ye gody [30's]. *Istoriya Otechestva: lyudi, idei, resheniya. Ocherki istorii Sovetskogo gosudarstva* (ss. 165–216). Moskva: Politizdat. [in Russian].

Derzhavna stratehiia rehionalnoho rozvytku na 2021–2027 rr. [State Strategy of regional development for 2021–2027]. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-strategiyi-regionalnogo-rozvitku-na-20212027-t50820> [in Ukrainian].

Yefimenko, H. (2005). Pro prychny poiavy «volobuievshchyny» [On the reasons for the appearance of “Volobuievshchyna”]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky* (14), 94–136. [in Ukrainian].

Istoriya rabochikh Donbassa [History of Donbas workers] (v 2 t., T.1). (1981). Kiyev: Naukova dumka, 327 s. [in Russian].

Itogi vypolneniya pervogo pyatiletnego plana razvitiya narodnogo khozyaystva Soyuza SSR [Results of the implementation of the first five-year plan for the development of the national economy of the USSR]. (1933). Moskva-Leningrad: Gos. izd-vo «Ratsionalizatsiya i standartizatsiya», 279 s. [in Russian].

Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR: Donetska oblast [History of towns and villages of the Ukrainian SSR: Luhans'k region]. (1968). Kyiv: Holov. red. URE AN URSS, 940 s. [in Ukrainian].

Kuybishev, V. V. (1988). Desyat' let Gosplana. 22 fevralya 1931 g. [Ten years of the state plan. February 22nd, 1931]. *Izbrannyye proizvedeniya* (v 2 t., T. 2. 1929-1934). Moskva: Politizdat, 178–180. [in Russian].

Kuybishev, V. V. (1988). Ob organizatsii planirovaniya. 22 fevralya 1931 g. [On the organization of planning. February 22nd, 1931]. *Izbrannyye proizvedeniya* (v 2 t., T. 2. 1929-1934). Moskva: Politizdat, 191–207. [in Russian].

Kulikov, V. O. (2017). Korporatyvni mista: vyznachennia, kharakterni rysy, istorychna dolia [Corporate cities: definition, characteristics, historical destiny]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 41–59. [in Ukrainian].

Kulikov, V., Sklokina, I. (red.). *Pratsia, vysnazhennia ta uspikh: promyslovi monomista Donbasu* [Labor, exhaustion and success: industrial monocities of Donbas]. Lviv: FOP Shumylovych, 2018. 244 s. [in Ukrainian].

Kulchytskyi, S. (2015). Struktura Donetskoi promyslovosti u 1926-1938 rr. [The structure of Donetsk industry in 1926-1938]. *Rehionalna istoriia Ukrainy*, (9), 215–228. [in Ukrainian].

Lenin, V. I. (1956). Vseukrainskomu s'yezdu Sovetov [All-Ukrainian Congress of Soviets]. *O razvitii tyazheloy promyshlennosti i elektrifikatsii strany*. Moskva: Gosudarstvennoye izdatel'stvo politicheskoy literatury, 194. [in Russian].

Lenin, V. I. (1956). Iz «pervonachal'nogo nabroska tezisov po agrarnomu voprosu» [From the “initial outline of theses on the agricultural issue”]. *O razvitii tyazheloy promyshlennosti i elektrifikatsii strany*. Moskva: Gosudarstvennoye izdatel'stvo politicheskoy literatury, 70–71. [in Russian].

Lenin, V. I. (1956). Iz stat'i: «Grozyashchaya katastrofa i kak s ney borot'sya» [From the article: “An impending catastrophe and how to deal with it”]. *O razvitii tyazheloy promyshlennosti i elektrifikatsii strany*. Moskva: Gosudarstvennoye izdatel'stvo politicheskoy literatury, 6–15. [in Russian].

Lenin, V. I. (1956). Pyat' let rossiyskoy revolyutsii i perspektivy mirovoy revolyutsii. Doklad na IV kongresse Kominternu 13 noyabrya 1922 g. [Five years of the Russian revolution and prospects of the world revolution. Report on the Fourth Congress of the Comintern on November 13, 1922]. *O razvitii tyazheloy promyshlennosti i elektrifikatsii strany*. Moskva: Gosudarstvennoye izdatel'stvo politicheskoy literatury, 178–193. [in Russian].

Mikhnenko, A. (2000). Rozvytok vazhkoï promyslovosti ta silskoho hospodarstva Donbasu u 20-kh rr. [Development of heavy industry and agriculture of Donbas in the 20s]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, (5), 128–141. [in Ukrainian].

Moiseyeva, Ye., Maybuov, I. (2011). Sotsial'no-ekonomicheskiye problemy mono-profil'nykh gorodov i byudzhethno-nalogovyye instrumenty razvitiya i stimulirovaniya ikh razvitiya [Socio-economic problems of mono-profile cities and budgetary and tax instruments of development and stimulation of their development]. *Svit finansiv*, 1, 86–90. [in Russian].

Nikolaiets, Yu. O. (2012). *Poselenska struktura naseleння Donbasu (etnopolitychnyi aspekt dynamiky)* [Settlement structure of the population of Donbas (ethnopolitical aspect of dynamics)]. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 188 s. [in Ukrainian].

O vtorom pyatiletnem plane razvitiya narodnogo khozyaystva SSSR / Semnadsatyy s'yezd VKP(b). 26 yanvarya – 10 fevralya 1934 g. [On the second five-year plan for the development of the national economy of the USSR / Seventeenth Congress of the CPSU (b). January 26 – February 10]. (1985). *KPSS v resheniyakh i rezolyutsiyakh s'yezdov, konferentsiy i plenymov TSK (1898-1986)* (T. 6. 1933-1937). Moskva: Politizdat, 104–124. [in Russian].

O direktivakh po sostavleniyu pyatiletnego plana narodnogo khazyaystva [On directives for drafting a five-year plan of the national economy]. (1984). *KPSS v rezolyutsiyakh i resheniyakh s'yezdov, konferentsiy i plenumov TSK (1898-1986)* (T. 4. 1926-1986). Moskva: Politizdat, 274–293. [in Russian].

Obrashcheniye SNK SSSR, TSK VKP(b) i VSNKH SSSR o zadachakh ugoľ'noy promyshlennosti Donbasa. 7 iyulya 1931 g. [Appeal of the Council of People's Commissars of the USSR, the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) and the Supreme Council of the National Economy of the USSR on the tasks of the Donbas coal industry. July 7, 1931]. (1984). *KPSS v rezolyutsiyakh i resheniyakh s'yezdov, konferentsiy i plenumov TSK (1898-1986)* (T. 5. 1926-1929). Moskva: Politizdat, 327–337. [in Russian].

Postanovleniye SNK SSSR i TSK VKP(b) o rabote ugoľ'noy promyshlennosti Donbassa. 8 aprelya 1933 g. [Resolution of the Council of People's Commissars of the USSR and the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks on the work of the Donbas coal industry. April 8, 1933]. (1985). *KPSS v resheniyakh i rezolyutsiyakh s'yezdov, konferentsiy i plenumov TSK (1898-1986)* (T. 6. 1933-1937). Moskva: Politizdat, 39–44. [in Russian].

Postanovleniye TSK VKP(b) «O zadachakh ugoľ'noy promyshlennosti Donbassa». 17 yanvarya 1929 g. [Resolution of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks “On the Tasks of the Donbas Coal Industry”. January 17, 1929]. (1984). *KPSS v rezolyutsiyakh i resheniyakh s'yezdov, konferentsiy i plenumov TSK* (T. 4. 1926-1929). Moskva: Politizdat, 402–405. [in Russian].

Promyslovi monomista Donechchyny ta Luhanshchyny [Industrial monocities of Donetsk and Luhans'k regions]. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/images/sampleddata/hist-images/rizne/2018/03/monomista-table.pdf> [in Ukrainian].

Sapitskaya, I. K. (2009). Formirovaniye zhiznennogo tsikla ugoľ'noy promyshlennosti Donbassa [Formation of the life cycle of the Donbas coal industry]. *Yekonomika promislovosti*, 3, 45–52. [in Russian].

Sloin, E., Sanches-Siboni, O. *Ekonomika ta vlada v Radianskomu Soiuzi: 1917-1939* [Economy and power in the Soviet Union: 1917-1939]. Retrieved from <https://commons.com.ua/uk/ekonomika-i-vlada-u-radyanskomu-soyuzi-1917-1939/> [in Ukrainian].

Smolii, V., Kulchyt'skyi, S., Yakubova, L. (2016). *Donbas i Krym v ekonomichnomu, suspilno-politychnomu ta etnokulturnomu prostori Ukrainy: istorychnyi dosvid, moderni vyklyky, perspektivy (Analitichna dopovid)* [Donbas and Crimea in the economic, socio-political and ethnocultural space of Ukraine: historical experience, modern challenges, prospects (Analytical report)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 616 s. [in Ukrainian].

Soldatenko, V. F. (2010). *Ukraina v revoliutsiinu dobu* [Ukraine in the revolutionary era]: Ist. ese-khroniky (v 4 t., T. IV. Rik 1920). Kyiv: Svitohliad, 442 s. [in Ukrainian].

Stalin, I. Ob industrializatsii strany i o pravom uklone v VKP(b): Rech' na plenumе TSK VKP(b) 19 noyabrya 1928 g. [On the industrialization of the country and on the right-wing bias in the CPSU (b): Speech at the plenum of the Central Committee of the CPSU (b) on November 19, 1928]. (1949). *Sochineniya* (T. 11). Moskva: Politizdat, 245–290. [in Russian].

Udod, O. A. (2004). Dyrektyvne planuvannia v SRSR [Directive planning in the USSR]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (T. 2: H-D). Kyiv: Naukova dumka, 391–393. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. [in Ukrainian].

Engel's, F. Printsipy kommunizma [Principles of communism]. (1955). *K. Marks, F. Engel's. Sochineniya* (Т. 4). Moskva: Gosudarstvennoye izdatel'stvo politicheskoy literatury, 322–339. [in Russian].

Kuzmenko, L. M. & Soldak, M. O. (2010). Monofunctional Cities: Problems, Support Provision and Development. *Ekonomichnyy visnyk Donbasu*, 4, 83–88. [in English].

Отримано: 23.04.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2021-32.221-235

УДК 72.03 (477.54)

ТРИПУТИНА Наталія – завідувач сектору виховної роботи наукової бібліотеки Харківського національного університету міського господарства імені О.М. Бекетова, вул. Маршала Бажанова, 17, м. Харків, індекс 61002, Україна (natashatriputina@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9968-1875>

TRIPUTINA Natalija – Head of the Sector of Educational Work of the Scientific Library, O. M. Beketov Kharkiv National University of Urban Economy, 17, Marshala Bazhanova Street, Kharkiv, index 61002, Ukraine (natashatriputina@gmail.com)

РЯБЧЕНКО Ольга – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, вул. Алчевських, 29, м. Харків, індекс 61002, Україна (lerche555@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1249-2482>

ResearcherID: G-2256-2018

RYABCHENKO Olga – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the World History Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, 29, Alchevskyyh Street, Kharkiv, index 61002, Ukraine (lerche555@ukr.net)

ГОНЧАРОВА Ольга – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, вул. Алчевських, 29, м. Харків, індекс 61002, Україна (olia.goncharova2016@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8697-3211>

HONCHAROVA Olga – Candidate of Historical Sciences, Associated Professor, Head of the Ukraine History Department, H.S. Skovoroda Kharkiv

Бібліографічний опис статті: Тріпутіна, Н., Рябченко, О., Гончарова, О. (2021). Старого міста подих молодий: головний архітектор Харкова Олександр Михайлович Касьянов. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (32), 221–235.

СТАРОГО МІСТА ПОДИХ МОЛОДИЙ: ГОЛОВНИЙ АРХІТЕКТОР ХАРКОВА ОЛЕКСАНДР МИХАЙЛОВИЧ КАСЬЯНОВ

Анотація. *Мета дослідження* – на основі широкого кола джерел дослідити життєвий шлях та науковий доробок відомого українського архітектора, директора Науково-дослідного інституту містобудування УРСР Олександра Михайловича Касьянова (1906–1961). **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, цілісності та системності; застосовуються методи: ретроспективний, проблемно-хронологічний, просопографічний. **Новизна дослідження** полягає в дослідженні життєвого шляху та діяльності О. Касьянова, які до цього часу не стали предметом докладного наукового висвітлення. Відзначаються заслуги цього митця перед українською архітектурою: він був автором першого науково обґрунтованого генерального плану розвитку Харкова, під його керівництвом були виконані проекти планування Луганська, Вітебська, Могильова, Чернігова, Кам'янець-Подільського, Луцька та багатьох інших міст. Також зазначено, що при плануванні міст О. Касьянов спирався на ретельно вивчену історію обновлюваних об'єктів, про що, зокрема, свідчить теоретична спадщина архітектора. **Висновки.** Переосмислення спадку радянської епохи призвело до знецінення реальних здобутків українських зодчих, імена і творчий доробок яких з часом почав замовчуватися чи ігноруватися дослідниками. Всебічно обдарований, справжній професіонал своєї справи, архітектор О. Касьянов, попри вагомість свого внеску до теорії архітектури та містобудування України, не уникнув цієї долі. Детальне вивчення його життя і творчого спадку дозволяє зробити висновок про високий професіоналізм, відповідальність за якісне проведення взятої на себе роботи і за свою справу перед нащадками. О. Касьянов назавжди ввійшов в історію України як основоположник першого науково обґрунтованого генерального плану розвитку Харкова, що був покладений в основу подальших аналогічних розробок, а його ім'я може слугувати добрим прикладом любові до рідного краю.

Ключові слова: архітектор, місто, генеральний план, реконструкція, міське середовище, відбудова.

THE YOUNG BREATH OF THE OLD CITY: THE CHIEF ARCHITECT OF KHARKIV OLEKSANDR MYKHAYLOVYCH KASYANOV

Abstract. *The purpose of the study* is to analyze the life and scientific achievements of the famous Ukrainian architect, director of the Research Institute of Urban Planning of the Ukrainian SSR Oleksandr Mykha'ylovych Kasyanov (1906–1961) based on a wide range of

sources. **The research methodology** is built on the principles of historicism, objectivity, integrity, and systematics; the following methods are used: retrospective, problem-chronological, prosopographic. **The novelty of the research** lies in the study of the life and work of O.M. Kasyanov, which has not yet been the subject of detailed scientific coverage. The merits of this artist to Ukrainian architecture are noted: he was the author of the first scientifically sound master plan of Kharkiv; under his leadership, the planning projects of Luhansk, Vitebsk, Mogilev, Chernihiv, Kamianets-Podilskyi, Lutsk, and many other cities were carried out. It is also stated that in urban planning, O.M. Kasyanov relied on a carefully studied history of the renovated objects, as evidenced, in particular, by the theoretical heritage of the architect. **Conclusions.** The rethinking of the legacy of the Soviet era has led to the devaluation of the real achievements of the Ukrainian architects, whose names and creative accomplishments over time began to be silenced or ignored by researchers. The comprehensively gifted, the true professional in his field, the architect O.M. Kasyanov, despite the importance of his contribution to the theory of architecture and urban planning of Ukraine, did not escape this fate. A detailed study of his life and creative legacy allows us to conclude about the high professionalism, responsibility for the quality of the work undertaken and for his job done in front of his descendants. O.M. Kasyanov forever entered the history of Ukraine as the founder of the first scientifically sound master plan for the development of Kharkiv, which was the basis for further similar developments, and his name can serve as a good example of love for his native land.

Key words: architect, city, general plan, reconstruction, urban environment, rebuilding.

Постановка проблеми. Від моменту свого виникнення Харків як місто формувався під впливом багатьох об'єктивних факторів і творчих зусиль фахівців-архітекторів. Значний внесок у вирішення проблеми збереження візуального обличчя міста був зроблений харківськими зодчими, які у 1930-ті рр. займалися його «соціалістичною реконструкцією», а у 1940-і додали руйнівні наслідки війни. Вагоме місце серед них належить архітектору Олександрі Михайловичу Касьянову (1906 – 1961).

Аналіз джерел та останні дослідження. Незважаючи на незаперечні заслуги О. Касьянова як архітектора, його життя та творча спадщина досі не стали предметом окремого дослідження. Перш за все слід відзначити розвідки Н. Тріпутіної (Тріпутіна, 2019), статті у довідкових виданнях (Українська радянська енциклопедія, с. 239; Словник художників України, с. 99; Український Радянський Енциклопедичний Словник, с. 40; Митці України, с. 292), коротенькі сюжети у виданні «Архітекторы Харькова» (Архітекторы Харькова, 2008). Тому основу статті складають матеріали з архівів і музеїв Харкова та Києва, спогади (Шпара, 1988) та багата наукова спадщина самого О. Касьянова.

Мета дослідження – на основі широкого кола джерел дослідити життєвий шлях та науковий доробок відомого українського архітектора Олександра Михайловича Касьянова (1906–1961).

Виклад основного матеріалу. Харків відіграв дуже важливу роль в особистісному та професійному становленні О. Касьянова. Народився він 23 лю-

того 1906 р. у сім'ї М. Касьянова – сина протоієрея церкви хутора Герасимова Облaсті Війська Донського – під час його навчання на історико-філологічному відділенні Харківського Імператорського університету (ЦДАМЛМ України, ф. 141, оп. 1, спр. 222, арк. 1; спр. 1, арк. 3.). Після закінчення студій сім'я повернулася до рідних місць, де батько продовжував педагогічну діяльність в гімназіях Новочеркаська та станиці Цимлянської аж до 1917 р., коли родина повернулася до Харкова, де Михайла Олександровича призначають директором Холодногірського відділу народної освіти (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 223, арк. 1–6).

Дістати вищу освіту вихідцю з інтелігентського середовища на початку 1920-х рр. було нелегко: вирішальними факторами були не академічні успіхи, а соціальне походження та наявність направлення з місця роботи абітурієнта (Рябченко О., 2012, с. 26). Тому, незважаючи на гарні успіхи у навчанні у 4-й радшколі Харкова та додаткову підготовку до вступу у виш вдова, до анкети вступника було додано заяву його батька – працівника народної освіти. У ті роки він працював у Харківській дитячій колонії, де відповідав за культурно-освітню роботу. Тож, у традиціях того часу, 3 липня 1923 р. Михайло Олександрович пише листа «до влади» із проханням надати «командировку» для сина до Харківського інституту народного господарства за квотою Наркомосу. Харківський губернський відділ союзу «Всеробос» також підтримав це прохання. І, попри негативну резолюцію, накладену 3 серпня 1923 р. В. Межлауком на всі заяви (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 787, арк. 1–4), невдовзі Олександра зарахували на навчання до Харківського інституту народного господарства (ЦДАМЛМ України, ф. 141, оп. 1, спр. 151, арк. 1).

Під час навчання у цьому інституті у О. Касьянова проявився художній талант, що і дозволило йому того ж року без фахової підготовки працювати художником у Харківській секції образотворчих мистецтв Спілки працівників мистецтв. 15 вересня 1924 р. він переходить на навчання до архітектурного відділу Харківського художнього технікуму, який згодом був реорганізований в інститут (ЦДАМЛМ України, ф. 141, оп. 1, спр. 151, арк. 3).

Викладачами у О. Касьянова були відомі архітектори – академік О. Бекетов, К. Жуков, В. Покровський, В. Троценко. У студентські роки Олександр отримує солідний досвід практичної роботи у будівельній галузі, працюючи хронометражистом станції Держплану СРСР з перегляду Урочного положення для будівельних робіт (1924–1926 рр.), а у наступні два роки – техніком на будівництві Держпрому в Харкові. У 1928–1929 рр. він виконував проекти житлових будинків у складі проектної контори Харківської окржитлоспілки, а наприкінці 1920-х рр. працював архітектором Бюро з проектування Великого Запоріжжя, яке мало стати живим втіленням містобудівних ідей творців Дніпрогесу – першим «соціалістичним містечком» України. Після створення у 1930 р. у Харкові республіканського проектного

інституту «Діпромісто» УСРР, О. Касьянов, який на той час закінчив з відзнакою інститут зі званням «архітектора-художника», десять років працював у цьому закладі на посаді організатора-керівника творчої майстерні.

Основним здобутком цього періоду для О. Касьянова став «Проект соціалістичної реконструкції Харкова» – комплексний генеральний план розвитку Харкова, розробка якого розпочалася у 1931 р. творчим колективом під керівництвом інженера О. Ейнгорна та архітектора О. Касьянова. З метою надійного прогнозування було проведено ретельне вивчення топографічної основи міста, історії його виникнення та розвитку, особливостей формування міського середовища в економічному, демографічному, екологічному та соціально-культурному аспектах (Шкодовський, 2002, с. 48-57). При виконанні Генплану Харкова 1930-х рр. виразно проявилися притаманні його авторам глибина та прагнення до передових містобудівних рішень: формування основних містобудівних вузлів, відмежування промислових зон від житлових, винесення крупних виробництв за межі центральної зони міста, реконструкція та надбудова старих будівель, розробка еталонних проектів реконструкції житлових кварталів. Задля оптимізації оперативного простору були заплановані розширення старих та пробивка нових транспортних магістралей й обхідних доріг, які дозволяли розвантажити центр міста від зайвого транспорту, облаштування багаторівневих транспортних розв'язок, розчистка центру міста від старезних будівель, визначення та використання резервних територій для зведення нових районів (Давидич, 2013, с. 93). Мережа вулиць перетворювалася із радіальної на радіально-кільцеву. Вирішенню екологічних проблем мегаполісу мали сприяти загальне озеленення вулиць та створення системи зелених масивів у місті, а також захисних лісових зон навколо нього. Житлову забудову передбачалося перевести із санітарно небезпечних зон (задушливих та підтоплюваних низин) до добре інсольованих та вентиляваних нагірних місць (Касьянов, Мамиконов, 1932, с. 22-72). У цьому проекті Олександр Михайлович, зокрема, уперше застосував ідею мікрорайонування міських сельбищних територій, що дозволяло знизити щільність їх заселення, вести комплекс культурно-побутових обслуговуючих закладів та винести транспортний рух за межі житлової зони (Памяти, с. 40). За перші два роки (1931-1932 рр.) на основі докладного аналізу усіх містобудівних проблем тодішньої столиці України був створений детальний проектний план, реалізація першого етапу якого намічалася на 1937 р., а завершення – на кінець 1940-х рр. Однак втілення в життя підготовленого у 1933 р. проекту затягнулося на довгі роки: спочатку у 1934 р. Харків втратив статус столиці УСРР, а в 1935-му – у зв'язку із прийняттям ЦК ВКП(б) та РНК СРСР постанови про генеральний план реконструкції Москви, були «спущені» нові директиви, які вимагали корекції харківського генплану. Отже, тільки у 1938 р. генплан передвоєнної доби був затверджений Раднаркомом УРСР. Харківська міська рада у результаті цієї три-

валої роботи володіла «досить цінним дослідним і проектним матеріалом, що дозволяв вирішувати будь-які практичні завдання поточної забудови і перспективного розвитку міста» (Шкодовський, 2002, с. 57). На думку метра харківської архітектури П. Шпари, «всебічно освічений і глибоко мислячий зодчий був основоположником першого науково обґрунтованого генерального плану розвитку міста, що був покладений в основу подальших розробок» (Шпара, 1988, с. 68).

У березні 1937 р. Олександр Михайлович Касьянов стає членом Архітектурно-технічної ради Харкова. Тоді ж під його керівництвом були виконані проекти планування Луганська, Вітебська, Конотопа, Могильова, Чернігова, Кам'янця-Подільського, Луцька, багатьох сіл та робітничих селищ, житлових та громадських споруд, зокрема, знаменитого Будинку Червоної Армії на Університетській гірці у Харкові, при спорудженні якого були застосовані найсучасніші будівельні конструкції (Памяти, 1961, с. 40).

Зодчий брав участь у численних архітектурних конкурсах: проекту пам'ятника Колумбу у Сан-Домінго, генерального плану Стокгольма, Палацу Рад в Москві, пам'ятника Тарасові Шевченкові у Каневі, харківського Театру масової музичної дії, після війни – у конкурсі на проект відбудови Хрещатика (разом з В. Ореховим).

У передвоєнне десятиліття насиченим було і педагогічне життя архітектора, який, як і багато інших професорів того часу, працював у декількох вишах Харкова. В інституті комунального господарства, приміром, він читав лекції з архітектурної композиції та містобудування, був керівником навчальних проєктів (Архів ХНУБА, особова справа О. М. Касьянова, арк. 5).

Своїми містобудівними концепціями О. Касьянов ділився з архітекторами та громадськістю. П. Шпара зазначав, «О. М. Касьянов був обдарованим публіцистом і вченим-популяризатором. Для його численних публікацій характерні глибина наукової і художньої думки, ясність і доступність викладення» (Шпара, 1988, с. 69). Він вільно володів українською та російською, знав болгарську, чеську, польську, білоруську та англійську мови. Схильність до мов можна пояснити тим, що його батько був висококваліфікованим викладачем-філологом і у сім'ї існувало шанобливе ставлення до мови (ЦДАМЛМ, ф. 141, оп. 1, спр. 222; спр. 157, арк. 3).

Ці риси яскраво проявилися у його публікаціях, приміром, у статті про реконструкцію Львова виразно відбилася чуйне та бережне ставлення автора до унікальних архітектурних надбань міста, намагання під час оновлення міської структури зберегти історично сформоване обличчя перлини світової архітектури (Касьянов, 1940, с. 4-12).

Такі думки були викликані перш за все завданнями, які постали перед О. Касьяновим під час роботи у 1939-1941 рр. на посаді директора Львівської філії інституту «Діпромiсто» УРСР та головного архітектора Львова. До основи проєкту генерального плану міста, який розробляв

ся у співпраці з архітекторами Р. Пеньковським та В. Лейберцом, були покладені містобудівні принципи, «націлені на створення найкращих життєвих умов всіх мешканців, а також розроблені іще у 1938 р. пропозиції Р. Пеньковського по вдосконаленню схем транспорту і планувальної структури міста» (Трегубова, Мих, 1989, с. 189). Історично сформована містобудівна структура Львова мала принципову подібність до структури Харкова, отже і прийоми його майбутньої реконструкції мали бути схожі на прийоми, закладені у генплан Харкова передвоєнної доби. Тому передбачалося перетворити радіальну мережу вулиць на радіально-кільцеву, надати значні території під виробничі функції, побудувати нові монументальні будинки, які «створять опорні пункти майбутньої архітектурно-пейзажної композиції плану міста» (Архітектура Львова, с. 579). Хоча проєкт генерального плану авторства О. Касьянова фахівцями визнається як пропагандистський, не заперечується і значний вплив його положень на розробку усіх наступних генеральних планів Львова радянської доби (Архітектура Львова, с. 580).

У Львові застало Олександра Михайловича вторгнення гітлерівських військ. Навіть на початку війни він продовжував працювати над ескізом реконструкції одного з міських районів (Гримайло, 1944).

Повернувшись до Харкова, Олександр Михайлович включився у роботу «Діпромiста» з маскуваннiя міста вiд ворожих нальотiв. З вересня 1941 по серпень 1943 р. капiтан-iнженер, командир 2-го вiддiлу штабу Вiйськово-польового будiвництва Червоної армiї О. Касьянов пройшов трагiчний шлях до волзьких берегiв (його стiйкiсть у битвi на Волзi вiдзначена медаллю «За оборону Сталiнграда»), а потiм взяв участь у наступальних боях на Донбаському напрямку (ЦДАМЛМ, ф.141, оп. 1, спр. 157, арк. 1 зв.).

Наприкинцi серпня 1943 р. Харкiв був звiльнений. Мiсто лежало у руїнах iз знищеною iнженерною iнфраструктурою i ледь живими мешканцями, яких на момент звiльнення нараховувалося близько 192 тис. осiб, тобто приблизно 1/5 частина його передвоєнного рiвня (928 тис. осiб) (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 110, арк. 168). У той же час умови вiйни вимагали вiд цього колись могутнього iндустрiального центру швидкого вклучення у воєнний потенцiал країнi, бо вiд темпiв його вiдбудови великою мiрою залежала боездатнiсть воюючої держави.

Вiдбудова мiста була складним завданням, оскiльки руйнуванню були пiдданi не тiльки об'єкти промисловостi, енергетики, комунальне господарство, але й iсторичний центр, громадськi та адмiнiстративнi будiвлi, цiлi квартали житла. Треба було створити «нове обличчя» мегаполiсу. Вiдновлення народногосподарських об'єктiв на звiльнених територiях було головним завданням Наркомату з будiвництва СРСР, який дiяв вiд 1939 року. 30 вересня 1943 р. було ухвалено рiшення про створення республiканського Наркомату з житлово-цивiльного будiвництва. На нього було покладено «проектуван-

ня та будівництво житла та пов'язаного з ним комунального та житлово-побутового будівництва у містах та селах УРСР» (ЦДАВО України, ф. р. 2, оп. 7, спр. 587, арк. 1).

З метою поліпшення якості архітектурних рішень та створення керівного органу у галузі архітектурно-будівельних робіт, того ж таки 30 вересня 1943 р. розпочав діяльність Державний комітет у справах архітектури при РНК СРСР, а 21 грудня – Управління у справах архітектури при РНК СРСР. Для затвердження проектів будівництва при Раднаркомі УРСР 15 грудня 1943 р. було організовано республіканське Управління у справах архітектури. У тому ж ряду стояло і рішення про першочергове відновлення діяльності Наркомату будівельних матеріалів УРСР у Харкові (ЦДАВО України, ф. р. 2, оп. 7, спр. 586, арк. 47).

Відразу ж після повернення до Харкова, міська влада взялася за вирішення комплексу відбудовчих проблем. На засіданні виконкому Харківської міської ради від 29 серпня 1943 р. було прийнято ухвалу «Про заходи щодо відбудови міста Харкова» (Держархів Харківської обл., ф. р. 408, оп. 11, спр. 6, арк. 24). Розпочали роботу архітектурно-будівельні майстерні «Міськпроект» та управління головного архітектора Харкова, виконувати посадові обов'язки якого з 25 серпня 1943 р. тимчасово доручили відомому харківському архітекторові М. Покорному (Держархів Харківської обл., ф. р. 408, оп. 11, спр. 6, арк. 10-11). А на початку вересня керівником цього управління став відкликаний з діючої армії О. Касьянов (Архів ХНУБА, особова справа О. М. Касьянова, арк. 3).

Відсутність опалення і освітлення не зупинили роботу майстра над відновленням втраченого архіву міськвиконкому передвоєнного плану реконструкції міста. «Відродити Харків у всій його славі і величі» – таким було бажання зодчого (Касьянов, 1944). Харківський «Міськпроект» під його керівництвом за кілька місяців підготував схему, відповідно до якої можна було розпочинати відбудовчі роботи. Новий проект створювався із урахуванням попереднього досвіду та новітніх досягнень містобудівної науки. За два роки повноцінний генплан з детальними ескізами окремих районів, кварталів, вулиць, будівель було закінчено. Архітектор наголошував, що цей план являв собою «канву для майбутнього розв'язання окремих містобудівельних, архітектурних завдань, що постійно виникатимуть перед архітекторами під час відбудови та дальшої забудови Харкова» (Касьянов, 1947, с. 33-34). Під час опрацювання генплану і в ході його реалізації зодчий багато спілкувався із земляками у пресі, ділився з ними своїми мріями про майбутнє місто, вселяв у них віру у реальність запланованого, надихав їх на відродження мегаполісу. У своїх проектах у ті роки зодчі втілювали тріумфальні мотиви. За ініціативою О. Касьянова та міського архітектора В. Орехова у Харкові були проведені роботи зі створення акцентів низки міських перспектив через застосування баштових обсягів зі шпилями (Архітектори Харькова, с. 18).

Усі роки перебування О. Касьянова на посаді головного архітектора Харкова були віддані роботі з реалізації накресленого плану. На цьому шляху йому доводилося стикатися із безліччю складних перешкод. Чи не найважчою проблемою було узгодження містобудівних програм із інтересами відомчих забудовників, для яких на першому плані стояло зумовлене реаліями воєнного часу завдання здійснити своє будівництво у найкоротші терміни. При цьому нерідко ігнорувалися вимоги генплану. Не завжди зважали на інтереси міської забудови і представники місцевої влади. При складанні п'ятирічних планів народногосподарського комплексу не проводилося їх повного зведення із планами розвитку окремих міст як центрів такого народногосподарського комплексу (Касьянов, 1947, с. 33-34). У протистоянні із хаотичністю забудови бували окремі випадки, коли задля збереження архітектурної композиції міста доводилося зносити вже збудовані споруди. Прикладом порушення принципів забудови стало зведення заводів «Червоний хімік» та маркшейдерських інструментів серед житлових районів.

Важко переоцінити щоденні зусилля Касьянова з оперативного керівництва забудовою зруйнованого міста. Тисячі конфліктів доводилося розв'язувати, домагаючись неухильного виконання правил землевідведення та погоджуючи питання оренди напівзруйнованих будівель. Звіти про роботу управління головного архітектора Харкова нагадують зведення з полів воєнних дій (Тріпутіна, 2019, с. 182). Фактично, йому доводилося докладати значних зусиль для гармонізації трьох різних напрямків містобудівної думки: а) концептуально-творчого, зосередженого на проблемі створення художнього образу міста як своєрідного пам'ятника епохи; б) функціонально-прагматичного, пов'язаного із завданнями забезпечення розвитку міста, враховуючи дуже обмежені можливості тогочасної економіки; в) науково-містознавчого, головним критерієм якого було підвищення рівня життя мешканців міста (Косенкова, 2000).

Величезних зусиль вартувало підтримання взаєморозуміння між головним архітектором та архітекторами – авторами проектів визначних будівель міста (Касьянов, 1946). З цією метою кожен вагомий проект проходив серйозне багаторівневе обговорення серед фахівців. Збереглися протоколи засідань архітектурних комісій з питань виконання проектів відбудови споруди міськвиконкому (арх. Костенко), реконструкції будівлі Центрального універмагу (арх. М. Мовшович, Б. Клейн), зведення нового вокзалу Південної залізниці (арх. Г. Волошин, Б. Мезенцев, Є. Лимар). Із 1943 по 1946-й рік у місті було затверджено 1014 проектів будівництва (Архитекторы Харькова, с. 167).

У січні 1948 р. виконком Харківської міськради ініціював висунення зазначеного проекту на здобуття Сталінської премії – найвищої мистецької нагороди СРСР. У коментарі до проекту постанови «Про висунення робіт з пла-

нування м. Харкова на здобуття Сталінської Премії 1947 г.», зокрема, вказувалося, що «в цілому роботи з планування міста Харкова є у низці аналогічних робіт одним з найбільш цікавих та найбільш кваліфікованих проявів практики радянського містобудування». А «в особі архітектора Касьянова створилася природна наступність у розробці одного із визначних містобудівних документів у нашій країні, а також у втіленні цього проекту в натурі» (ЦДАМЛМ, ф. 141, оп. 1, спр. 179, арк. 1-4). Не зважаючи на глибоку обґрунтованість висунення, намір харків'ян так і не було реалізовано.

Перший із звільнених українських міст, Харків став певним полігоном для випробування засобів «реанімації» міського життя. Одним із них було озеленення, яке розглядалося як могутній чинник відродження занепалого міста. Міське керівництво було впевнене: репрезентувати нове архітектурне обличчя Харкова будуть, перш за все, такі об'єкти, як Парк культури та відпочинку (імені О. М. Горького), а також сад імені Т. Г. Шевченка (Держархів Харківської обл., ф. р. 1156, оп. 2, спр. 3, арк. 91). Тож у IV кварталі 1943 р. Раднарком України Харківському тресту зелених насаджень виділив на капітальне будівництво 310 тис. крб (Держархів Харківської обл., ф. Р-1156, оп. 2, спр. 1, арк. 60).

Для подальшої розробки наукової концепції зеленого будівництва повенного періоду скористалися порадами засновника і директора Українського науково-дослідного інституту комунальної гігієни професора О. Марзеєва. Положення про те, що зруйновані квартали недоцільно відбудовувати повністю, а натомість засаджувати парками і скверами, дало архітекторам чи не всієї України справді революційний важіль у вирішенні містобудівних проблем постраждалих міст. Професор підкреслював: «Потрібно використовувати можливість ліквідувати скупченість, покращити санітарні умови, збільшити площі міських зелених насаджень. При такому підході міста після відбудови будуть більш здоровими, зеленими і красивими, ніж вони були до війни» (Марзеєв, 1948, с. 117).

Тож сучасне обличчя Харкова великою мірою є результатом практичної реалізації згаданого положення. Наполегливі зусилля тресту «Зеленбуду» та мешканців міста дозволили поступово вдихнути життя в понівечені вулиці міста. Міська рослинність стала могутнім союзником харків'ян у боротьбі за відродження Харкова. Їй донині у середмісті лишився зелений острівець за тишку – створений у 1947 р. методом народної будови за замислом архітекторів О. Касьянова, Г. Маяк та В. Коржа сквер Перемоги з басейном, вишуканою альтанкою і прозорим фонтаном «Дзеркальний струмінь». У посланні до британських колег Касьянов відзначав: «Ми вважаємо, що ми дуже бідні на зелень і ми бажаємо перетворити наше місто в суцільний квітучий сад» (ЦДАМЛМ, ф. 141, оп. 1, спр. 67, арк. 1).

Наприкінці 1940-х процес відбудови Харкова набув широкого розмаху, а внесок О. Касьянова у цю справу приніс йому високий авторитет у мистець-

ких колах і в керівництві країни. Успішне подолання наслідків війни вимагало від нього справді державницьких підходів до розв'язання гострих проблем. Розуміючи відповідальність зодчих за результати своєї праці, він відзначав, що архітектор повинен бути «основною і повновладною постаттю на будівництві ... щоб він не тільки милувався своїм проектом (це ж тільки 10% всієї справи), а й сам будував своє творіння» (Касьянов, 1944, с. 30-32). Ця ж думка прозвучала й у листі до академіка архітектури К. Алабяна від 28 січня 1947 р.: «Архітектор має бути повністю там, де створюються величні і малі будови нашої країни. Він повинен бути генералом великої армії будівничих, а не писарем хоч і у Генеральному штабі цієї армії...» (ЦДАМЛМ, ф. 141, оп. 1, спр. 112, арк. 1).

Під час роботи над відновленням зруйнованих міст Касьянов, перш за все, ретельно вивчав їхню історію. Тому теоретична спадщина зодчого багата на дослідження, присвячені розгляду ретроспективи архітектурного розвитку Харкова. Відродженню історичного центру міста була присвячена і дисертація на звання кандидата архітектури, яку Олександр Михайлович захистив у 1955 р.

Політичні зрушення 1950-х рр. спричинили значні зміни у соціальній сфері. Зокрема, у період хрущовської «відлиги» приділялася особлива увага масовому житловому будівництву. Принцип індустріалізації будівництва за типовими проектами був покладений в основу реформи будівельної галузі. По всій країні починають виникати обширні райони новобудов. О. Касьянов, який у 1950 р. очолив Науково-дослідний інститут містобудування Академії будівництва і архітектури УРСР у Києві, стає керівником низки наукових тем, проводить роботи у галузі районування, планування і забудови населених місць і районів. У цей час ним було видано понад 40 тематичних публікацій, переважно спрямованих на розв'язання загальних проблем містобудування. Водночас Олександр Михайлович уважно розглядає і досить вузькі питання, з якими йому доводиться мати справу у будівельній практиці (Трипутіна, 2019, с. 183).

Багато енергії зодчий віддавав громадській діяльності. Він був одним з організаторів Спілки архітекторів України, протягом багатьох років входив до складу правління цієї організації та Союзу архітекторів СРСР. На посаді головного редактора, а потім – члена редколегії журналу «Строительство и архитектура» він зробив цінний внесок у діяльність цього фахового часопису (Памяти, с. 40). У 1958 р. його було обрано членом-кореспондентом Академії будівництва та архітектури УРСР, а заслуги перед державою відзначено двома орденами «Знак пошани» та низкою медалей.

Помер О. Касьянов 23 вересня 1961 р. у Харкові, похований на Байковому кладовищі у Києві.

Висновки. Переосмислення спадку радянської епохи призвело до знецінення реальних здобутків українських зодчих, імена і творчий до-

робок яких з часом почав замовчуватися чи ігноруватися дослідниками. Всебічно обдарований, справжній професіонал своєї справи, архітектор О. Касьянов, попри вагомість свого внеску до теорії архітектури та містобудування України, не уникнув цієї долі. Детальне вивчення його життя і творчого спадку дозволяє зробити висновок про високий професіоналізм, відповідальність за якісне проведення взятої на себе роботи і за свою справу перед нащадками. О. Касьянов назавжди ввійшов в історію України як основоположник першого науково обґрунтованого генерального плану розвитку Харкова, що був покладений в основу подальших аналогічних розробок, а його ім'я може слугувати добрим прикладом любові до рідного краю.

Список використаних джерел і літератури:

Архитекторы Харькова: альбом (2008). Харків: Харьковский Дом Архитектора, 376 с.

Архів Харківського національного університету будівництва і архітектури.

Архітектура Львова: Час і стилі. XIII – XXI ст. (2008). Львів: Центр Європи, 720 с.

Давидич, Т. (2013). *Стили в архитектуре Харькова*: монографія. Харків: Литература, 164 с.

Державний архів Харківської області.

Димний, М. (1929). Архітектори майбутнього. *Всесвіт*, 7, 7.

Касьянов, А. М. (1957). Некоторые спорные вопросы в застройке городов. *Архитектура СССР*, 1, 22–25.

Касьянов, А. М. (1955). *Харьков (архитектурно-исторический очерк)*: монографія. Київ: Изд-во Акад. архитектуры УССР, 62 с.

Касьянов, А. М. (1946). Харьков восстанавливается. *Архитектура и строительство*, 6, 3–4.

Касьянов, О. (1944). Обриси майбутнього Харкова. *Соціалістична Харківщина*, (3 листопада).

Касьянов, О. М. (1944). Архітектор великої доби. *Україна*, 1, 30–32.

Касьянов, О. М. (1947). Генеральний план Харкова. *Вісник Академії архітектури УРСР*, 1–4, 33–34.

Касьянов, О. М. (1940). Соціалістична реконструкція Львова. *Архітектура Радянської України*, 9, 4–12.

Касьянов, Мамиконов. (1932). *Будуємо соціалістичний Харків (Що повинен знати комсомолец Харкова про проект соціалістичної реконструкції столиці України)*. Харків: Молодий більшовик, 72 с.

Косенкова, Ю. Л. (2000). *Советский город 1940-х – первой половины 1950-х годов: От творческих поисков к практике строительства* (автореферат дисс. доктора архітектури). URL: <http://www.dissercat.com/content/sovetskii-gorod-1940-kh-pervoi-poloviny-1950-kh-godov-ot-tvorcheskikh-poiskov-k-praktike-str#ixzz4KmOE9lCk> (дата звернення: 17.08.2016).

Марзеев, А. Н. (1948). Санитарные последствия разрушения городов Украины в период войны и оккупации 1941–1945 гг. *Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации*, (1). Москва, 180 с.

Митці України: Енцикл. довід. (1992). (Упоряд.: М. Г. Лобінський, В. С. Мурза). Київ: УЕ, 848 с.

Памяти Александра Михайловича Касьянова. (1961). *Строительство и архитектура*, 11, 40.

Рябченко, О. (2012). *Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації*: монографія. Харків: ХНАМГ, 456 с.

Рябченко, О. Л. (2009). Студентство радянської України у пошуках «пролетарської» ідентичності (1920-ті рр.). *Український історичний журнал*, 4, 129–143.

Словник художників України. (1973). Київ: Голов. ред. УРЕ, 272 с.

Трегубова, Т. О. & Мих, Р. М. (1989). Львів. *Архитектурно-історичний нарис*: монографія. Київ: Будівельник, 270 с.

Тріпуніна, Н. (2019). *У двобій з небуттям: комунальне господарство Харкова у роки Другої світової війни*: монографія. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 228 с.

Українська радянська енциклопедія. (1961), (6). Київ: Голов. ред. УРЕ, 576 с.

Український Радянський Енциклопедичний Словник. (1987) (у 3-х т., Т. 2). Київ: Голов. ред. УРЕ, 736 с.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Центральний державний архів громадських організацій України.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.

Шкодовский, Ю. М. & Лаврентьев, И. Н. (2002). *Харьков вчера, сегодня, завтра*: монографія. Харьков: Фолио, 206 с.

Шпара, П. Е. (1988). *Записки архитектора*: монографія. Київ: Будівельник, 88 с.

References:

Arkhtektory Kharkova [Kharkov Architects]: albom (2008). Kharkiv: Kharkovskiy Dom Arkhtektora, 376 s. [in Ukrainian].

Arkhyv Kharkivskoho natsionalnoho universytetu budivnytstva i arkhtektury [The Archive of Kharkiv National University of Construction and Architecture].

Arkhtektura Lvova: Chas i styli. XIII – XXI st. [Architecture of Lviv: Time and styles. XIII – XXI centuries]. (2008). Lviv: Tsentr Yevropy, 720 s. [in Ukrainian].

Davidich, T. (2013). *Stili v arkhtekturі Kharkova* [Styles in Kharkov architecture]: monografiya. Kharkov: Litera nova, 164 s. [in Russian].

Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti [The State Archive of Kharkiv Oblast].

Думніи, М. (1929). *Arkhtektory maibutnoho* [Architects of the future]. *Vsesvit*, 7, 7. [in Ukrainian].

Kasyanov, A. M. (1957). *Nekotorye spornye voprosy v zastroyke gorodov* [Some controversial issues in urban development]. *Arkhtektura SSSR*, 1, 22–25. [in Russian].

Kasyanov, A. M. (1955). *Kharkov (arkhtekturno-istoricheskiy ocherk)* [Kharkiv (architectural and historical sketch)]: monografiya. Kiev: Izd-vo Akad. arkhtektury USSR, 62 s. [in Russian].

Kasyanov, A. M. (1946). *Kharkov vosstanavlivaetsya* [Kharkiv is recovering]. *Arkhtektura i stroitelstvo*, 6, 3–4. [in Russian].

Kasianov, O. (1944). Obrysy maibutnoho Kharkova [Outlines of the future of Kharkiv]. *Sotsialistychna Kharkivshchyna*, (3 lystopada). [in Ukrainian].

Kasianov, O. M. (1944). Arkhitektoz velykoi doby [The architect of the great era]. *Ukraina*, 1, 30–32. [in Ukrainian].

Kasianov, O. M. (1947). Heneralnyi plan Kharkova [General plan of Kharkiv]. *Visnyk Akademii arkhitektury URSR*, 1–4, 33–34. [in Ukrainian].

Kasianov, O. M. (1940). Sotsialistychna rekonstruktsiia Lvova [Socialist reconstruction of Lviv]. *Arkhitektura Radianskoi Ukrainy*, 9, 4–12. [in Ukrainian].

Kasianov, Mamykonov. (1932). *Buduemo sotsialistychnyi Kharkiv* [We are building a socialist Kharkiv] (*Shcho povynen znaty komсомоlets Kharkova pro proekt sotsialistychnoi rekonstruktsii stolytsi Ukrainy*). Kharkiv: Molodyi bilshovyk, 72 s. [in Ukrainian].

Kosenkova, Yu. L. (2000). *Sovetskiy gorod 1940-kh – pervoy poloviny 1950-kh godov: Ot tvorcheskikh poiskov k praktike stroitelstva* [Soviet city of the 1940s – first half of the 1950s: From creative pursuits to the practice of construction] (Extended abstract of Candidate's thesis). Retrieved from <http://www.dissercat.com/content/sovetskii-gorod-1940-kh-pervoi-poloviny-1950-kh-godov-ot-tvorcheskikh-poiskov-k-praktike-str#ixzz4KmOE9lCk>. [in Russian].

Marzeev, A. N. (1948). Sanitarnye posledstviya razrusheniya gorodov Ukrainy v period voyny i okkupatsii 1941–1945 gg. [Sanitary consequences of destruction of Ukrainian cities during the war and occupation of 1941–1945.] *Mediko-sanitarnye posledstviya voyny i mero-priyatiya po ikh likvidatsii*, (1). Moskva, 180 s. [in Russian].

Mytsi Ukrainy: Entsykl. dovid. (1992) [Artists of Ukraine]. (Uporiad.: M. H. Lobinskyi, V. S. Murza). Kyiv: UE, 848 c. [in Ukrainian].

Pamyati Aleksandra Mikhaylovicha Kasyanova. (1961) [In memory of Alexander Mikhailovich Kasyanov]. *Stroitelstvo i arkhitektura*, 11, 40. [in Russian].

Riabchenko, O. (2012). *Studenty radianskoi Ukrainy 1920–1930-kh rokiv: praktyky povsiakdennosti ta konflikty identyfikatsii* [Students of Soviet Ukraine in the 1920s and 1930s: Everyday Practices and Conflicts of Identification]: monohrafiia. Kharkiv: KhNAMH, 456 s. [in Ukrainian].

Riabchenko, O. L. (2009). Studentstvo radianskoi Ukrainy u poshukakh «proletarskoi» identychnosti (1920-ti pp.) [Students of Soviet Ukraine in search of “proletarian” identity (1920 s.)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 129–143. [in Ukrainian].

Slovnyk khudozhnykiv Ukrainy [Dictionary of Ukrainian artists]. (1973). Kyiv: Holov. red. URE, 272 s. [in Ukrainian].

Trehubova, T. O., Mykh, R. M. (1989). *Lviv. Arkhitekturno-istorychnyi narys: monohrafiia* [Lviv. Architectural and historical essay]. Kyiv: Budivelnik, 270 s. [in Ukrainian].

Triputina, N. (2019). *U dvoboi z nebuttiam: komunalne hospodarstvo Kharkova u roky Druhoi svitovoi viiny* [In a duel with non-existence: public utilities of Kharkiv during the Second World War]: monohrafiia. Kharkiv: KhNUMH im. O. M. Beketova, 228 s. [in Ukrainian].

Ukrainska radianska entsyklopediia [Ukrainian Soviet Encyclopedia]. (1961), (6). Kyiv: Holov. red. URE, 576 c. [in Ukrainian].

Ukrainskyi Radianskyi Entsyklopedychnyi Slovnyk [Ukrainian Soviet Encyclopedic Dictionary]. (1987) (v 3-kh t., T. 2). Kyiv: Holov. red. URE, 736 s. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh orhanizatsii Ukrainy [Central State Archive of Public Organizations of Ukraine].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy [Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine].

Shkodovskiy, Yu. M., Lavrentev, I. N. (2002). *Kharkov vchera, segodnya, zavtra* [Kharkiv yesterday, today, tomorrow]: monografiya. Kharkov: Folio, 206 s. [in Russian].

Shpara, P. Ye. (1988). *Zapiski arkhitekтора* [The Architect's notes]: monografiya. Kiev: Budivelnik, 88 s. [in Russian].

Отримано: 25.04.2021

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ПРАЦІ

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 32

- Рік заснування – 1995. У 1995-1996 рр. – Наукові праці історичного факультету.
У 1997-2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки.
У 2004-2007 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки.
У 2008 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки.
З 2009 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки.

Підписано до друку 29.06.2021 р. Гарнітура «Minion Pro».
Папір офсетний. Друк цифровий. Формат 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 13,7. Обл.-вид. арк. 18,1.
Тираж 100. Зам. № 941.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом
в друкарні ТОВ «Друкарня "Рута"»,
свід. Серія ДК № 4060 від 29.04.2011 р.
Вул. Руслана Коношенка, 1, м. Кам'янець-Подільський, 32300.